

X

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 8

Title BHAGAVANTA-BHASKARA.
('SRADDHA-MAYUKHA)

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 8 Subject : *Dharma Sadna*

Title : *Shradhdha Mayutika for Bhogavant Bhadrak*

Author : *Milakcentra Bhadr* Scribe : —

Date of the work : *c 1640 A.C.* Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : *11 1/2" by 5 1/2"* Extent : *113 folios*

Language : *Sanskrit* Script : *Devanagari*

Remarks : *Complete*

श्राम.

२

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरविर्जयति ॥ तिर्थेर्मयूवं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाद्यगिरामगम्य ॥ श्री
शंकरस्यात्मजनीलकंठश्रीद्वयकृत्यं विवृणोति सर्वं ॥ प्रतारकैराहतमत्र किंचिन्मयानुनिर्मलतया
तदुक्तं ॥ उक्तं किं तातो न हि तेन काचित्तरवपुष्यद्विना पचितीर्न दीयते ॥ ॥ मृतो देवको विप्रस्वीकारं ग
कोऽव्यगः श्राद्धं ॥ जीवश्राद्धं देवश्राद्धं च तत्परं गौणं कौटुयाप्यग्निहोत्रपदवत् ॥ विप्रकीर्त्तनी स्वकारवत् ॥
स्वातर्पणनिवृत्तिः ॥ यत्र केचित्त्यागनावादेव तर्पणनिवृत्तिमाहुः ॥ अयं देवता नैव ऊर्ध्वोर्ध्व इत्याधार
माधारयतीत्यादि घटागकृत्याया आवरणकत्वात् ॥ नमस्तेत्यभिजायाः परेनास्मिन् आचारात्वात् ॥
सर्वेवयागग्निहोत्रादवनिष्ठाया चारस्तत्रैव तादृशकृत्यनुमानतः सर्वत्र त्यागस्तु यानमः ॥ सर्वत्राप्य
वसिष्ठः न च अयं देवता नावेन अयं देवता संयोगात्वात् ॥ देवता स रयितीत्यागस्वत्वायनादिसर्वदेव
तापदेन तत्समर्पणत्वं ॥ पंगकत्वोक्ता च विप्रस्वीकृते श्राद्धस्वरूपघटकता र्ववित्येतेन तदभावेऽपि धा
नसिद्धिरविदनापि उद्दानस्य च प्रधान्यमिदं ॥ तान्ययानस्य विप्रस्वीकारणं तत्वाभावेन प्राधान्येन स्या

श्राम.

त ॥ एतेन विप्रस्वीकारं तोऽव्यत्यगः ॥ श्राद्धं पिंडदानाद्यौ करणयोश्च तदशक्यत्वमिति विरुद्धं प्रलयंतः केचिद
पास्ताः ॥ अतएवापसंबसूत्रेऽपि देवतावाक्येन स्वादवनीयार्थ इति विप्रस्वीकृते स्य अयं प्रतिपत्तिवत् ॥
वदनीयाधिकरणकरो मवुक्तं संगच्छते ॥ यत्र ब्रह्मसंज्ञे ॥ देवकाले च पात्रे च श्राद्धाविधिना च यत् ॥ विप्र
नुदेशपवित्रेऽप्योदने श्राद्धमुदाहृतमिति नो ज्ञांशप्रतिपादवांशेन दानरूपतापि न्यजेतेत्यादिसूत्र्यंतरे
च यागरूपता अवहतासागौणेति केचित् ॥ यागव्याप्यत्वेऽपि श्राद्धस्य न काचित्त्वमिति ॥ गौणो मानात्वात्
त ॥ श्राद्धे च पित्रुदेशकान्त्यागरूपत्वाद्धिप्रभोजनपिंडदानयोरेव धान्यं तादृशान्त्यागस्य फलसंबंधि
त्वेन तत्र तत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एवमेव कपर्दिस्त्रैस्वामिप्रभृतयः ॥ यत्रैरशौकराणामपि प्रधानमुक्तं
त्रमलं मृगं ॥ यत्र प्राच्या केचित्संक्रांत्यादि श्राद्धेषु पिंडनिषेधः ॥ पर्युदासो वा प्राप्तिमपेक्षते सत्वतिदे
शेन ॥ सचांगतामेव न प्रमानस्यातः पिंडदानसंगमित्याहुः ॥ तत्र ॥ तद्यातिरेकिकेव प्राप्तिनिषेधस्य प
र्युदासस्य चोपजीव्या ॥ अधानत्वे हि तस्यापि श्राद्धपराशक्यत्वात् तद्विधिर्नैव प्राप्ते निषेधपर्युदासोपप

सम्व.

ग्राम.

२

ने॥ अत उक्त युक्तातर पिप्रधानं॥ यनु क कनु पादिन॥ पिंरुनमेव प्रधानं नान्यो वत्यागनातर पिन पिनु
देव्य कान्त्यागस्यापि फलसंबंधविशेषात्॥ निषिद्धिपिंरुपुंरुस्ति पिंरु क संक्रांत्यादिश्राद्धे प्रधाना मोवे
नांगमात्रानुष्ठानप्रसंगादिति रिक॥ तत्र श्राद्धं पार्वणमेकोदिष्टं च॥ पार्वणं च दशश्राद्धमेव पार्वणि नवमि
तियोगात्॥ नच पार्वणस्य संक्रांत्यादवपि सत्त्वात् न निमित्तकेश्राद्धे तथा पूर्णिमाश्राद्धे तथा अमावास्या
यां विशेषेणेति निगमवचनेन कल्पपक्षश्राद्धस्यावास्याख्यपर्वयोगात् तत्राप्यतिप्रसक्तो योग इति वाच्यं
अमावास्यायां यक्रियते तस्य पार्वणमुदाहृतमिति स्तुतिबोधनेन योगसूत्रत्वात्॥ संक्रांत्यादौ पार्वणस्य
गौणत्वाच्च॥ एकमुद्दिष्टयद्वाहं मेकोदिष्टं प्रवक्षते॥ त्रानुदिष्टपुत्रयत्र द्विपार्वणं मुनयो विदुरितिक एव च
चसिनुमुद्दिष्टपक्षश्राद्धमात्रे पार्वणश्राद्धकोरपायनदोमे मासमग्निहोत्रं जुहति इत्यग्निहोत्रश्राद्धवर्गोऽयं
॥ नच त्रिनुदिष्टपुत्रयत्र ह्यतस्य स्तुतिबोधकत्वेनैव तिवाच्यं॥ दार्ष्टिक्येनेनैव स्तुतिहोत्रमावास्यायामित्य
स्यानर्थकप्रसंगात्॥ अतः पार्वणश्राद्धे दार्ष्टिकस्यैव तामधेयमिति॥ दशश्राद्धप्रकरणेव च मन्त्रादि स्तु

राम.

२

तिपुधर्मपात्रात्॥ तदेव प्रवृत्तिः अन्येषु पुधमनुकेर्विक्रितित्वं आश्रयत्वात् न स्त्रानुसारिणं तु ध्यातः पार्व
णश्राद्धे काम्य आसुदयिक एकोदिष्टे चेति तत्सत्त्वेण चत्वारि श्राद्धा निप्रकम्य धर्मान्नां च नुष्मपिसम
नविधानताकातीयापस्तंबसत्यापादस्त्रानुसारिणं कल्पपक्षश्राद्धं प्रवृत्तिः॥ तत्रैव धर्मान्नां तद
पिप्रवृत्तित्वमष्टकादीन्त्येव यत्र तस्यामासि श्राद्धेन कल्पो व्याख्यात इत्यापस्तंबादिसत्त्वा मस्ति॥ न्याये
न सर्वश्राद्धप्रवृत्तित्वे प्राप्ते एवमादिसत्त्वापरि संख्यायत्वात्॥ एतत्सत्त्वापरि संख्यातानां तु वार्षिकश्राद्ध
दिना दशश्राद्धविक्रितित्वमिति निर्णयि मया विसरेण मासि श्राद्धपद्धतौ॥ अतो वार्षिकादिश्राद्धांतरेषु चे
दनातिंगेन पूर्वोक्त एव च नोक्त पार्वणनाम्ना सपिंजकरणात् पूर्वमेकोदिष्टं सुतः पिनुः॥ रुध्वं पार्वण
वक्तुयस्मिन्त्यष्टमितरेण त्विति लोकास्ति वचने वा दार्ष्टिकोतिदेशः॥ श्राद्धमेदानाह याज्ञवल्क्यः॥ अमावा
स्याष्टकादृद्धिः कल्पपक्षो यनदयं॥ इत्यब्राह्मणसंपत्तिविषुवत्स्य संक्रमः॥ अतो पातो गज छायाग्रह
णं चंद्रस्ययोः॥ श्राद्धप्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकाशिता इति॥ अत्र च श्राद्धानुवादेन कालविधिः॥ या

आम.

३

जवत्कस्मृतौ आह स्ववचनान्तरेणात्रातेः॥ आवश्यकस्यास्यां स्मृतौ आह स्वविधिरनुवासे वा॥ अन्यथेति क
र्तव्यतामात्रेणैव यथ्यप्रसंगतः॥ अतो वामावास्यादिविज्ञेष्टाह विधायकान्येतावेति वाक्यानि कल्प्यते॥ तत्रा
मावास्यानिर्णयसमयमयुर्वे॥ अष्टकादेमंतश्चिश्चिरयोश्चतुर्णां परपक्षाणामष्टमाद्यष्टका इत्याश्रया
यनोक्तश्चतस्रः॥ तत्र कृत्वाष्टमापंचमी॥ तथा च पाद्ये॥ वासुनामापिता कन्यां शशापा नुजग्राह न साष्टक
जोनोत्पत्तेस्तुक्तं शोष्टपद्यष्टका इत्यपि त्र्योकेन विष्णुमि॥ आयुगरोपमे श्वर्यं सर्वकामफलप्रदेति॥ त
त्राशक्तौ तु कल्पमादाश्रयायनः॥ अप्यनुहोयवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेषामष्टकेति नवे वा
नष्टकस्यादिति॥ यवसमाहृतिं॥ कक्षं सुधृतं॥ उपोषेदेत्॥ अथान्वष्टका॥ अष्टकाद्युक्ताह
लायनः॥ अपरेयुरन्वष्टकमिति॥ अत्र नवम्या अपररुद्रास्याननिर्णयः॥ तस्यानिमित्तत्वाश्रितेः॥ सर्व
वस्मृतिपूर्वैर्युः श्वीरुत इत्यष्टकोत्तरदिनस्यैवान्वष्टकानि मित्ततयाश्रवणतः॥ कात्यायनः॥ अन्वष्टा
कामुनवभिः पिउः आह मुद्राहृतः॥ पित्रादिमातृमध्यं च ततो मातामहंतिकमिति॥ आयेये॥ अन्वष्टका

राम.

३

सुहृदो वगयायां च तयेदनि॥ अवमातुः पयक आह मन्यवपतिना सहेति॥ हेमाद्रौ छागलेयः॥ केवला
स्तुतये कायद्विद्वावाहौ प्रकीर्तितः॥ अन्वष्टकासु मध्यस्थानां त्याकार्यस्मृतातरमिति॥ तत्रैव ब्राह्मणैः॥
पितृभ्यः प्रथमं दद्यामातृभ्यः स्तदन्तरं॥ ततो मातामहेभ्यश्चेत्यान्वष्टकोक्रमः स्मृत इति॥ शपिकायां तु मा
तृयजनं त्वन्यष्टकासादित इत्युक्तं॥ तत्रापि त्र्युक्तं विषयं तस्य पितृपार्वणावादिनिकश्चित्॥ तत्रुक्तं
क्रमातुपपत्तेः॥ शाखानेदेन तु व्यवस्थायुक्ता तत्राप्याश्रयायनानीनां पितृपूर्वकं॥ तस्मै तयास्त्रानात्
अन्येषां तु मातृपूर्वकं अत्र सुवासिन्यपिनो ज्ञानतुरमेतानारी सहवातेन याम्पतानस्याप्यानेनियु
जितचित्तैः सह सुवासिनोमिति स्मृतिः॥ इदं च नित्यं अष्टकान्वष्टकास्ति वस्तुवैवचनपौत्रम॥ एतानि आ
ह कालानि नित्यानाह प्रजापतिः॥ आह मेतेषां कुवणो नरकं प्रतिपद्यत इति हेमाद्रौ विमुधमेति रात्रि
न एवेदं स्वतंत्रप्रधानं नाष्टकांगं॥ पूर्वैश्चाहं त्वष्टकांगं॥ फलवसंनिधवफलंतदंतमिति न्यायात्॥ ए
ष एव पितामहचरणनामप्याश्रयः॥ इदं च श्रुत्वा नुपेताम्यामपिकायमिति वक्ष्यते धिकारिनिर्णये जा

ग्राम-
४

वन्निवापादंकार्यं॥अन्वष्टकंगयाज्ञातौसत्यायश्मतेरनि॥मातुःश्राद्धंमुनकुयामितयपिचजीवताति
मेवायण्यपुपरिश्रिष्टात॥अकरणेप्रायश्चित्तमविधाने॥एभिद्युनिर्जयेनंवंशतवारंनुतदिने॥आन्व
ष्टकंयदाष्टन्यंसंपूर्णंयातिसर्वयेति॥नाप्रदानष्टकाश्राद्धमप्यावश्यकं॥सर्वसामेवमातृणांश्राद्धं
कन्यागतेरवै॥नवम्यादिप्रदानव्यंजसलध्ववरायतइतिस्मृतेः॥अत्रसर्वसामितिबचनात्सपत्नमा
तुरपिश्राद्धं॥तत्रमातृसपत्नमात्रेदेवतात्वेविशेषेनारायणहृत्नातृक्तः॥अनेकामातरोयस्यश्राद्धेच
परपक्षिके॥अप्यहानंष्टयकुप्यामिमेकंनुनिर्वपित॥दयोर्वह्नीनांचनामैकोदिवचनांतंबहुवचनां
तंचेतिश्राद्धेआन्वष्टकै॥यनुपवंति॥तमिष्वपक्षेनवमापुष्पानाप्रदेहिया॥वत्वारःपार्वणाःकार्यापित
पक्षेमनाभिनिरितितवाकरश्चिन्मःइदंचसधवायाएवमातुमारिणेनवतातिकेचित्॥वसुतसुअविशे
षाद्विधवायाअपिमृतानवति॥यनुश्राद्धंनवम्यांकुयामिस्मृते॥मर्तृरिनुप्यतेइतिवचस्तदनाकरं॥एतच्च
मातृक्षयाहश्राद्धवदधिरोषाजीवन्वितकेणापिसपिंडंकार्यं॥यनुजीवन्वितकनिणयेमंरतंपिंडरा

ग्राम-
४

नंचवेतकर्मचसर्वशःनजावपिहकःकुयामिणविपतिरेवचेतिदक्षवाक्येनलिवितदक्षस्मृतौनिबंधंत
रेचादर्शितादताकरमित्यस्त्वप्रसक्तानुप्रसक्तंप्रकृतंयाजवक्ष्यवचोव्याख्यामनुसरामः॥वृद्धिपुत्रतन्मए
तानिचश्राद्धानिनित्यानि॥अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकामुच॥विदन्श्राद्धमकुवण्णप्रायश्चि
त्तायतेतुमइतिपितामहोक्तेः॥श्राद्धंकुयदिद्वयंपुत्रमातपितृकोद्विजः॥इंदुक्षयेमासिमामिहद्वैप्रत्यत
मेवचेतिनौगाक्षिवाकाच्चाहसःसर्वमासायःतनुनाप्रपदस्येवअयनद्वयमककटसंकमणिविषु
वतुलामेषसंकमणे॥संकमादयनविषुवतोष्टयश्चिरेःफलरूपाय॥इदंयथायसादि॥ब्राह्मणोव
वक्ष्यमाणलक्षणःतयोसंपत्तीइतिद्विचवनांतःपारइतिकेचित्॥एकवचनांतःपार॥इदंयथाह
संपत्तिर्यत्किंकालइतिबहुबहिरितिमाधवस्मृतिचंद्रिकाकारौ॥इदमित्यसमस्तमितिमिताक्षर
यांव्यतीपातःप्रसिद्धेयोगःअवण्णमिधनिष्ठाज्ञानागदैवतमस्तके॥यद्यमारविवारेणव्यतीपातःस
उच्यतेइतिहृदमनुक्तोवा॥नागदैवतमस्तके॥मस्तकंमृगशिरः॥मस्तकेप्रथमचरणेतथाचअवण्ण

ग्राम.

५

दिपंचानां प्रथमपाद इति हेमाद्रौ शास्त्रान्तरोत्तरं वि॥ पंचाननस्यो गुरुनमिपुत्रो मे पेरविः स्याद्विमुक्तप
क्षे॥ पाशा निधाना करमेण युक्ता तिथिर्वितीया तद्वती हयोगः॥ पंचाननसिंह॥ पाशा धिधाना द्वादशी क
रनंदस्तः॥ गजछाया त्वपरा कर्कवा युपुराणे॥ हंसै हंसा स्थिते या तु मघा युक्ता त्रयोदशी॥ तिथिर्वैविस्वती
नाम सा छाया कुंजरस्य त्विति॥ स्कंदे यदेदं पितृदेवत्ये हंसः सैव करो स्थितः॥ याम्या तिथिर्न विस्मादि गज
छाया प्रकीर्तितेति पितृदेवत्यं मघा हंसः सूर्या करो हस्तः॥ याम्या तिथिस्त्रयोदशी॥ तथा हंसस्थिते या
तु अमा वास्या करा त्विता॥ सा ज्ञेया कुंजर छाया इति बौधायनो ब्रवीत्॥ हंसः सूर्यः न देवता कत्वा हस्त न
क्षत्रमपि॥ चंद्रसूर्ययोर्हस्तस्य योरिति फलितो य इति हेमाद्रौ॥ हस्ति छायेति स्मृतिचंद्रिकायां॥ एतद्ये
व पितृणामयनं यदस्ति आहंतस्मा छायायां आहंत दद्यादिति कारकोक्तेः॥ गजछाया मुकुवत कर्णमज
नवाजितेति नारतोक्तेः॥ अथाह काला प्रकीर्तिता इति गजछाया लक्षित कालग्रहण रविरुदं ग्रहणं स्य
शकिलः॥ विदशा स्य शसि मये नृपति पितरस्तथा॥ मनुष्या मध्यकाले नुराक्ष सा इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः॥

ग्राम.

५

आहं प्रति रुचिं छायाह कालाः प्रकीर्तिताः॥ इति न परिसंख्या अन्येषामपि कालानां आहानुवादेन विधाना
त्॥ तथा च ब्राह्मे॥ आषाढां मघा कार्तिमां माध्यां मन्वंतरादिषु युगादिषु चतुःस्वप्ने जन्मक्षेत्रादिपारिते प्रो
ष्टपरासिते पक्षे आहं कुवत यस्तन॥ मार्गशिर्षे च पौषे च माघे प्रोष्टे च फाल्गुने॥ कलपपुष्टवैद्युतक
तथाष्टमीति॥ तिस्रोष्टकास्तु आहं प्रकुवत पार्वणिमिति॥ युगादयो विष्णुपुराणे॥ वैशाखमासस्य तु
यातृतीया नवम्यसौ कार्तिक युक्ता पक्षे॥ ननस्य मासस्य तमिस्त्रपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ माघे
पंचदशी अमा वास्य द्विमुक्ते हेतया क्लृप्ते इति वक्ष्यमाण वचनात् देवता॥ तृतीया रोहिणी युक्ता वैशाखस्य
मता तु या॥ मघा निःसहिता कलानमस्ये तु त्रयोदशी॥ नवमा कार्तिकस्यापि शततारक संयुता तथाते
नेव रुक्षेण माघे पंचदशी युता॥ युगादयः स्मृता ह्येतादृश्यास्तयकारका इति॥ इह च तत्र नक्षत्रयोग्य
गदिषु युक्तादिरेव मासो ग्राह्यः॥ कलपदिपक्षे तद्योगनावात् यत्र ब्रह्मपुराणे॥ माघस्य पौर्णमास्यां तु
घोर कलियुगमित्युक्तं तत्कल्पमेवेन ज्ञेयं॥ नारदाय॥ द्वे युक्ते हेतया कलपे युगादिकवयो विदुः॥ युक्ते

आम-

६

पूर्वाह्निकेयाद्येकमेवैवापराह्निके॥ अस्मिन्मृगो नमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वप्रविहायपापं॥ मृगत्वमिदं
स्यमुक्तमेतिमर्त्याधिपत्यंजनतेमनुष्यः॥ मास्मैमन्वादयः॥ अश्वयुक्कुक्कनवमीकार्तिकेष्टदशा
नया॥ तृतीयाचैवमाघस्यतयाजाप्रदस्यच॥ फाल्गुनस्यत्वमास्यापुष्यस्यैकादशीसिता॥ आषाढस्य
पिदशमीघमासस्यसप्तमी॥ श्रवणस्याष्टमीकलानयामाघीचपूर्णिमा॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैवज्ये
ष्ठापंचदशीसिता॥ मन्वंतरादयश्चैतादत्रस्याक्षयकारकाः॥ अत्रविशेषानिर्देशोक्तानिधियाद्या॥
जातृकल्पा॥ ग्रहोपरागेचसुतेचजातेपित्र्यंगयायामयमयनद्वयेन॥ नित्यंचशंख्येचतथैवपद्मेद
नंनवेनिष्कसहस्रतुल्यमिति नित्यंनवेदत्रमित्यन्येननित्येतेतिचंद्रिकायांपित्र्यंमया॥ साचमहालय
स्याशंखोमावास्यापद्मोष्टका॥ तथाचसएव॥ शंखंवाङ्गुरमावास्यांक्षीणसोमंदिजोत्तमा॥ अष्टका
चनवेत्यद्यतत्रदत्तंनयाक्षयमिति॥ यराविष्टंयतापातो नानुवारंतथैवचषडंशमनत्रोक्तमयना
नुचतुर्गुणमिति शंखोक्तोवापमः॥ देवलः॥ इंदुस्तयोरजछाया मन्वादियुयुगदियु॥ एतेकोष्टेऽममुद्धि

राम-

६

शपिचृणंपितृवर्द्धनश्चित्तुदशमिन्नामुद्गदशकृष्णपक्षगसुतिधियुक्कमास्तलात्मादयास्तवत्सः॥ कन्या
कन्यावेदिनश्चपशून्वैसतयुतानपि॥ द्यूतं कृषिश्चवाणिज्यंतथैकद्विशफानपि॥ ब्रह्मवर्चस्विनपुत्रास्त
र्णरौप्येसकुप्यति॥ जातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोतिश्राद्धरःसदाःसदा॥ प्रतिपत्वनृतिघेकावर्जयित्वाचतु
र्दशी॥ शस्त्रेणतुहतायेवैतस्यस्तत्रप्रदीपतेइति॥ कन्यावेदिनोजामातरः॥ द्यूतंतत्रविजयकुप्यंतावादि
हेमाद्रोनागरखंडे॥ अथमत्सुनवेद्येषांशस्त्वमसुरयापिवा॥ उपसर्गमितानांचविषमत्सुमुपेयुषां॥ व
क्रिनाचप्रदधानांजन्ममत्सुमुपेयुषां॥ सर्पआश्रादतानांचमृगयुद्धंधनैरपि॥ तेषांश्राद्धंप्रकर्त्तव्यंचतु
र्दशानराधिप॥ ब्रह्मपुराणे॥ वानपितरोद्यास्यमृताःशस्त्रेणबाहता॥ तेनकार्यंचतुर्दशान्तेषांरसी
मनीमुता॥ प्रचेताः॥ रक्षारोहणलोद्यद्येविद्युज्जालाविषामिनिःनखिरंश्चिविपन्नानांएषाशस्त्वचतुर्द
शीति॥ मराचिः॥ विषशस्त्रयापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां॥ चतुर्दशान्क्रियाकार्यअन्तेषांनुविगदि
तेति॥ विषादिमिर्घातोयेषानेघातिवः॥ यत्रुशकटायनोनोक्तं॥ जलान्निनोविपन्नानांसंन्यासेवागृहेप

श्री.म.

७

पि॥ आहं कुर्वेति ते पां वै वक्तुं पितृदशमिति॥ तत्तै धर्मसु परं॥ ज्ञातिश्रेयं यो रक्षां चतुर्दशं तु सुप्रजा॥ य
ज्ञाने पि नराश्चास्य ये वै शस्त्रहता रणे॥ इति सौ संत वमस्य वै धर्मति विषयं॥ अत्र ह्यपक्षे रक्षाम्यादौ वर्ज
यित्वा चतुर्दशमिति मन्त्रे चतुर्दश वर्जने रक्षामी नारम्य आहं नुष्टाने ज्ञेयं॥ अमया वत्से माणमहात्मा
य आह गता षोडश संख्या व्याहृत्येत॥ अत एव न नस्या पर पक्षे तु आह कायं दिने दिने॥ नैव नंदारिवत्सा
स्या नैव वत्सं चितुर्दशमिति॥ काष्ठाजिनि वचोपि संगच्छत इति माधवा दयः॥ तात चरणस्तु शस्त्रेण तु हता
पि वै ते स्मत्तत्र प्रदीयत इति॥ इतर देवतावादे न शस्त्रहता नां देवता त्वविधानात्तरमावे लुप्यते॥ यथा सुक्ष्मे
ष्टोषाकृतस्तेता वाधादेवतांतरस्य चाविधानादुपांशु याजः॥ मानव काष्ठाजिनी ये अपि शस्त्रहता पि नृकं
ष्वप्येव संगच्छेते॥ मानवे रक्षाम्यादा विमृश्यादिपदेन पक्षांतराणां मपि ग्रहणं॥ जीवत्सि नृका जीवत्सि नृका
मावास्यांतति स्थितुं नरप्रतिपत्तत आदेषि व शस्त्राशस्त्रमृतपि नृकरूपमिच्छाधिकारिक आदेषे व श
हृगता षोडश संख्योपपद्यत इति॥ अतो देवतानावे चतुर्दश आहं लुप्यत इति युक्तमुच्यते॥ एतेन च

राम.

७

उदशं शस्त्रहतेभ्य इति देवतानि यमोपि सिध्यति॥ न च चतुर्दश कालनियमः॥ अयोपांशु विगर्हितमिति
वैक्लिमरी चि वचनाच्च॥ अतो मस्मिन्नपि दिने शस्त्रहता नाम शस्त्रहता नाचन वत्से व आहं॥ इदं वै कोदिष्टमे
व कायं न पार्वणं॥ समत्वमागतस्यापि नुः शस्त्रहतास्य वै॥ एकोदिष्टं सुतैः कयं चतुर्दशं महालयेश्च निसुम
नृक्तेः॥ समत्वमागतस्य कस्यपि नृस्येत्यर्थः॥ पित्रादित्रयं हयोः शस्त्रादिना मृता वे कोदिष्टं द्वयं कायं
एकस्मिन् द्योर्वै कोदिष्टविधिरिति स्मृतेः॥ अत्रैकस्मिन् द्योर्वै सुत्मा पित्रादिषु त्रिषु पित्रास्त्रहतेषु पार्व
णमेव॥ अत्र माधवदेव स्वामि प्रवृत्तयः॥ एकस्मिन् द्यो रित्यस्य यथा कृतत्वे वाक्यनेहा पक्षे तस्योपल
क्षणत्वेन त्रिषु पित्रास्त्रहतेषु कोदिष्टमेव कायं शस्त्रहता निमित्ते एकोदिष्टविधिमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य
एकस्मिन् द्योरित्युक्तं कृणिते द्वौ कृणिते इत्यादि वदनुवाद इत्याहुः॥ वस्तुनस्तु शस्त्रेण तु हता ये वै इति श
स्त्रहता देवता विधिने वै कस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिमरणे एकोदिष्टस्यान्यथानुपपत्त्या प्राप्ते सिद्धमतेषु उ
र्ध्वपार्वणवत्कुर्यादिति सपिंजनोत्तरमावित्वेन मामास्य वचनप्राप्तस्यापि पार्वणविधेस्वाध्यायार्चण

५।
श.म.
६

मेवकार्यं अतएकस्मिन्नस्मरिष्वेकं सौमं तवचनामायप्रामस्येवार्थस्यानवारकं न विधायकं कस्मिन्
रथस्मि॥ अपराकस्मितिचंद्रिकाहेमायदीनामप्ययमेवाशयोलक्ष्यतेदिनांतरेनुश्रुत्यादिदत्तानामपि
पार्वणमेव॥ तथाचप्रजापतिः॥ संक्रांताश्च परागेचपर्वेतिस्वमहालयेनिर्वपक्षेवपि संक्रान्तिप्र
दप्रजापतिरिति॥ ॥ अथकाम्यश्राद्धानिविमुधमेतिरे॥ ॥ अतःकाम्यानिवक्ष्यामि श्राद्धानितवपाधिवि
आरोपमयसौभाग्यं समरेविजयंतया॥ सर्वकामांस्तथाविद्याधनेजीवितमेवच॥ आदित्यादिरिने
प्येवेश्राद्धकुर्वत्सदानरः॥ क्रमेणैतामवाप्नोति नात्रकार्याविचारणेति॥ मार्कंडेयः॥ कृत्तिकासुपितृन
वस्वर्गमाप्नोतिमानवः॥ अपत्यकायोरोहिण्यासौम्येतोजस्यतांलनेत॥ आर्द्रायांशौर्यमाप्नोति
क्षेत्रलामः पुनः पुनर्वसौ॥ पुष्टिपुष्येपितृनर्थआक्षेपासुवरान्सुतान्॥ मघासुखजनयेत्यसौभाग्यं फ
ल्गुनीषुच॥ प्रहानशीलोनवतिमापत्यस्तुत्ररासुच॥ श्राप्नोतिश्रेष्ठतां सत्सुहृत्सेदप्रदोनरः॥ स्तपवेति
चचित्रासुतयापत्यानवाप्नुयात्॥ वाणिज्येलाभदास्वातोविशरवापुत्रकामदा॥ कुर्वतामनुराधास्त

राम
६

दृष्टश्चक्रवर्त्तनं॥ ज्येष्ठासर्वाधिपत्यंचमल्लेचोग्यमुत्तरे॥ आषाढासुपशः प्रातिरुत्ररासुविशोकता॥ अत्र
नेचसुतांलोकान्धनिष्टासुमहाधनंवेदविद्यामिजितिउनिषकसिद्धिस्तवारणे॥ आज्ञाविकंप्रोष्टप
देविंदेष्टायंतथोत्तरे॥ रेवतीषुतरौष्यंअश्विनीषुतुरंगमान्॥ श्राद्धं कुर्वत्तयाप्नोतिमरणंयापुरुत्रमंत
स्मात्काम्यानि कुर्वत्तकक्षेधेतेषुतत्त्ववित॥ सौम्यंमृगशिरः॥ चक्रवर्त्तनं सर्वत्राज्ञानंमानवः॥ ॥
अथमहालयः॥ तत्रषोष्टपदीश्राद्धं तावदुक्तं॥ ब्रह्मपुराणे॥ ॥ नांदीमुरवानांप्रत्यक्षं कमारशिराते
रवौ॥ पौर्णमास्यांनुकर्त्तव्यंवराहवचनंयथा॥ पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः॥ त्रयोसुप्रमुरा
स्ततेपितरः संप्रकीर्त्तिताः तिस्रः परतरेयेनुनांदीमुरवाः स्मृताः इति॥ अस्मिंश्चश्राद्धेमातामहपार्वणं नाचरेति
शिष्टाः॥ पत्न्यकश्चिदाहसर्वश्राद्धानांदश्विकृत्तित्वातत्रचमातामहानामप्येवमितिमातामहत्रयमप्रावा
दिदपिप्राप्तिः स्यादेवपितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाअप्राप्तिधौम्यवाक्येनवाप्राप्तिः॥ नवषोष्टपदीश्रा
द्धपित्रावान्मातामहाननुष्ठानं॥ पितरोयत्रपूज्यतइत्यत्रहिपितृश्राद्धः संपादोकरणांतश्राद्धजन्मपितृ

आ.म.

९

भावपरो न जनकपरः॥ तत्र वक्रत्वानुपपत्तेः॥ पितृपितृसमुदाये॥ पितृशब्द इति लक्षणं यावत्तत्त्वायलाभे
अनसुपगमादिति॥ दृष्टं तत्रापि प्रयोगः॥ पितृपात्रेषु प्रेतयावत्प्रसेचयेदित्यादौ॥ तस्मादनुष्ठेयमाता
महपार्वणमिति॥ तत्र॥ यद्यपि क्वचित्पितृशब्दः संपादो करणो तत्राह जन्मपितृना वपरस्तथापि इदं न त
यातिंगस्य समवायत्वायावत्पितृसमुदायपरत्वमेव॥ कर्तृसमन्वितं मुक्तातयाद्यं आह पोऽशं॥ प्रत्यादि
कंच शेषेषु पिंजस्युः पठितम्यतिपरिशिष्टे पंरुदासानुपपत्तेषोऽशं आह पुत्रोऽशं कुरीत्यामाता महानामप्रा
मि॥ ननु पोऽशं आहानामेकोद्विष्टत्वपक्षेपिकयंप्राप्तिरिति चेत्॥ पितृणामुद्देश्यत्वे तत्र न विशेषेण स्याद्वि
वक्षितत्वात्॥ न चैवं चतुर्दश्यां मपि मातामहाप्राप्तिः शंका आहं स्रवतस्यैवेति एवकारेणोत्तरमाह तै॥ कि
च॥ अन्वयकंगयाप्राप्तौ संन्यायश्च मता रनि॥ मातुश्चादंततकुयमित्यपि च जीवतीति जीवमित्यक
स्यान्वयकयादेमातामहाप्राप्तिः केन वायेनमात्रादिषु सपितृनांतः आह जन्मपितृत्वस्य विद्यमानत्वात्॥
तदुक्तं दृष्टं आह मातामहानां प्राप्तिरिति तत्र॥ देवतांतरविधिना प्राकृतं देवतावाचात्॥ अतो यत्र न देवता

राम.

९

पदेशः संक्रांत्यादि आहं पुत्रं वैवप्राकृतदेवताः प्राप्तिर्न विहितदेवताकेचितिसिद्धिप्रोष्टपदी आहं मतामहाननु
ष्टानं॥ अथ प्रतिपदार्थि आह नि॥ तत्र दृष्टमनु॥ आषाढीमवधिं कृत्वा पंचमं पक्षमाश्रिता॥ कोक्षे
ति पितरः॥ क्रिष्टा अष्टमस्य त्वदंजलं॥ आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षपंचमो न वेत्त॥ तत्र आह प्रकुर्वत क
न्यास्या केनि वेत्तवा॥ अत्राद्यशोकोत्तराह नित्यता॥ आषाढीपंचमे पक्षेयः आहं न करिष्यति॥ शा केन
पितरि प्रोपि सोऽयं जन्ममुपेक्ष्यतीति नागरखंगवका म्यतापि॥ पुत्राना युस्तयारोग्यं ऐश्वर्यं मुत्तुलं तथा॥ प्रा
प्तेति पंचमेदत्वा आह कामं सुपुष्कलानि नितिका कालाजिनि नितिस्यते॥ आदित्यपुगणे॥ पक्षांतरे पिकन्यास्ते
रवौ आहं प्रशस्यते॥ कन्यागते पंचमेतु विशेषेणैव कारयेदिति॥ गौतम॥ अपरपक्षे आह पितृमोदद्या
त्पंचम्यादिदशति॥ अष्टम्यादिदशम्यादि सर्वस्मिन्वेति॥ कालाजिनि॥ आदौ मध्येव सानेवायत्र कसोर
विज्जिज्ञेत्॥ सपक्षः सकलः पूज्य आहं पोऽशं कंच प्रति॥ ब्राह्मणेन न स्य ह सपक्षे तु आहं कुयदिनेदिने॥ वि
नागहीनपक्षकविनागं त्वदमेव चेति॥ विनागहानः षष्ठा प्रवृत्तिः॥ विनाग एकादश्यादि॥ तुशब्दे तु यो द

आ.म.

१०

उपादिरयातिवाच्या॥ तेनतन्मतेप्रतियेचमीषद्यष्टमीदशस्येकादशत्रयोदश॥ प्रवृत्तीतिममपक्षाविनाग
दानविनागपदास्यामल्यंतरयापंचमीदशस्याधोरेवपक्षयोर्ग्रहणमिति केचित्॥ वस्तुतस्तपंचम्यादिर
शम्यादिरशम्यादिरपदयोरतदुणसंविज्ञानवरुवादीणैकमलकल्पतलाघवायषष्ट्येकादशीपक्षा
वेवगृहेते॥ एवमईपदेनाष्टम्यादिरुशष्टपादप्रकइति॥ अतएवविमुधमोत्रे॥ उन्नगरयताद्रान
नयेष्टस्यादक्षिणायनं॥ याम्यायनाचतुर्मासंतत्रमुसेतुकेशवे॥ प्रोष्टपद्याः परःपक्षस्तत्राप्यत्रविशेष
तः॥ पंचम्यध्वंतुतत्रापिदशम्यध्वंततोप्यति॥ मद्यायुक्तातुतत्रापिराजसुक्तात्रयोदशीति एतेचपक्षाः
क्लिताव्यवस्थायाः॥ लोकगौतमः॥ कन्यागतेसवितरियात्यहानिबुधोऽश॥ कतुनिस्त्रानिबुल्यानिसं
पूर्णेतरदक्षिणेति॥ तिथिरुद्धोपोऽशसाम्येपंचदशेतिमाधवः॥ प्रोष्टपद्यासरेतिहेमाद्रिः॥ तत्वेतुरेव
तथाह॥ अहःपोऽकंयनुयुक्तप्रतिपदासर॥ चंद्रक्षयाविशेषेणसापिदशान्तिकास्मतेति॥ अत्रन
मस्यापरेपक्षेतिथिपोऽशकंतुयत्॥ कन्यास्याकान्वितःश्रेयानकालः॥ आइकर्मणातिशयांपनिवाक्येसं

राम.

१०

आयुक्तेषुसमुच्चयः स्यादिति न्यायेनतिथीनांश्राद्धेसमुच्चयावगमात्तस्यचश्राद्धद्विविदानुपपत्तेरे
कस्येवश्राद्धस्यसायंवातरग्निहोत्रहोमस्येवाहति॥ तत्रानेकरितसाध्यएकएवश्राद्धप्रयोगः॥ तेनत्र
सणदेशदक्षिणानामयैकमिति केचित्॥ वस्तुतस्तुआहोमध्येवसानेवायत्रकन्योरविर्ब्रजेत्॥ स
पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोऽशकंप्रतितिकाक्षजिनिवाक्यतिस्रश्चाहुताहुतोतीतिवत्कर्मणानेदएव
परिवाक्यंतरप्राप्तमेकंश्राद्धमयूखतिथिसमुच्चयोविधीयेततो ननेदः स्यात्प्रयुतकोत्यनिकृण
विधिरिति विनिगमनाविरहान्॥ श्राद्धायनिवाक्यस्योत्पत्तिपरतयासमुच्चितानेकतिथिविशिष्टकर्म
विधिहृतनेदवरिहापिनेदएवयुक्तः॥ एवंचब्राह्मणदीनामपिनेदो नवतीतिरिक्॥ पूर्वोक्तपंचम्या
दिपक्षेषशक्तस्तएकस्मिन्नपिरिनेकुपति॥ आषाद्यापंचमेपक्षेकन्यासं स्येदिवाकरे॥ योवैश्राद्ध
नरः कुयदिकस्मिन्नपिवासते॥ तस्यसंवसरंयात्तसास्युःपितरोऽहवमितिहेमाद्रौनागरवंशेकेयनु
निर्णयदीपिकायां॥ मृताहनिपितुयोवैश्राद्धंदास्यतिमानवा॥ इतिद्वितीयमईमलेखियत्रकान्

+

श्राम.

२१

यत्नेनालेखि॥ यातिचिप्यमासम्मतहेतुप्रवर्तते॥ सातिचिपिदपक्षेपिपुननीपाः प्रयत्नतः॥ तिचि
ठेरोनकर्तव्योविनाशोचंयदृष्टया॥ पिंश्रादं चकर्तव्यंविच्छिन्ननेवकारयेत्॥ अशक्तः पक्षमध्ये
करोत्येकदिनेयदि॥ निषिद्धेपिदिनेकुप्यामिउरानंययाविधितितन्महानिबंधेलिखनानिर्मलं॥ अतो
निषिद्धेयस्मिन्कस्मिन्पिदिनेकार्येननुनिषिद्धेपिमुताहनातिनिषमः॥ अत्रनुपपत्तौपक्षान्तरमाह
यमः॥ हंसेवषसिकन्यास्येनाकेनापिगृहेवसन्॥ पंचम्योरंतरेदद्यादुनयोरपिपक्षयोःपक्षमध्येकथ
विष्ठादेनजातेनुसमतः॥ कन्याराशौमहाराजयावन्निषेद्धिनावसुः॥ तस्मात्कालानवेदंयदृष्टिकंयावरा
गतइति॥॥ अयमराजयंनिषिद्धकालः॥ तत्रसप्रेदक्षोकाः॥ नंदराश्वकारयारनृवमिपितकाल
ने॥ गंडवैद्यतिपातेचपिंशस्याज्याःसतेसुनिः॥ नंदप्रतिपत्यद्येकारक्षःअयसममीकामस्योरक्षः
आरोजोमः॥ अग्निपितकालनाविक्रितिकामधानरण्यः॥ पातोयतीपातः॥ अत्रसममीरविनोमनरा
गंडवैद्यतिपातेपुम्लवचोचेषांवसिष्टः॥ नंदयांनार्गवदिनेचतुर्दशपञ्चिजन्मसु॥ एषाद्वेन

राम.

२१

कवतगृहपुत्रधनक्षयात्॥ विजन्मजन्मने॥ ततो नवममेकोचविंशचेति॥ यत्तुकर्तुंशुभपुत्ररोगाण्यंविजन्म
हाणिचितयेत्॥ इतितत्राकरमित्य॥ नारदः॥ क्रतिकायांचनंदरायांनृगुवारेविजन्मसु॥ पिंश्रादंनकर्तव्यं
पिंश्रादंकरंयतः॥ विजन्मसुत्रियादेपुनंदरायांनृगुवासरे॥ धातुपौष्पनयोआदंनकर्तव्यंकुलक्षयात्॥
सक्रन्महालयेश्रादेपुनःआदेखिलेषुच॥ अतोतविषयेचैवमेतत्सर्वंविचिंतयेदिति॥ वृद्धगर्गः॥ प्राजापत्यं
चपौष्पेचपित्रक्षेनागवैतया॥ यस्तुआदंप्रकुक्षीततस्यपुत्रोविनश्यतीति॥ प्राजापत्यंरोहिणी॥ पौष्पंरं
ता॥ पित्रक्षेमघा॥ अस्यापवादोहेमाश्रवितिप्रयोगपारिजाते॥ अमापातेनरणांचदृष्टांपक्षमध्येके
तयातिथिंचनक्षत्रंवारंचनविचारयेदिति॥ इदंचहेमाद्रित्युक्तकेपुनदृश्यते॥ महालयआदंवाधिमामे
सकर्तव्यं॥ ननोवाचननस्योवामनमासेयरानवेत्॥ असमःपिदपक्षःस्यात्अन्यत्रैवतुपंचमशतिनाग
रखंशत्॥ पंचमसममतेआषाढपूर्णिमांतःवृद्धिआदंतयासोमसमाधानंमहालयं॥ राजानिषेकंकास्यं
नकुप्याद्विनुलंघितइतिनृगुक्तेय॥ तत्रविशोदेवाः॥ तावदुरिलोचनौ॥ तथादित्यपुराणे॥ अपिकन्याग

आ.म.

१२

तेस्यैकाम्येचधूरिलोचनौ॥कमागतइतिकंमसंक्रांतिनिमित्तकेआदेशेति केचित्॥तरात्रुमहालयपुस्तक
इवावेति॥पित्रेदेवताक्रममाहवोपदेवि॥तातंवात्रितयसपत्नजननीमातामातामहारिवयंसस्मिन्मात
नयारितातजननीस्वनातरःसन्विय॥तातांवात्मनगत्यापत्यधवपुक्नायापितामहुदःश्रिण्यामापित
रोमहालयविधौतार्थेनयातर्पणेइति॥तातांवात्रितयंपित्रारिवयं॥मात्रादिवयंच॥मातामहादिवयं
सस्म्यतिसपत्निकमितिप्रयोज्यं॥अपत्यधवपुगिति॥सापत्यांमधवामित्यर्थः॥अत्रपार्वणिवयंकार्यं
नयाचआहदेमाद्रौमहालययोगयाआहैहैवान्वष्टकासुच॥नवदेवतमत्रेष्टोषपादपौष्टुविदुति
समर्थस्यनुद्वादशदेवत्यं॥नयावद्वैतनिर्णयनिगमे॥महालययोगयाआहैहैवान्वष्टकासुच॥तेयं
द्वादशदेवत्यंतार्थेष्टोष्टमघासुचेति॥कमांतरंप्रघटकेस्यत्यंतरे॥आदौपिताततोमातासपत्नजननी
नया॥मातामहासपत्नीकाःसपत्नीतदनंतरं॥सुतमात्रपितृव्यामात्रानुजाश्वसपत्निकाः॥दुहितानगिनै
वदेहित्रोनागिनेयक॥पितृषामातृषाधुरोयुररथिनइति॥कमांतरंप्रयोगपरिजातेसंप्रदेपितृ

राम-

१२

वसामातृषाधुरोयुररथिनइति॥कमांतरंप्रयोगपरिजातेसंप्रदे॥पितृमातृमातामहापितृव्योन्नातरः
सुतः॥पितृषामात्रुजाश्वतद्विगिन्यःस्वनामयः॥नयागिन्योदुहितामसुरानानुकास्तुपाशालकौयुर
रचायःस्वामिमित्रंयथाक्रममिति॥स्वनामयःस्वनागिन्यः॥नानुकानगिनीयतयः॥एतेषांक्रमाणमेष्टि
कोविकः॥पित्रादिनिन्नानांमहालयोएकोदिष्टमेव॥उपाध्यायगुरुस्वक्रपितृव्याचार्यमात्रुजाः॥वसुर
नानुततसुत्रकृत्किंशेषस्वपोषकाः॥नगिनीस्वामिदुहितामातृनगिनीसुता॥इत्युपक्रम्यसखिद्रव्य
दश्रिण्याद्यास्तार्थेचेवमहालय॥एकोदिष्टेतविधिनापूजनीयाप्रयत्नतइतिहेमाद्रौपुराणोक्तेः॥सुमंतु
रपि॥सपिंजकरणाहर्ध्वयत्रयत्रप्रदायते॥त्रात्रेनगिन्यैषुत्रायस्वामिनेमानुजायवा॥मित्रायगुरवेया
द्विमेकोदिष्टंनपार्वणमिति सपत्नमात्रुरप्येकोदिष्टमेवतथाचेतक्रमेहेमाद्रौजानुकर्णसपिंजकरणाहर्ध्व
पित्रोरेवदिपावणं॥पितृव्यन्नानुमात्रुणमेकोदिष्टंनपार्वणमिति॥अत्रपार्वणरेकोदिष्टयोःक्रममाह॥
नत्रैवमराचिः॥यद्येकत्रनवेत्यातामेकोदिष्टंनपार्वणंपार्वणत्वमिनिर्वयि एकोदिष्टं समापयेत्॥सुतः

स्य॥ महालयगे पाश्चाद्देगतासुनां सयेदनि॥ तत्रेणयापणं कृत्वा आदृक्त्वा एव कष्टयगिति यत्तु प्ररानं यत्र
 यत्रैषां सपिंडीकरणस्य॥ तत्रापावणवकुपदि कोटिष्टं सजेदुधशतितरे तारशोकोटिष्टविधिना धादेत
 द्यतिरिक्तविषयं॥ वक्रविश्रासं नवेचतुर्विंशतिमतो॥ एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वनाचायां शिवपूजयेत्॥ इति॥
 अवनरणश्चाद्देगयाफलं॥ नरणपितृपक्षे तु महातापरिकीर्तिता॥ अस्मांश्चाद्देकते येन सगया आदृक्
 वेदिति मात्मात्॥ महालयसमम्पादि विरिनेषु माध्यावर्षास्त्रिंशद्दंतया कान्तकाष्टवैषु आदृक्मुक्ता॥
 आम्बलापनः॥ एतेन माध्यावर्षे चोष्टपद्या अपरापक्ष इति॥ मध्ये वर्षसु नवं माध्यावर्षमित्यर्थः॥ हरदत्त
 सुमाध्यावर्षमिति पवारमघायुतवर्षा सुनवं माध्यावर्षमिदमिति निर्णयः॥ यत्र स्याष्टमी नमो
 विरष्टकात्तष्टकाश्चाद्देनिर्णिते प्राकश्यमेवान्तष्टकाः क्षयनवमो सो नाग्नवमीति व्यवहियते पामसैः न
 त्वत्रकर्मने देन प्रमाणं किंचिदस्ति विवेकवानो संन्यासिना च महालयश्चाद्दे दृशपां कार्यं॥ यतीनां च वन
 स्थानां वैलवानां विशेषतः॥ दृशपां विहितं चाद्दे कृतपक्षे विशेषत इति प्रतापमार्कंडे संग्रहोक्तेः॥ संन्या

सिनोष्पादिकादिपुत्रकुपद्याविधिः॥ महालयैव यद्वाद्दे दृशपां पावणं न वेदिति तत्रैव वायवीयाश्च
 यत्रयोदशी आद्दे॥ मनु॥॥ यत्किंचिन्मधुना मिश्रं घृष्टं घृतं यत्रयोदशी॥ तदप्यक्षयमेव स्यादप्यसुचम
 सुचमसुचेति॥ एतन्मधुरानं कलौ न कार्यं॥ अक्षतागोपसु चैव आद्दे मां संतमधुदेवरात्रसु तोमसि
 कलौ पंचविज्येदिति निर्गमोक्तेः॥ एतच्च दिनांतरगता स्यापिमघासुचेति चकारात्॥ अतएव च यत्रयोद
 शी मघा आद्दे योर्नेदः॥ यदा ये योष्टा कपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां वा न्यतो नवतां सत्रैव चकाराद्दे
 ययोर्नेदः॥ मघात्रयोदशोपौर्णमास्याधिक्यं॥ यत्रयोदशी नाद्रपदी कृत्वा मुख्या पितृप्रिया तप्यति पितर
 स्तस्यां स्वयंपंचशतं समा॥ मघायुतायां तस्यां जुजलाघैरपितोषिता॥ तप्यति पितरस्तस्यां वषणिम
 युतायुतं इति स्मृतिचंद्रिकायां स्मृत्यंतरात्॥ औष्टपद्यामतीतायां मघायुक्तं यत्रयोदशी॥ प्राप्ये सुक्ता
 नामिष्टायशः स्वर्गमारोप्यं च धनं तथा॥ नृणांश्चाद्दे सराप्राता प्रयच्छंति पितरमहा इति पारिजाते शंखो
 क्तेः॥ अत्र यत्रयोदशी आद्दे नित्यमिति॥ औष्टपद्यामतीतायां तथा कृतयोदशी तिकालानुक्ता आद्दे मेव

ग्राम.

१४

कुवर्णिनरकं प्रतिपद्यत शतिका लहेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ मद्यासुचनतो मयत्रनाधिग्रहे वा विनक्तानाम्
विष्टयगधिकारः ॥ विनक्ता वा विनक्ता वा कुवाया हं पृथक् पृथक् ॥ मद्याचनतो मयत्रनाधिकारः पृथक् विने
तिहेमाद्रौ स्मृतेः ॥ इयंचगजछायेति निर्णयिगच्छायानिर्णयैवाक ॥ मद्यात्रयोदशयोगे विदं ग्राह्यम
धिमासे पिबति ॥ नयाचकारकगृहे ॥ मद्यात्रयोदशग्राह्यं प्रत्युपस्थिति हेतुकं ॥ अनस्यगतिकत्वेन
कत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिसुव्रति ॥ केवलमद्याप्रयुक्तं केवलत्रयोदशप्रयुक्तं ननु न वति ॥ यद्दमासे पि
नयोऽसंनवेन संनवेन सगतिकत्वात् ॥ अतएव प्रत्युपस्थिति हेतुकं मनस्यगीते कत्वेनेति चेदनुनिर्दिष्टं
पिसंगच्छते ॥ यत्तु वा मनपुराणे ॥ त्रयोदशानुवैवाह्यनकुप्यति त्रयानुवैवाह्येति ॥ यत्वेति रात्रौ त्रयोदशं
कल्पयन्ते यः ग्राह्यं कुतस्ते नरः ॥ पंचत्वं तस्य ज्ञानाया ज्येष्ठसुत्रस्य निश्चितमिति ॥ तस्युत्रवत्तदस्य ममाद्या
युक्तत्रयोदशं सपिंडकग्राह्यनिषेधपरं ॥ अतएव प्रताममात्रं हेतुदत्तग्राह्यं ॥ मद्यायुक्तत्रयोदशं
पिंडनिर्दिष्टं द्विजः ॥ स संतानो नैव कुप्यति त्वं ते कवयो विदुरिति ॥ यत्तु हेमाद्रौ नागरखंडे ॥ असंतान

ग्राम.

१४

सुपस्तस्य ग्राह्यं प्रोक्ता त्रयोदश ॥ संतानयुक्तो यः कुप्यति त्वं ते कवयो विदुरिति ॥ तदपि सपिंडकग्राह्यनिषे
धपरं यत्तु काष्ठाजिनि ॥ ग्राह्यं न वै कवर्गस्य त्रयोदशमुपक्रमेत् ॥ न तस्मात्तस्य ये यम्यपूजां हि संति तस्य
तदिति ॥ तस्मिन्नेषत्तु पूज्यते तत्र मातामहा अपाति धौ म्यवाको न मातामहा मावपि न मप्राप्तैकपार्वणि
निषेधा र्थमिति हेमाद्रौ ॥ यत्तु न मप्राप्तनिषेधे वचो वै यम्यजावन्मातामहावर्गकं वति अयं निषेधस्तस्मै
कवर्गयजनप्राप्तैरिति ॥ तत्र थौ त्रारदिका र्थाविरासंगते ॥ युक्तं तु यावत्किंचित्स्वगृह्योक्तं यम्यकर्मवचो
दितं ॥ तस्य तावतिशस्यार्थे कृतो न वेदिति वाको न येषां स्तत्रे मातामहानास्मातास्तास्मृति सामान्यतः प्राप्त
स्यैकपार्वण्यनिषेधा र्थमिति ॥ अत्र मद्यात्रयोदशयुगादि ग्राह्यानां तत्रतामहालयग्राह्यकरणपक्षे तु
ते नैवैषां प्रसंगसिद्धिः ॥ वरुदेवत्वसपिंडवादि निविशेषग्रहणत्वात् ॥ महालयग्राह्यस्यापि तत्रोक्तस्य
चिन्मर्खस्य प्रलापत्वात् ॥ गजनिमहालयत्रयोदश ॥ ॥ अथात्र चतुर्दशं स वै धर्मतानामेकोदिष्टं
उक्तं वाक्यं ॥ तत्र विस्तेदेवा अपि न वंता निस्मृत्य सारेष्वयोगपारिजाते च ॥ वेतपक्षे चतुर्दशमेकोदिष्टं

आ.म.
१५

विधानतादेवयुक्तं तच्छादं पितृणामक्षयं न वेत् ॥ तच्छादं देवदानं च सुत्रारधनक्षयः इति महालयै चतुर्दश
आदं लुप्तं चेदधिकं रश्निपयं तं यस्मिन् कस्मिन् हि त एको दिष्टविधिर्नैव कार्यं यथा प्राप्तं वृणोण कालवि
धानात् ॥ एतेन योऽनंदाया पार्वणोक्तिर्यास्ता ॥ अमायां रवीं दहस्तस्यौ चेत्सा गजछाये युक्तं वाक् ॥ आ
श्विनयुक्ते प्रतिपदि मातामह आदयुक्तं हे माझे ॥ जातमात्रोपि दौहित्रो विद्यमाने पिता भुजे कृत्यात्मातामह
आदं प्रतिपद्याश्विने सित इति स्मृते ॥ जातमात्रोधिकारी जायमान इत्यर्थः ॥ जायमाने वैवाल्याणि नित्रा
णवा जायते इत्यत्रैवाधिकारी जायमान इत्यर्थः ॥ तेनोपनयनात् प्रागेतच्छादानुष्ठामिहानीतानां गुरा
चार एव ॥ एतच्च जीवति च कस्यैव कुर्यादिति सांप्रदायिका एतच्च सपिंडकमेव कार्यं यनुसुं नं पिंडदानं
वप्रेतकर्म च सर्वगः ॥ न जीवन् पितृक कुर्यादुर्विण्णपतिरक्षस्मृतिरस्य मितिकश्चिन्नैव न दत्तस्मृतौ
प्रेषांतरं वाजावान्निर्मलं ॥ यत्तस्यासंगव्यापित्वबोधकं वचः प्रतिपद्याश्विने युक्ते दौहित्रस्त्वेकपार्व
णं ॥ आदं मातामह कुर्यात्सपितासंगवेदेति तन्निर्मलं ॥ क्षयादस्य आदकालत्वमाहा मासमासपक्षति

गम.
१५

विष्णुष्टेयो यस्मिन् म्रियते इति ॥ प्रत्ययं तु तथा न तं क्षयादंतस्मृतं विदुरिति ॥ संत्तासिनां तु क्षयादे पार्वणमेव
नैको दिष्टं ॥ न याच प्रचेता ॥ एको दिष्टं यने नस्ति त्रिदं उग्रदण्णदिह ॥ सपिंडाकरणं वा पार्वणं तस्य सर्व
देति ॥ पक्षतिष्विषोपतोपि पार्वणनियमः स्मृतौ ॥ अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतयक्षेपि वा पुनः ॥ पार्वणं त
त्र कर्त्तव्यं नैको दिष्टकराचनेति ॥ इदं चानाकरमिति विज्ञाने स्वरः ॥ शंखस्मृतिस्मृतमिति साधवः ॥ शिष्ट
चौरोप्येतद्वाक्यानुकारी ॥ अमावास्यामहालयनिवृत्तया देसिन्तासिनिन्नानां पार्वणं को दिष्टयोर्विक
ल्पः ॥ वचनं द्वैविधा ततथा च शातानपः ॥ सपिंडाकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणं वृत्सदा ॥ प्रति संवसरं वि
हानछागले यो रितो विधिरिति ॥ यमस्तु सपिंडाकरणं दृष्टं प्रति संवसरं सुते ॥ मातापित्रोश्च कुर्या
देको दिष्टं तदेदनाति ॥ अत्र कुलाचाराद्यवस्थेति मिताक्षराय ॥ आदिकारिषु मातामह पयुषा समाह
कात्यायनः कर्ष्वसमन्वितमुक्ता तथा पंथादुपोऽशं ॥ प्रत्यादिकं वशेषेषु पिंडाः स्पष्टाति स्थितिरिति
कर्ष्वसमन्वितं सपिंडं न तत्र कर्ष्वसंतकगर्त्तविधानात् ॥ इति आदकाला ॥ क्षयादात्ताने तु क्षयाद

आइं प्रकृत्य हरस्य नि॥ न ज्ञायते मृता हस्ते स्वसीते घोषिते मति॥ मास मेष्य नि विज्ञात स दशैः स्यात् मृते ह नि
 ॥ तदंशं मृता ह नाति सामानाधिकरणं ॥ तदंशं एव मृता ह इत्यर्थः ॥ मरीचिकः ॥ आइ विद्ये ममुत्पत्ते अवि
 ज्ञाने मृते ह नि॥ एकादश्यानु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेष इति॥ अमा वास्यै कदम्पे क्लविकल्पः विशेषतः
 सुक्तायुक् पक्षे पाति हे मापि॥ दिना ज्ञाने मासा ज्ञाने च न विष्यत्युत्तराणे॥ दिनमेव न जानाति मासवापि क
 दाचन॥ कार्ये तेन अमायां वै आइ माघेय मार्गके॥ कदाचन न ज्ञाता ती सुनुषाः॥ प्रस्थान मासत दिन
 ने तु तरे व ग्राह्यं॥ तथा च हरस्य नि॥ दिन मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यत्पुनः प्रस्थान तदिन मासौ तु ग्राह्ये
 पूर्वोक्त पारिजाते विस्मानिक मास दिवसा ज्ञाने न विष्योत्तरे॥ मृतवात्नी कते ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्त क्रमेण ति
 ति मरणा श्रवणे नु ज्ञानु कर्ण पितरि घोषिते यस्मिन् वा नैव वा गतिः॥ ऊर्ध्वं पंच दशा दशति त्वा तस्य
 निरूपकं॥ कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथा कृत्विधिना न त॥ तदा रासे व सवर्णि घेत कायणि संचरे रिति॥ अ
 व्र घोषित इत्येव विवक्षितं तेन तदिन शेषं पितरि स्य विवक्षितं सुनुवाद्य विशेषणत्वात्॥ तदा रासे व

रा हर दिन प्रमता मेव संचरे कुर्यादित्यर्थः॥ एवं च रा हर दिन मेव स्यादस्या नापन्न मिति ता मयं हरस्य नि॥ य
 स्मिन् नृपते वात्तिया वद्वा दश वत्सरं॥ कुश सुत्र कदा हेन तस्य दव धारणं॥ घेत क्रियोत्तर माग ते विशेषो
 दृष्ट मनुना र इति॥ घोषित स्य रा कालो गत म्हे दश दश दिकः॥ ग्रामे त्रयो दशे वर्षे घेत कायणिकारयेत्॥
 जीवन्मरि स आगच्छेत् घृत कुं ने नियोजयेत्॥ उधृत्य स्वापयित्वा नु जात कमदि कारयेत्॥ दश दश दं वत
 च यन्नि रा व मथ वा स्य नु॥ स्नात्वा दहेत ताना यं मिन्मां वा त र ना वतः॥ अमीना धाय विधि वत् वा स स्ना
 मेन वा यजेत्॥ अथे श्वे ज पशु ना गिरिं गत्वा च तत्रा नु॥ इष्टी मायुष्मती रुयो रा सितां श्व क्रतु स्त इति॥ आशौ
 चेन आइ प्रति वधे विशेषः॥ पट्टं त्रिंशन्मते॥ मासिका ष्वे तु संप्राप्ते अंतरा मृत स त के॥ कार्ये व दंति सुध्वं ते
 दशे वापि विशेषः॥ इति॥ विशेषतः सुक्तायुक् पक्षे नु ज्ञायत इति हे माद्रिः॥ अवि॥ तदहं श्वे त्र प्रदुष्ये त केन
 चित् तदादिना॥ स त कानंतरं कार्य पुनः सरे व चेति॥ तदहं रुत्र मास गतो तस्मिन्ने व दिन इत्यर्थः॥ अत्रा
 शौचांत आद्यः पक्षः मुख्य काल प्रत्यासत्तेः॥ ततो दशः॥ ततः कृष्णे का दशी ततः शुक्लः॥ ततः उत्तर मासे तद

श्री.म.
१७

गम.
२९

कप्रदं च नुमासिकपरं ॥ अत आशौचे सति तदनुमासिकं आहिकं वा तदंते दशे निरुत्तमां गुत्तकायां चेति चत्वारः
रूपेणाः मासिकं त्वाशौचे सति तदंत एव ॥ विष्णोः तरे तु मासांतरगता माति धिरित्या हनु ॥ तदप्यनेनैव प
रासंप्रमाणं नावाच्चाहारीतः ॥ आह विष्णोर्दिजातिना मासश्चादं प्रकीर्तितं ॥ अमावास्यादि नियतं माससं
वसर इति ॥ माससं वसरान्मासिकसां वसरिकात् ॥ एतच्चिन्नं नियतं तमां वास्यादि अमेन कार्यमि
त्यर्थः ॥ आह विष्णोर्त्रयत्तीरजो दर्शने ॥ अपत्नी कप्रवासोचनाय यिस्वरजसला ॥ सिद्धत्वेन नु कुर्वत अ
मंतस्य विधाय तस्य विधाय त इति उशनो वास्यात् ॥ आमाता वेनु व्यासः ॥ आमाता वेदिजाता वेप्रवासे
तु व्रज न्यनि ॥ हेमश्चादं प्रकुर्वत नाय यिस्वरजत्वेति ॥ इदं चामहेम विधानं आमावास्यादि आह विषयं ॥
तया ह आहं तु रजो दर्शनात् च मुदिने कार्यमने इति तु संक्रामे यस्य नाय रिजसला ॥ आह तत्र न कर्त्त
व्यं कथं पंचमेहनीति लोकगौतमोक्ते ॥ एतदाहुर्विकस्मत्संतरात्रयतु हेमादिः भर्तुः पत्न्या सद आह
धिकारा प्रजो दर्शनेन तस्या अधिकारप्रतिबंधेन तुरप्यनधिकारात् इति विवर्द्धमादौ कदा कार्यमित्या

कोत्तायां पंचमदिनविधिरित्याह ॥ तत्र ॥ यदाहियतुः पत्या आहवनीयत्वारिकामनया धाने अधिकारः सि
द्धस्तदा कृतपतिविद्येयैव कर्मनिवादेन स्यात् अत्र मविद्या कल्पनपरिजिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते
॥ तस्या आहवनीयत्वाद्यकामनायां न सहाधिकारः ॥ न वैधिकारिके केवलमायावेक्षणदौ कर्तव्य
मात्रे तस्या अध्यप्यहिरिव होमादौ एवमाहवनीयारिसाधे पुदरे पूर्णमासादि घृतिपत्या फलकामना
यां सहाधिकारः ॥ तदनावेतुपसुरे वाधिकारः पत्या लुके वलमायावेक्षणदौ कर्तव्यमाद्यनाधिकारः ॥ मंज
नेनोक्ते तुल्य एवाधिकारः स्यात् ॥ अधिकारे पितृवेषम्यमित्याधिकारगते साम्यवेषम्योक्ताथ्येतदतिव्रा
ये एव च चनुर्तुः ॥ कामनानावेनाधिकारः पत्या अतस्म्येनाधिकारे पतिविना तस्या एव केवलोपयोगो
स्ति निवायं अष्टवविद्या कल्पना गौरवात् ॥ पत्युक्त रोगना प्रोष्टा रुविव तस्या अधिकारं विनाप्य प्रतिषिद्धे
धिकारः ॥ न च फलस्वाम्यधिकारि पत्नी पयति शब्दादुत्पन्ननादेशात् प्रत्ययात्मा पत्नी शब्दसिद्धेयमिदं
योगे तस्यां आयावेक्षणदिकर्तृत्वत्रिरूपित एवोपस्थितिना द्वास्तत्ता शब्देनाधिकारो गम्यत इति वा

अं ॥ फलानुर्धनदारी पत्नी इति रश्चैव ॥ अमुता अपितुः पत्या इत्यादिषु पत्नी शब्दस्य फलस्वाम्ययोग्यतामा
त्रे रश्चैवात्सुरोगनाशे त्वाहोच तस्या फलोपधाना समवेन योग्यता मात्रस्यावश्यसंगकार्यत्वात् सर्वत्र यो
ग्यतयेव निवर्तिः ॥ तदवच्छेदकं नृदात्वमेव ॥ किंच ॥ सर्वत्रापितुज्यमान एव फले तस्याम्यरूपाधिकारः
फलोपहितक्रतुप्रयोगादौ नुतद्योग्यतामात्रमेव न फलोपधानं ॥ योग्यतावच्छेदके परमनुगमः ॥ यथा
वृहस्पतिसवेव सणत्वं ॥ राजसूयेक्षत्रियत्वं ॥ एवमिहोदात्वमिति न कश्चिदिशेषः ॥ निरणपिचेरंम
याध्ययनवादे सप्रपंचमिति नेह विस्तरः ॥ पत्यधिकारिके युतत्वात्मा तन्नात्रादिदैवत्येषु तस्या अन
धिकारः ॥ प्रतिसंवसरं कार्यमातापित्रोर्मतेरनि ॥ पितृव्यस्याप्युवस्यत्वात्तुर्ज्येष्ठस्य चैव हीतिसंवे
धिकपितृमात्रादिपदागर्तरेवापुराणदिवचसोतां प्रत्यहने ॥ अधिकारानावेव तत्तत्साहित्यंगर्तः ॥
त्वावेणैव गलितं ॥ पाणिग्रहणाद्वि सत्त्वं कर्मसुतया पुण्यफले चेति स्मृतिस्तदाश्रयौ णमासीकादिस
हाधिकारमेवानुवदति नान्यत्र विधत्ते ॥ अतः पूर्वोक्तिवचनेन क्षयाददिनवाधः पंचमदिनवाधः पंचम

दिनविधिश्चनसहाधिकारत्वेच॥अत्रकालादर्शानुपायिनःअपुत्रानुययामासिंघामेनर्तुराधिके॥२॥
 स्वज्ञानवेत्मानुकुयतिसंचमेदनाति॥कालादर्शलिखितलोकगौतमवाकास्मृततद्वाधिकांशोसा
 यंघ्रितिप्रवृत्तेस्तदेकमूलकल्पनालाघवेनमृतेदनातिअत्रापिपस्यकवीनायेति॥आख्येयमित्याहुः॥
 माधवस्तुमतद्वयमपिलिलेखननुकिंविनिर्णिताया॥तातचरणस्तुमृतेदनातिवचःपितृमातृनानृ
 पितृयादिमासिकाधिकोनपपरं॥अपुत्रात्वितिलोकगौतमीयेननु॥आदिकमात्रपरं॥अतोनिन्नवि
 षयतयानैकमूलतासंनवइत्याहुः॥अयंचतेषामात्रायः॥आहविमैदिनातीनामत्राहुंप्रकीर्तितं॥अ
 मावास्यादिनियतंमाससंवसरादतः॥इतिहारातपुर्दस्तयोमासिकसांवसरीकयोरामत्राहनावे
 निष्पिकांक्षायांमृतेदनात्येतदुनयविषयनादिकमात्रेस्तोकगौतमीयेनोपसंहरतुंशक्यं॥ममनुप्र
 तिनातिकालादर्शदिवनयोरपिवाक्ययोस्तोकगौतमीयतपालिखनानोपसंहारोक्तः॥समाप्त्यवचना
 नर्थस्यापत्ते॥ननुतदंवाक्यंइयंकित्वेकस्मिन्नेववाक्येद्वयोपारमात्रं॥तत्रानुवाचानुयदेतिपारपक्षे

तेदनात्येतत्कारुण्यानुपूर्वकंस्मृत्यंतरवाक्यं कथंनोपसंक्रियतइतिचेत्तदुक्तं॥एतत्सारद्वयमपिप्रमाण
 तास्तमुच्चयते॥संहिद्यत्वादिकल्पनेवानाद्यःस्मृत्यंतरवाक्यस्योपसंहारेपि एतत्समानार्थकस्मृततेद
 नात्यादेःसामानपविनस्यानर्थस्यापत्यातदयोगात्॥नान्यःस्मृत्यंतरसंवादेनमृतेदनात्येतत्सारस्यैव
 ग्रामाएपनिश्चयादपुत्रानुययदेत्यादेःपारस्यत्वग्रामाणिकत्वात्॥यत्रलोगास्ति॥पुष्पवत्स्वपिरारेपुवि
 देशस्योपनतिकः॥अत्रेनैवाधिकंकुपद्वेम्नावासेननक्वचित्इति॥तद्वरणंपुष्पवत्वेनिमित्तेवाक्य
 त्वरघातेयंचमहिनरूपेकाजेनैवैकंयदित्येवमासदेमपरिसंख्यामात्रार्थेनमृततिषिदपकालवि
 ध्यर्थं॥यच्चैतच्चैवार्थस्यसंग्राहकंयोरुपकंपौरुषेयंवाक्यं॥विदशोगोवाविगताधिकोवारजस्तजाया
 मपिधर्मपत्नां॥आहुंमृतादेमृतादेविदधातपाकैर्नामेनहेम्नाननुपंचमेक्रीति॥तदपिमृतादेरजस्तजा
 मांधर्मपत्न्यांसत्यांआहुंनामेनहेम्नानपंचमेक्रितुपाकैर्विदधात्येवंआख्येयां॥यत्रुपरिजातादौमासि
 कानिसपिजनिअमावास्यांतथादिकं॥अत्रेनैवतुकर्तव्यंयस्मन्नापरिजस्तजा॥नरप्यापद्यामहेसपरि

श्री.म.

२०

संख्यामात्रार्थं आधिकं तु पंचमेकं अत्रेने वेद्यदणदिने नोजननिषेधप्रयोजकवेव मध्ये यदणकाले वा
धिकया द्वा प्रसौ नोक्तवसणलामेने वैवकार्यं ॥ तदलाने अमेन देस्नावातया च गोत्रिलः ॥ दशैरिविग्रहेमि
त्रोः प्रत्यादिकमुपस्थातं ॥ अत्रेना संनवे देस्ना कुपारामेन वा सुतइति ॥ अत्रग्रदे प्रत्यादिकमुपस्थितमित्येव
द्वपसमर्पकं तेन रविग्रहे पित्रितिरिक्तस्यापि चंद्रग्रहे पित्रित्वादीनां सर्वेषामन्नादिनिर्यया संनवंतदिन
एव कार्यं ॥ एवं मासिकमुपस्थापयाम्यात् ॥ ग्राहणतु द्वितीये क्रिस्त्रो रोषा च यंचमइतितत्रिर्लं ॥ अथ
ग्राहकालनिषेधः ॥ ॥ स्कां दे ॥ ॥ उपसंधं न कुर्वत पित्रपूजा कयंचनेति ॥ विष्णुः ॥ संध्या रात्रौ न कर्त्तव्यं
दंडवतु विवक्षणे ॥ तपोरपि च कर्त्तव्यं यदिस्यादक्रूरं नमिति ॥ संध्या योगमाह वातवत्सः ॥ ॥ उदया
त्वाक्कनी संध्या मुहूर्तदयमुच्यते ॥ सायं संध्या त्रिघटिका स्यात् उपरि नास्वतः ॥ ॥ अथ पित्राद्यने कालनि
षेधः वसपुराणे ॥ यदा च त्रयोम्येति गृहं चैव विद्विषितं ॥ तेने कतुकर्त्तव्यं पित्रनिर्वपणं हते ॥ हस्तर
शरः ॥ सुगारिषु मद्यापांच विषु वेप्ययने यवा ॥ नरणेषु च कुर्वत पित्रनिर्वपणं नदीति ॥ हस्तरत्वे गार्फः ॥

राम.

२०

पेण्मिमीषु सवसुनिषिद्धिं पातनं वर्जयित्वा प्रोष्टपदं यथा दर्शितं वैवसेति ॥ अस्य समलत्वं विम
त्रं ॥ ज्योतिः पराशरः ॥ विवादे विहिते मासान् त्यजे युद्धं रौद्रं वि ॥ सपिंडपिंडनिर्वपं मौजीवं धेयदेव
ति ॥ क्वचित्प्रतिप्रसवमप्यादस एव च ॥ माहते ये गया ग्राह्ये माता पित्रोः त्रये हनि ॥ यस्य कस्यापि सत्यं स्य
सपिंडीकरणं तथा ॥ कृतो ह्यहो पिकुर्वत पिंडनिर्वपणं सदेति ॥ अपिंडके संधावाचनमपि प्रतिषेध
ति ॥ इदं शातातपः ॥ पिंडनिर्वपिरहितं यत्तु ग्राह्ये विधीयते ॥ संधावाचनत्वे पोत्रेति ॥ ॥ इति पिंडदान
निषेधकालः ॥ ॥ अथ ग्राह्ये देवः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ दक्षिणं प्रवणे देशे तीर्थे वा गृहे पिवा ॥ संसृ
रारिसंयुक्ते ग्राह्ये कुपारिचक्षणे ॥ दक्षिणं प्रवणे दक्षिणतो वनने ॥ नृसंस्कारो मार्जनलेपनादि ॥ शंख
॥ गोगजाधारिष्टेषु कृत्रिमाणं तथा नुवि ॥ न कुपयिष्यादमेतेषु पारकायुचिर्नमिषु ॥ कृत्रिमायाम
दालिकादौ ॥ पारकायुगृहीता सु ॥ तांशगोष्टा समादपो न पुनस्तीर्थादि स्यान्तानि ॥ तथा च आरित्य
चुराणे ॥ अरवीयवतः पुष्पा नदीतीराणि यानि च ॥ सवर्णास्वामिकान्या कृतं हितेषु परित्यज्येति ॥

आ.म.
२१

आइस्यपूजितोदेगोगयागंगसरसनाकुरुक्षेत्रं प्रयागं चनेमिपुंकरं तथा ॥ मासः ॥ पुष्करेयस्ययं आहं
जपहोमनयांमिच ॥ महोदधौ प्रयागं चकाश्यां चकुरुनांमलशति ॥ ॥ ब्राह्मणपुराणे आहकः येचतु
र्दशोधाये ॥ ॥ त्रिशंकोवर्जयेद्विष्टं सर्वद्वारायोजनं ॥ उत्तरेण महानद्यादक्षिणेन चकैकटं ॥ देश
स्त्रेशंकोनामवर्जयेद्विष्टं सर्वकर्मणि ॥ सर्वकर्मणि तिक्रिया ॥ महानद्याफलान्तस्यास्तीरद्वयेप्रत्ये
कं द्वादशयोजनानिकैकटमित्यर्थः ॥ इति द्वादशः ॥ ॥ अप्यद्वादधिकारीणः ॥ ॥ शंखकात्यायनो
॥ ॥ पितृपुत्रेण कर्त्तव्याः पितृदत्तदत्तक्रियाः ॥ पुत्रानावेतुपत्नीस्यात्यन्तमावेतुसोदरः ॥ पुत्रग्रहणं यो
त्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणं ॥ यथाद्विषु ॥ ॥ पुत्रः पौत्रप्रापोत्रोवान्नातावान्नात्तसंतति ॥ सपिंडसंतति
वपिद्वाद्विष्टं प्रजायतशति ॥ मनुः ॥ पुत्रप्रतिनिधीनादक्रियातोपान्ननापिणशति ॥ पुत्रप्रतिनिधी
नत्तकादीन्क्रियातोपमयदित्यर्थः ॥ औरसादीन्द्वादशपुत्रानुपक्रम्य याज्ञवल्क्योपिपितृहोत्राद्
रश्मेषां पूवावभावेपरशतिअत्रयद्यपिपुत्रानावेतुपत्नीस्यात्यन्तानावेतुसोदरशतिऔरसपुत्रेण

राम.
२१

सोदरेसाचपत्याः क्रमप्रतायतेतयापिपुत्रोपलक्षणत्वेनौरसपुत्रपत्नोक्रमेवप्रवाधितेसहव ॥ प्रवृत्ताया
ः किमवगुंरनेनेतिन्यायेनपुत्रपौत्रः प्रयोत्रोवेतिवधक्रमयोः पौत्रप्रपौत्रयोरपिद्वादशविधपुत्रोत्रप
त्नाश्चपूर्वविवेकापत्त्याभावेतुद्विष्टा ॥ अपुत्रस्यनुपापुत्रीसापिपिंडप्रदानावेदितिआप्यशृंगअत्रप
द्यपिपुत्रानावेतुपत्नीस्यादित्यनेनप्रमावेपत्नाअपुत्रस्यनुपापुत्रीत्यनेनद्विष्टरधिकारप्रतीतैः पुत्रा
नावपत्नीकस्योर्नियामकानावेनविकल्पप्रसक्तिस्यापियथार्थहरसपिंडद्वापितिविषुनोक्तस्य
धनग्रहणवत्त्वस्यपिंडरत्नविशेषणस्यापिर्द्वादशएवविषयेनियामकत्वांगकारेणवत्तनिधनग्रह
णधिकारश्चपत्नीद्विष्टरश्मैवेत्यादिनापूर्वपत्नासदभावेतुद्विष्टुष्टएवाइदंचार्थहरंतत्सर्वेषांआइ
धिकारिणंविशेषणंतथासत्यविभक्तसंसृष्टसोदरसत्वेपत्नामर्द्धधनग्रहणेअनधिकारात्आइ
प्यनधिकारः स्यात्स्याच्चद्विष्टसत्वेतत्पुत्रादीनामाधनग्रहणेअनधिकारात्आइनधिकारशति ॥ न
वेशपत्निपुत्रानावेतुपत्नीपत्नानावेतुसोदरः ॥ पुत्रेषुविद्यमानेषुनामंचैकारयेस्वधामित्यादि

कमिति॥ तदनावेस्त्राहरीचस्त्राहरीधनहरीचकुयस्मिंजेरकक्रियामितिकात्मजिनवाक्कात्॥ यस्त्वाथ
 दरःसपिंडदायीतिविष्वापसंवस्मरणञ्च॥ उक्ताधिकारिणोमध्येयदिनः॥ कोपिकर्तृदत्तत्वातीयेन
 हैःतदीयप्रमेणतदौर्ध्वदिकंराज्ञाकारण्यंतउक्तंमार्कंडेयपुराणे॥ सर्वाभावेचनृपतिःकारयेन्नृपि
 क्यतः॥ तज्जातीयेनरिमम्यकराहाद्याःसकलाःक्रियाःसर्वेषासर्वेषामेववर्णनांवाधवोनृपतिर्यतः
 अयंचात्रक्रमः॥ प्रथमःमौरसःपुत्रःसत्तनुपनीतोपिकुयति॥ अन्तेनृपनीताएव॥ नानिआहारयेदु
 ह्यावन्नोजीनवधये॥ मंत्रानुनंपनीतोपिपवेदेवैकओरसशतिसुमंतुस्मृतेःब्रह्मवेदः॥ अनुपनीत
 विज्ञिनष्टि॥ अनुपेतोपिकुवृत्तमंत्रवर्त्ममेधिकं॥ यद्यसौ कृतचूडःस्वाद्यदिस्याच्चविवस्मरति॥ य
 तु॥ कृतचूडस्तु कृतचूडतदकंपिंडमेवच॥ स्वधाकारं प्रयुजानवे रोचरंनकारयेदितिआग्रप्रचेतसोर्वच
 नं॥ यतु॥ कृतचूडेनुपेतस्तपिब्रह्मसमाचरेचत॥ उदाहरेत्स्वधाकारंनुवेदाक्षराण्यसावितिस्मृत्य
 तरंतस्ययमवर्षकृतचूडविषयं॥ यतुमनुवचनं॥ मघेस्मित्युज्यतेकर्मोकिचिदामोजीबंधनात्ताना

निआहारयेदुहस्यधानिनयनादतइति॥ तृतीयवर्षकृतचूडविषयं॥ यतुनयेआग्रवचनंमनुवचनविरो
 धादनादेयमित्कत्वाप्रथमवर्षकृतचूडविषयमार्यामनमपिउक्तसुमंतुवचनेयदिवस्याच्चिवस्मरतिष्ट
 यगुपादनात्॥ वर्षत्रयात्पूर्वमपिकृतचूडसमंत्रवदधिकारावगमारयुक्तमित्युक्तेविधेयकर्तृविशे
 षण्द्वयस्यापिविवक्षितविवर्षकृतचूडस्यैवमंत्रसारेधिकरात्॥ विवस्मरत्वस्यष्टयगुपादामंतुप्रय
 मादिवर्षव्याहृत्ययमित्युष्टमेवप्रथमवर्षस्याप्यग्निरानमात्रंसमंत्रकमम्यतमंत्रकं॥ तथाचकासा
 यनः॥ असंस्कृतेनयत्माचत्वन्निदानंसमंत्रकं॥ कर्तृममितरत्सर्वकारयेदम्यमेवहति॥ अत्रकारयेद
 तिमंत्रपारपरंतौर्ध्वदिकपरा॥ यद्वाअसक्तपरा॥ अतएवयत्तेषुमंत्रवस्यत्वाकर्मकुपयिष्याविधि
 तयोर्ध्वदिकेसादिमंत्रार्धधर्मतःस्मृतेतिस्कांदेसामान्यतोमंत्रवदधिकारःसंगच्छतेअग्निरानेय्यहृत
 चूडस्यनाधिकारापुत्रःस्वात्यन्निमात्रेणसंस्तुयद्विणमोचनात्॥ पितरंनाष्टिकाञ्चोलायैतमेधेनकर्म
 णेतिमुमंतुक्तेःकालादशेष्यशमुक्तं॥ चोलादादिकादवद्विकुयत्यैतमेधिकमिति॥ एतादृशैरसपु

ग्रा.म.

२४

...

त्रानावेपुत्रिकादयः॥ पुत्रातरनावेपौत्रः परातुरतकपुत्रोरसपौत्रयोः समवायस्तदपि दत्त एक कुयति
गोणस्यापिनस्पुत्रशयेनप्रदण्णत॥ तरनावेपत्नी॥ तरनावेदुहिता॥ तरनावेदुहिता॥ तरनावेरिस्पुत्रा
हीरौदिवः परिरिक्क्यग्राहीननवनितरात्तातुः सरोदर इतिवाक्पातुसोदर कनिष्ठः॥ ततस्तसुतस्तदनावे
थसोदरः॥ ततस्तसुतः॥ तरनावेरिक्क्यः ग्राहीरौदिवः रिक्क्यनावेउत्कृष्टरौदिवस्पसोदरादानां बद्धकम
त्वेनविवेशासनवादतेविवेशः॥ यस्तस्मिन्निसेयदायवाकोनान्पुत्रोत्ररेमरिपितुः पारः सरोदिवस्पिरिक्क्य
ग्राहित्वेवविवेशानावाउपपन्नोनावसंनान्पुत्रोत्ररेमरिक्क्यग्राहिणंरौदिवंयाधते॥ ततस्तसुतः ततो
परिस्तेरस्ततो ज्येष्ठान्पितरौक्रमेणधिकाराणो॥ ततोमातामातुरनावेसुपाततःक्रमेणकनिष्ठज्येष्ठ
नगित्येततस्तसुतः ततोमातुलादि॥ ततःसपिंशः समानोदकाः प्रत्यासन्निक्रमेणततःशिष्यत्विजो॥ तरना
वेसखा॥ तरनावेनामाता॥ अत्रकुलद्वयेपिवोचिनेस्त्रीतिः कायनिपक्रियेतिवाकोस्त्रीग्रहणंनार्थापिर
मनिपेयमातुलायनावेआसुरादिविवाहोदाक्रियाकारिण्यतितातवरणः॥ प्रमाणंत्वत्रसर्वानावेति

राम.

२४

यः॥ कुर्युः स्वमर्त्यममंत्रकमिनिकालादश्लिखितस्कारवचनं॥ नचेरं ब्राह्मविवाहोदापरमितिवाक्यं॥ यस्ते
पुमंत्रवमन्त्रीकर्मकुपयिष्याविधितयौर्ध्वदेहिमंत्रादीधर्मतः॥ स्मृतेत्यादिवचनेस्तस्यास्ममंत्रकक
र्मणोविधानात्किंचपुत्रानावेनुपत्तीस्यादित्यनेनस्यादित्यनेनस्यादित्यनेनतस्याः पुत्रानावेविधानेनवोसं
नावेविधानासंवाच्च॥ नामात्रनावेस्त्रीहारीतरनावेधनहारी॥ रायानावेपुत्रादयः कुंवीरत्वेव॥ तदुक्तं
माकंजैयपुराणे॥ पुत्रोच्चातचतसुत्रपत्नीमातातयापिता॥ विज्ञानावेपिशिष्यश्चकुंवीरत्नौर्ध्वदेहिकं
पुत्रग्रहणं द्वादशविधपुत्रोयत्तणं॥ आतुग्रहणं सोदरासोरोदपलक्षणं धनहारीतिवाक्यं पूर्वोक्तेय
पिनियामकं॥ यदात्रात्रोदौदिवयोवमिध्मेएकोधनहारीअपरश्चतदाधनयाद्येवकुयदिति॥ यत्र
गुरुवरणं ज्येष्ठस्यांधयंवादेरधनहारित्वेकनिष्ठस्यतद्धारित्वेनक्रियादिप्रसंगस्तुकेतदिष्टापमाय
रिदृशकं॥ नवेद्यं ज्येष्ठस्यसंसृष्टिनो धनहारित्वात्कनिष्ठस्यासंसृष्टिनो धनहारिणः क्रियानधिकारः
प्रसज्येतेतिचेत्॥ प्रसज्यतां नामतस्मिन्नातृत्वधनहारित्वेवेतिनिमित्तद्वयसंज्ञावात्॥ नत्रक्रियानेदे

नकर्तव्यवस्थाविषुपुराणे॥पूर्वाक्रियामध्यमाश्रयत्वाच्चैवोत्तराक्रिया॥विप्रकाराक्रियासंज्ञासांनेराः
क्रियायमे॥अथहादृशदृशदृशमध्येयास्तुक्रियामताः॥पूर्वास्तिमध्यमासिमास्येकौदृष्टसंज्ञताः॥
प्रेतेपितृत्वमापन्नेसपिंशकरणदनु॥क्रियेतेयाःक्रियाःपिआःप्रोच्यतेतान्पोत्रा॥पितृमातृसपिंशे
समानमल्लैस्तथा॥तत्संधातगतैरेवराज्ञावाधनहारिणा॥पूर्वाक्रियामध्यमाश्रयत्वाच्चैरेवोत्तरा॥
दौहित्रैर्वानिरःश्रेष्ठकायस्तिन्ननयैस्तथैति॥अस्याथएवं॥पूर्वाभूमध्यमाश्रयत्वाच्चैरेवोत्तरा॥
नानिोकरत्वंउत्तराशुपुत्रप्रवृत्तिनात्संतसंतानांदौहित्रत्वनानायांनांचेतिवाशदेःप्यथैयन्नुएकार
शायाःक्रमशोज्येष्ठस्यविधिवत्क्रिया॥ऊरुनेकैकशःआइमाष्टिकेतुष्टयकष्टयगितिप्रेचेतोवचना
त्॥ततःअसंनिहितस्यज्येष्ठपुत्रस्याधिकारबोधयति॥तत्संधातगतैरेकःसायतिरगतैराज्ञावाधन
हारिणेत्यत्रमाकर्तुंयेयपुराणवाक्येसजातीयोस्तस्यरिभ्यतःकारयेदितिप्रयोजककर्तृत्वावगमादिहा
वितथैवांगिकायं॥नचराजसजातीयमतेसास्तत्कर्तृत्वंविनातीयेतत्रयोजककर्तृत्वमितिवाच्यं॥

एकस्मिन्शब्देवैकस्यायनेरिति॥सपिंशकरणेनुपुत्रसजावेतदसन्निधानेपिसएवाधिकारीतिसएवकुर्याति
आहानिषोऽशादत्वाकुयन्निनुसपिंशं॥प्रोषितावसितेपुत्रःकालारपिचिरादपीतिवायपुराणेप्रोषितस्या
पिपुत्रस्यैवाधिकारप्रतिपादनात्॥यन्नुध्विंशंयेइदंचप्रेतआइसहितंसपिंशकरणमन्यासिनापुत्रादि
निकर्तव्यंइत्यत्रापिशादेनाम्येषामपिकर्तृत्वंप्रतिनातितमुत्रासजावेनउत्तरसन्निधौ॥अनेनचवायुराणे
स्येनविशेषविधिनापुत्रानावेनुपत्तास्यादिसादिसामान्यशास्त्रसंपाशकरणविषयेवाध्यते॥तत्रावनं
विनास्यगत्यंतरानावात्॥पुत्रेयपिज्येष्ठएवकुर्यात्॥एकारशायाःक्रमशोज्येष्ठस्यविधिवत्क्रिया॥इ
तिमदनरत्नेप्रचेतोवाक्यात्॥षोडशायाइषपितस्यैवाधिकारः॥आहानिषोऽशाःपाद्यविरधानसपिंशि
तामितिमानककर्तृत्वस्मरणत्॥पुत्राद्यैरेवचैत्यन्नाद्यग्रहणेपौत्रादिप्रात्यर्थ्यं॥तत्रज्येष्ठारिनाशेन
त्वसंनिधानेवायुपुराणेप्रोषितग्रहणत्॥यान्मापिकाश्यादिषुगयायांचप्रेतकार्येनुयत्कृतं॥सपिंशे
रसपिंशेवापुत्रैरेवकृतेनवेरित्यादिनिवाक्यानितामनाकराणि॥साकरत्वेपितथमिवंप्रशस्तं॥यत्रये

श्रा.म.

२६

न केनापि आद्वैकतेषु कर्तृक आद्वैकतेन वतीति प्रशंसा यं ननु सपिंडाकरणं कर्तव्यमित्येव परं न त्वेव
ज्येष्ठस्यैवाधिकारे यवीयसाकृतं कर्मपेन शब्दे विहाय स न ज्ञायमापि कर्तव्यं सपिंडाकरणं पुनरिति वा
कोपेन शब्दनिषधानुपपत्तिः ननु क्लाराया कनिष्ठस्यानिधिकारात् अनधिकारिणा कृतेन सपिंडाकर
णेन प्रेतत्वा न पायात् जातयांच प्रेतत्वं निवृत्तौ पुनरावृत्तिविधानं वेयमिति अनक्यमेतद्वा सोपप
त्तिरिति चेत् पूर्वमदन लिखितवचनेन ज्येष्ठस्यैवाधिकारः सिद्धः स यदि कनिष्ठ आदितामिह द्विर्विधि स्थि
ता तरोपाद्यते तथा हि नासपिंडाभिमानं पुत्रपितृयज्ञानधिकारात् पितृयज्ञस्यावश्यकत्वं अनादृशं
प्रतिसपिंडाकरणं विधीयते तेनैव च प्रेतत्वं निवृत्तिरूपे फले जाते ज्येष्ठस्य पुनरावृत्तिः केवलं वचनात्
न च ज्येष्ठप्रत्येवेदं विष्टं प्रतीतिवाक्यं यजमानोऽभिमानं न वेत्ति द्वादशाहेन राकाये सपिंडाकरणं सु
तेरित्यनेनैव तं प्रतिप्राप्तत्वादिरं कनिष्ठं प्रत्येवपि अपितृयज्ञप्रयुक्ते सपिंडाकरणं विधीयते पत्न्या रो
न्वति तु एवमनस्य सिद्धवचनानां वा नधिकारः एवं च यद्यपि तेन मिदिना कृतं तं राज्ञे शो यया वि

शम.

२६

धेवावर्तयेत् प्रेतशब्दस्यागेनेति यद्वा क्लृप्तिकामानां पुत्राणां यस्मिन् सपिंडाकरणं मुक्तं तद्यदि कनिष्ठेन काम्य
कृते तदा तेनैव प्रेतत्वं निवृत्तौ प्रेतशब्दे विहायेति पुनरविधानं युक्तमेव इदौ तु पेन केनापि कृतेनावर्तनी
यं तथा च लघुद्वारीतः जातवान्नात् पुत्रो वा सपिंडाशिष्य एव वा सदपिंडाक्रियां कृत्वा कुयदित्युरयंत
त इति अत्र यस्य कस्यापि सगोत्रस्य सपिंडं न तमुपशेषिते पित्र्यवहितोऽपि सपिंडः कुर्यादिति के चेत् युक्तं
तु यस्यामुरधिक आद्वैकतरो तदेव तासु तस्य सपिंडं न विनतं निर्वहति तस्यैव देवाको सपिंडं विधीयते
आकांक्षितविधानात् अन्यथा निजजातीयगुरोरपि सपिंडं न शिष्येण कार्यस्यात् मासिकामनां यय
कर्मः पुनरय कर्षणं च ज्ञेयं सपिंडाकरणं रवगिय कृतामपि पुनरप्यय कृष्यते ह धुनरनिषेधाना
दिति शब्दाय निस्मरणत्वं अत्र यद्यपि ह धुनरनिषेधनादिति हेतुस्तथापि सव्यं हि मनुष्याः प्रथम
संगत इति वदप्राप्तकत्वादि धिक्कृत्य नायः कात्यायनेनापि स्थलीकृतं निर्वृत्य वृद्धितं वंनु मासिकानि
न तं वयेदिति वृद्धिं कृत्वा मासिकानि न तं वयेदिति वृद्धिं कृत्वा मासिकानि न कुर्यादित्यर्थः तथा च क

निष्टे सान्निके कामनयानुतिष्ठसो वा ज्येष्ठत्वमात्राय वादः वृद्धौ पुत्रस्यापीति निर्णयः ननु पुत्राद्यनावे
 दौहित्रसत्वे पत्या अनधिकारः प्रसज्येतेति चेत् पुत्रानावेतु पत्नी स्यादित्यस्मादौहित्रे वनिरेष्टे सनेन वा
 धितेपि अपुत्रा पुत्रवत्यन्ती पुत्रकार्यं समाचरेदित्यनेनापिकारिणो न च पुत्रानावेतु सनेन इदमेका
 यंति स्यात्ता संनिधौ प्रवृत्तत्वात् ॥ अपुत्रे तस्य वासां निधेः प्रवृत्ते अपुत्रायाः पत्याः पत्न्यौर्ध्वदेहि
 कं कुपति ॥ अतः पुत्राद्यनावे पत्नीतरनावे दौहित्रः एवं पितृव्यादीनामपि ॥ यथा राजा नृकल्पः ॥ पितृव्य
 नात्मा तृणस्य पुत्राणां तथैव च ॥ मातामहस्यापुत्रस्य या दौहित्रवद्वेदि पितृवदित्या वक्ष्ये कत्वायं
 ननु पार्वणविधानार्थमिति हेमाद्रिः ॥ अपुत्राणां पितृव्यदीनां विशेषणं ॥ मातृपदं सपत्नमातृपरे
 पितृव्यमातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणमिति ॥ कात्यायनोक्तेः ॥ नातुरपि ज्येष्ठस्यैवाययाह मनुः ॥ प्रति
 संवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मतेरिति ॥ पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य नातुर्ज्येष्ठस्यैव वदति ॥ अत्रि रपि ॥ नात्रेन
 निज्ये पुत्रापश्च गुरे मातुलायतः ॥ पितृव्यगुरवे आहमेकोदिष्टं न पार्वणं ॥ एकवचनं छांदसं ॥ न चैव स

माता स्यादपि आह प्रसक्तिरिति वाच्यं ॥ पूर्वलिखितजानु कर्णवाक्यस्य स्यादं प्रकृत्यपातात् ॥ अतश्च याद
 आह मावक्ष्ये कं नान्यत् ॥ दौहित्रस्य तु माता स्यादौ मातामहस्याह मावक्ष्ये कमेव ॥ पितरौ यत्र ज्येष्ठे तत्र मा
 ता मदा अपि ॥ अविशेषेण कर्तव्यं विशेषानरकं त्रजेदिति धैर्योक्तेः ॥ एवं पित्रादीनां पार्वणं पितृव्यादीनामेको
 दिष्टमेव दक्षिणयमास्तु पितृव्यमातृणाम् ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ॥ एकोदिष्टकनिष्ठानां पत्न्योः पार्वणमिष्ट
 इति आहुरीपकलिकाधृतचतुर्विंशतिमते ॥ वचनात् ॥ ज्येष्ठानां पार्वणं कनिष्ठानां मेकोदिष्टमाचरेति ॥ एवं
 पूर्वोक्ता त्रिकात्यायनवचसि कनिष्ठपितृव्यादिपरे ॥ यत् ॥ नातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वत ज्येष्ठो नानातुजस्य च ॥ देवही
 नंतु तत्कुयारिति धर्मविदब्रवीत् ॥ देवही नमेकोदिष्टं ॥ तथा अनाद्यगर्तज्येष्ठो पित्रात् स द्विर्निगद्यते स पित्रो
 करणहर्ध्वमेकोदिष्टं विधीयते ॥ अपुत्राणां च सर्वेषां सपत्नीनां तथैव चेति ॥ एष्वी चंद्रोदयमात्रं धृतं वृद्धप
 राशरशातातपमाकं ज्येष्ठं प्रचेत सो वचसामाचरतो व्यवस्येति सर्वं शिवं ॥ ॥ अयमोऽप्यपुत्राणां विशेषः ॥ ॥
 तत्र रत्नौ रसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परियदृशतिकलिनिषिद्धे तु पातात् ॥ दत्तातिरिक्तागोणाः ॥ पुत्रानिषिद्धाः दत्त

श्री.म.

२८

कस्तुद्विविधः॥ केवलोद्घासुष्यायणश्च॥ दानकालेदातृप्रतिगृहीतृसमावयोरसावितिसंवितिसंविरोःकरणे
केवलः॥ तत्करणेद्घासुष्यायणः॥ तत्रकेवलः॥ प्रतिगृहीतुरेवश्राद्धादिकुर्यात्॥ पुत्रेतिप्रहृष्यवित्यादिकेप्र
तिप्रदविधौनाव्याकांक्षायांनन्यपुंस्त्वारव्यपुत्रत्वसमाख्यातासंनवात्॥ श्राद्धादिपितृकार्यप्रयोजकंप्रतिश्रा
दगतादृष्टस्यावश्यंनायत्वांगीकारात्नननकस्य॥ गोत्ररिष्येजनपितुर्नजैद्विमःसुतः॥ गोत्ररिष्येज
नपितुर्नजैद्विमःसुतः॥ गोत्ररिष्यानुगःपिंजोव्ययेतददतःस्वधेतिमन्त्रेद्विमोदत्तकः॥ गोत्ररिष्येनुगः
छतीतिगोत्ररिष्यावगःप्रायस्तत्समनियतइति॥ पिंजःसपिंजः॥ स्वध्याश्राद्धंविवेचयिष्यतेचेदं व्यवहारमदृ
खे॥ द्घासुष्यायणस्यश्राद्धेविशेषमाहदेवलः॥ द्घासुष्यायणकादृष्टद्विपिंजोदकेष्टयकः॥ षण्णदेयास्त
पदपिंजएवंकुर्वन्नुमुहति॥ आपस्तंबः॥ यरिद्विपितास्यादेककस्मिन्निरेद्वोद्घावुपलक्षयेदिति॥ इदमाय
स्तंबपरे॥ पिंजश्राद्धाश्राद्धोत्तणं॥ अतएवप्रवरगध्याये॥ इदंश्राद्धेकुर्यादिकश्राद्धंवापितमुद्दिश्येकपिंजे
द्घावनुकीर्तयेत्॥ प्रतिश्राद्धीतारंचोत्पादपितारंवापुरुषात्तृतीयादिति॥ द्घासुष्यायणपुत्रस्यपिंजनेदेअमाव

77

25

स्याद्यामेकपित्रे द्वौ ह्यवितरयोरिति पंच॥ द्यासुध्यायणपौत्रस्य प्रतिनामहयोरेव द्वौ पित्राविति चत्वारः॥ के
 चित्तु एकस्मिन् पित्रे द्वौ ह्यविति कुंजगोलकपरं वर्णयंति तनुनस्य संतरं संधारि॥ सूत्रानुपेनयोरप्यमावा
 स्यादित्यादेः अधिकारो माश्रये॥ अमावास्याष्टका कृष्णपक्षे पंचदशा पुचेत्सूक्ता॥ अतो ब्रानुपनीतो पितृया
 त्सर्वेषु पर्वसु॥ आइसाधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं॥ सूत्रोपमंत्रवत्कुर्यादिनेन विधिना बुध इति॥ अ
 मावास्याष्टका द्वौ होमस्तपाण्यादिषु लौकिकाग्रौ वा कार्यौ॥ इदं च आह विवेके लेखिके पुचित्स्य पुराण
 पुस्तकेषु नोपलभ्यते॥ जीवत्यित्कस्यापि क्वचिदधिकरो मैत्रायणाय परिशिष्टोऽहोरेपुत्रजनने पित्रे
 श्यां सौमिके मरे॥ तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडैते जीवतः पित्रु रिति उद्वाहे द्वितीयादौ॥ प्रथमे पित्रे वाधिकारा
 त्नां दश आहुं पिता कुपति घेपाणिग्रहे पुनः॥ अत ऊर्ध्वं सुतः कुपति घेपाणिग्रहे पुनः॥ अत ऊर्ध्वं सुतः कु
 पति स्वयमेव पुनोदिकमिति मदनरत्नस्य संतरात्॥ सौमिके इति सोमयागकर्मणि आह स्य नात्रोपयस्य
 वनिकपिंडदानस्य च प्रहाणार्थं॥ उपलक्ष्यं च तज्जीवत्यित्काधिकारिककर्मणि स्युदयिकमात्रस्याथ

आ.म.
२९

मयाः धानांगेस्मिन्नधिकरोदुर्घटः स्यात् ॥ काम्येधिकारविधेः प्रयोगविधनुसारित्वादेततः काम्यथाधानेविधा
सोदुर्घटः स्यात् ॥ अतसोमयागन्यथानुपपत्त्यैवाधानेसौकल्यमुदितिचेसत्यं ॥ यागेनापूर्वकत्वास्वर्गक्रिया
दितिवद्वतानुपपत्तिकशक्यनामयेक्ष्यसौमिके मरुदस्यत्रलघीयस्यालक्ष्यैवाधिकारसमर्थनं जाय
न्यदितितपरिसंख्या ॥ अतएवान्वष्टकंगयाप्राप्तौ सत्यां यत्र मृतेरनि ॥ मातुः ॥ आदंसुतः कुर्यात्पितृपि
जीवतीत्यान्वष्टकाधिकारः संगच्छते ॥ मैत्रायण्यपरिशिष्टेपि ॥ महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गम्यते ॥ जी
वत्पितापि कुर्वीत आदं पार्वणधर्मविदिति गम्यते इति तदुद्देशकत्वेन वाचा पूर्वकं आदं पुरासाधीत्य
वेधगमनेषु पितुर्देवताद्विषय आदं कार्यमेव ॥ तत्रापि मृतमातृकस्येति नृपत्नी ॥ त्वेन तामुद्दिश्य पितादि
रत्नामातृत्वेनाप्युद्दिश्य दद्यात् ॥ गवां प्रसंगतो गत्वा मातृ आदं समाचरेत् ॥ इति वाक्यदितिकेचित् ॥ तत्वेन
गम्यते इति पुरंदरसंगया आदं जीवत्पितृकस्य मृतायां मातरित उद्देशकमेव प्रतिप्रसूयते ॥ वाक्सेन
येव अवर्णत् ॥ पुरंदरसर्वाको यावानुपादानेन तत्पूर्वकं आवर्णत् ॥ पुरंदरसर्वाको यावानुपादानेन तत्

राम.
२९

पूर्वकं आदं पुरंदरसमानावात् ॥ गवां प्रसंगतो गत्वेति तु पित्रायुद्देशकं ॥ गवायात्राया ॥ जीवत्पितृकं प्रत्य
प्राप्तेनुवादकमेव ॥ एष एव च कालादर्शस्मृतिदर्पणदीनामप्याश्रयः ॥ अत्र देवता आदं कात्यायनः ॥ इदं ती
र्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ॥ येन एव पिता दद्यात्ते मोदद्यात्स्वयं सुत इति ॥ ताते सतीति वृद्धितीर्थसिन्धु
पतितपदैः प्रत्येकं संबध्यते ॥ तत्राप्याद्यामां सामानाधिकरणेन ॥ इदं तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तसमावेशो वा
क्यनेरापत्तेर इमं तर्वेदिमानो न्यद्विर्वेदात्तं तर्वेदापदे इव संधिदेशस्य जातपुत्रः कसकेशोऽग्निमादधीते
ति जातपुत्रादिपदानां वचनो विशेषस्य वृद्धितीर्थे पदे जीवत्पितृकाधिकारिक आदं मात्रोपलक्षके ॥ उक्तप्र
कारेण तेषां पिता जीवत्पितृकस्याधिकारः ॥ उत्तराद्वेन पितृदेवता एवेनं प्रत्युपदिश्यते ॥ अतएव जीवत्पितृक
स्य मातारिमातामहे च मृतेपितृस्वरूपितमातृमातामहपार्वणयोऽप्राप्तिः ॥ किंतु पितृनिरूपितयोरेव ॥ पि
तामहे पितावतितनिरूपितस्वसंबंधेनैतद्वचनादेव प्राप्तेः ॥ अत्र ह्येवावयंतीति वदेव शब्दतस्तासां परिसं
ख्यातत्वात् ॥ सुमंतु हारतौ ॥ जीवत्पितरिवैपुत्रः आदं कालविवर्जयेत् ॥ येनोवापि पिता दद्यात्ते मोदानं

प्रवृत्तेश्चिपितृत्वं वा दद्यात्सपितृत्वं वा श्रुतिः॥ गजधिनं पुंसवनं सीमंतोन्नयनजातकमाद्यपत्यसं
स्कारेषु त्वाम्बलायनानां प्रतिप्रस्तुयते प्रयोगपारिजाते आम्बलायनगृहपरिक्रिष्टे॥ जीवसितासुतसंस्कारे
पुमात्मातामहयोस्तस्यां जीवत्यां मातामहस्य कुर्यादिति॥ अनयो रन्यतरजीवपुत्रनिरूपितः गव
गदित्यर्थः॥ उन्नयो जीवने ननु वग्नयमपि पितृनिरूपितमेव॥ येत्येतद्वचसास्वीयमात्मातमहपार्वणे न
वतो न पितृपार्वणमित्याहुः॥ तत्र॥ अथ ह्येते मां वग्निकाश्चिर्ययोः एतन्नावेन प्रजापतिविद्यावितयो
पितरो यत्र पूजते तत्र मातामहः अपातिपितृप्राप्ते मातामहप्राप्तादुपजायते न तद्वा धायोगात्माना
वात्र॥ यत्र कौटिल्यः॥ दशश्राद्धं गवाश्चादृशं चापरपक्षिकं॥ न जीवसितकः कुर्यात्तिलैः कृत्स्नैश्चतुर्ष
णमिति॥ तत्सति निधिस्तथैतानि श्राद्धानि न कुर्यादित्यर्थः॥ एतेनाष्टकारिषु संक्रांतौ मत्वारिषु युगादि
षु॥ वं प्रसूय प्रदेपाते स्वेष्टया पूजयोगतः॥ जीवसिताने वक्तुं यस्माद्दकाम्यं तया खिलमिति कुरुवाचो
विद्याख्यातं एते वक्ते जइवसितकाधिकारिकविधिप्राप्त्या इति पंधे नुनो पणं करोतीति वदिकत्या

पत्निः॥ किंच जीवसंन्यासिपतिपितृकपोरपि निषेधप्रवृत्तेः श्राद्धधिकारनाको न तत्र देवताविधेरनुपपत्ति
॥ ननु मवत्यक्षेतयोः कंयं श्राद्धे धिकारः॥ इदं तीर्थे चैतिकाती येनैव देवताविशिष्टश्राद्धविधौ दर्शिकाद्य
पेक्षया कमतिरापत्तिः॥ एतौ प्रतिविशिष्टविधिः इतरजीवसितकं प्रतिविवादादिश्राद्धे देवतामात्रविधिरि
ति वैरूप्यापत्तिश्चेत्॥ अणुसर्वे समावासाष्टकारि श्राद्धविधयो जीवपितृकमृतपितृकसाधारण्येनैव
प्रवर्तते॥ तत्र जीवतिपितरि दशश्राद्धप्रधानपि॥ चादिपार्वणदेवतानां वा दस्युदितेष्टावुपांशुपानालुप्यंते
एकस्मै वानुवादकं सपितृपितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते॥ न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्वा दितिक्रतिरि
तिकातीयं॥ वैधदेवताप्राप्तौ नु पुनः प्रवृत्तं॥ मते पितरि पितामहप्रतिपितामहप्रपितामहच जीवतिप्र
कारमाह विष्णुः॥ पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहच जीवति येषां पि
तामहः॥ पितरि पितामहप्रपितामहच जीवति ते वक्तुं यत्तियस्य पिता येतः स्यात्सपित्रे पित्र निधाय पिताम
हत्वरामां दद्यात्तस्य पितामहप्रपितामहपितामहपितामहाय दद्यात्॥ यस्य पितामहः प्रे

आ.म.
३१

तस्यास्तस्यैषिं निधाय प्रपितामहस्य रात्र्यां दद्यात्स्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतोऽस्यातोऽसताम्योऽपि
जैरत्वा पितामहपितामहाय दद्यात्मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः॥ मंत्रो देवययामायं श्रो-
णं मंत्रवर्जितमिति मातामहादीनामप्येकद्वित्रिपुत्रीवसु एवं पितृपार्वणवदित्यर्थः॥ मातादिष्वप्येवं न्याय-
सा स्यात्॥ मंत्रो देतेत्यादि आख्यास्यतु दशकरणे॥ स्त्रीणां मपि पूर्वमहाराजकन्योद्वाहादिप्रधानेधिकारा-
त्तदंगेनां दीश्राद्धेऽप्यसौ स्पष्ट एव॥ तत्र जीवन्तु कायाः पूर्ववत्तमहाराजद्विपुतावसुसप्तैव स्वीयमात्र-
पितृमातामहपार्वण्यनाति॥ न त्संनिधानेन तस्याः कन्योद्वाहे तु स्वीयाननुवापार्वण्यत्रयदेवताः अयं वि-
कल्पः स्वपितृभ्यः पितादद्यादिति श्लोक आख्यानेनां दीश्राद्धकरणे स्पष्टो न विता विधवाया अप्येवं॥ द-
शश्राद्धे तु पुत्रानावेतद्देवश्राद्धाधिकारः॥ अपुत्रावत्यनीषु त्रकर्मसमाचरेदिति वचनात्॥ पुत्रवदिति
वतिवाप्रकारणानुरोधेन श्राद्धक्रिया तुल्यतोऽप्यपुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देवताः॥ उद्देश्यत्वेन पुत्रादीनां म-
तृत्वादीनां तत्मातामहानां च पितृत्वादितान्यं प्रति येन रूपेण संबंधिता तं प्रततेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात्॥ अ-

राम.
३१

तएव स्मृतिदर्पणे॥ स्मृत्युपपत्तिविमः स्वपितृभ्यस्तथैव च॥ विधवाकारयेच्छ्राद्धं यकालमतं प्रितेति॥ तथैव
त्रिम्यएवेत्यर्थः॥ इदं चेष्टदेवत्यं दर्पश्राद्धविषयं॥ अत्र स्वपितुरपुत्रपौत्रत्व एव तत्पार्वण्यमिति दिवो रासाये-
तन्न॥ अपुत्राणां मेवेति विशेषवचनात्वात्॥ स्वपितरि जीवति ह्यरलोया तत्पार्वण्यलोप एव॥ महालया
दिश्राद्धे मृतस्य श्राद्धे स्तस्य श्राद्धपार्वण्यमपि कृतकृतमिति न वत्यं केचिन्मृतमातृकायाः स्वमातादिपार्वण्य-
मपाति ह्यदशदेवत्यमाहुः॥ अपरस्वमातामहपार्वणे न पंचदशदेवत्यं॥ अपरस्वमातामहादिपार्वणे न
महाष्टदशदेवत्यां तत्राप्याद्याय जीवने ह्यरलोपास्योपश्रितिव॥ एतन्नयमपुत्रविषयं॥ उक्तामपि पिता
महचरणं॥ यत्तु स्मृतिसंग्रहे॥ चत्वारः पार्वणा प्रोक्ता विधवाया सहैव हि॥ स्वमृत्युदरादीनां मातापित्रो-
स्तथैव च॥ ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेदिति॥ तथा॥ स्वश्रूणं च विशेषेण मातामहास्तथैव
चेति एतन्मूलं मृत्युं स्वश्रादिमातादिपार्वण्योरेव याथायोग्यं सपत्नीकोनामिति वाच्यं॥ अन्तेषां तु यास-
वेमेकोदिष्टादीनि॥ यत्तु श्राद्धं तु या नारीमौधात्पार्वण्यमाचरेत्॥ न तेन तस्य तेन तद्विवाचनरकं व्रजे

दितिवचनंतत्तयादेएकोद्विष्टपक्षप्रसंगं सार्थं ननु सर्वथा पार्वणप्रतिषेधार्थमिति किं ॥ इति आहुतिका
 रिणः ॥ अथ कालदेशकर्तृणामेकोतंत्रप्रसंगवापविचारः ॥ तत्रांगप्रधानानुसृत्येनागृह्यमाणविशेष
 तेनिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानामपि कर्मणं प्रधानानामंगानां च तंत्रेण नुष्ठानं ॥ यथा संक्रांतियुगादि
 मन्वादि व्यतीपातश्राद्धानां ॥ न च सौयारिष्यपितथापत्तिः प्रधाननेदात् ॥ न चांगानामेव दशपूणिमासयोरि
 वतयास्तु ॥ द्वयोरपि प्रांशुना वसंगे न वै गुराया पातान् ॥ दशपूणिमासयोस्तु पौर्णमास्यां पौर्णमास्यावजेता
 मावास्यायां अमावास्यायां जेतेति वाक्यस्य प्रतिविकंप्रयाजाद्यंगं तांते च तेति ॥ तथा हि ॥ अतयोर्वाक्ययो
 विधेयकालगतैकवचनस्योप ॥ देययागगतस्य सादित्यस्य च विवक्षितत्वात् तृतीयांते च योगनावतो वा
 क्षतादेकस्यां पौर्णमास्यां समावास्यायां च संगानि संहितानितानि त्रीणि त्रीणि प्रधानानि कार्याणि सप्तप्रती
 तेः ॥ सादित्यस्य च स्वरूपतः प्रधाने संनवादे गृह्यतदुपपत्तिरित्युक्ता तंत्रतः ॥ ननु निन्नप्रयोगविधिपरि
 गृहीतेषु चित्रासौयारिष्युतथा किंचित्समाणमस्ति प्रयोगप्रांशुनावनेगबोधकं ॥ येषु समावास्यासंक्रांत्या

दिति मित्रकेषु प्रधानानामंगानां चाल्पत्वाद्वाक्यकृतं विरोधे शेषग्रहणं तेषु सदतात्यस्य प्रसंगेन सिद्धिः ॥ यथा
 मायादेन संक्रांत्युगादि मन्वादि व्यतीपातश्राद्धानां तत्र सर्वेषां तंत्रिणं संक्रांत्युवाक्ये उध्वेरवः ॥ संक्रांतियुगा
 दिश्राद्धानं तंत्रेण करिष्यति प्रसंगे नु महातंत्रवतो मायाद्वादेरेवो ध्वेरवः न प्रसंगिनः संक्रांत्यादिश्राद्दस्य एते
 मासंक्रांत्युतीपातश्राद्धानां तंत्रेण संकल्पं वदन् इति हेमाद्रिरयास्तु ॥ अमायाद्दस्य सदत्वेन विशेषग्रह
 णात् ॥ प्रसंग एवात्रोचितः ॥ यत्र कालादशेषिगदिश्राद्देन च दशश्राद्दस्य सिद्धिरुक्तानित्यदधिक्योच्यो
 दकुं न मासिकयोरपि ॥ दार्शिकस्य युगादेव दार्शिकालम्भयोग्यो ॥ दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राद्दश्र
 म्भणं ॥ वसंतादितरस्यापि सिद्धे रतरमाचरेति हीति ॥ तत्र दार्शिकस्य वस्तुविधानत्वेन तेनैव युगादिम
 न्वादिश्राद्दसिद्धेयुक्तत्वात् ॥ कचिदेव तानेदेन तंत्रापवादमाह स एव नित्यस्य बोदकुं न स्पष्टमासिकयोर
 पि ॥ नित्यस्य चाधिकस्यापि दार्शिकाधिक्ययोरपि ॥ युगायादिकयोश्चापि मन्वायादिकयोरपि ॥ प्रसाधिकेषु
 चातस्य ॥ योगेषु विहितस्य च ॥ संपाते देवतानेदाश्राद्दयुग्मे समाचरेदिति ॥ अत्र नित्यदशपूणिगदिमन्वादि

तस्ययोगाद्देवसपत्निकाः पितरो देवता उदकुं न मासिकाष्टिषु तपत्नीकारेव ता इति नेद इत्याशयः॥ यत्र त्वा
 यष्टकादौ न वरेवस्य विधानात्॥ केवलपित्रादीनां देवतां त्वं तत्रात्वष्टकादिना मासिकाष्टिकयोरपि प्रसंग
 तः सिद्धिः॥ न त्वस्त्वयं प्रसंगः सपित्रं केन तु दादिकेन तदा नावांगकस्य संक्रांसादि आह्वयप्रसंगे विरोध
 रिति चेन्न पितृदासेन तदा वस्य संक्रांसादावंगत्वानावेन विरोधानावात् तत्र पितृदानप्राप्तिः प्रकृतौ च
 यत्नद्वितये आहं विषुवद्वितये तथा॥ संक्रांतिषु च सवसि पितृनिर्वपणं दत्त इत्यादि॥ निवर्तकवाक्यं तु विकृ
 ताविति सन्निधानात् नावात्तरेकवाक्यत्वानावेन पर्युदासानावात्तौ पशौ करोतातिवन्निषेधं गीकारेण
 विकृत्य इति वाक्यं॥ पितृदानप्राधान्यस्य प्राकृतिपरितत्वेन संक्रांतौ आहं कार्यमित्यादिविधि नैव तस्या
 मो संनिधाने पर्युदासोपपत्तेः॥ यदा पुत्रजननोत्तरं स्नानादीं क्रियमाणे द्वितीयपुत्रौ सन्निस्तदा ज्ञातकर्म
 ने देवि वृद्धि आहं तत्रेण अगृह्यमाणविशेषत्वात्॥ यत्र तु निमित्तपो वापयं नैमित्तकपो वा विरोधस्तत्र नि
 मित्तकमानुरोधेन नैमित्तिकानि कार्याणि॥ तथा च कात्यायनः॥ द्विवर्तन निमित्तानि जायेरत्ने कवासरा॥

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमादिति॥ पतितियावत्वा रुढायाः पत्न्यास्तया ह आहं तं चेत्ति निवि
 वादं॥ तत्र ब्राह्मणपितृयोरैक्यमिति हेमाद्रनुसारिणः॥ ब्राह्मणपितृयोर्नेदः विस्तेदवादीनां त्वारादुपकारकं
 गंतं तत्रेति माधवप्रयोगपारिजातकारादयः॥ नित्तनियावत्वा रुढायाः निवर्तमेव आहमिति निबंधकाराः॥
 यतितियावेवैवैव देवाद्या रादुपकारकां गंतं तत्रा ब्राह्मणभोजनपितृदानयोः पायकमित्येव दाक्षिण्यसा
 नुष्ठानं॥ उक्तं चैनत्॥ या समा रोहणं कुपद्भि रचिंसां पतिव्रता॥ तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पितृनियोजयेत्
 प्रत्यक्षं च न व आहं युगपत्तु समापयेदिति नृकुत्ते॥ मृताहनि मासिके संप्राप्ते पृथक् पितृनियोजयेत् च का
 रात्स्यं दं वार्षिके पीत्यर्थः॥ एकचिंसां समाह्वयं दं पतीनिधने गतौ॥ पृथक् आहं तयोः कुपद्भि रनं च पृथक्
 पृथगिति गम्येत्ते च॥ अत्र स आह्वयस्य ब्राह्मणभोजनपितृदानस्य प्रधानवचनत्वं तत्राह्वयकोत्ता
 न्येकासारादुपकांगानां तं त्रता॥ ओदनपदं पितृदानलक्षकमिति हेमाद्रिः॥ नत्वा॥ आह्वयदेवैव प्रधानस्त
 पितृदानोपादानसिद्धेः॥ मृताहनि समातेन पितृनिर्वपणं पृथक्॥ न व आहं तु दं पत्योरन्वारोदण एव त्विति

आ.स.
३४

लौगाक्षिवाकोसामान्यतस्मिन्नेवेतदनरेवात्वारोहणेमतिरंपसोऽमृतनिधिनिमित्तकेआदेसमासेविधी
यते॥अविशेषप्रवृत्तस्यएकतिथिगतानुगसनमात्रविषयत्वरूपसंकोचेप्रमाणान्नावात्॥तद्युक्तंम
तादश्वत्थरूपोद्देश्यतावच्छेदकसंनवेगुरुत्वेकदिनमतादश्वत्थरूपस्यायुक्तत्वाच्च॥नचनिमित्तवि
निमित्तकयोरेकादाश्रमेः॥कथंनत्रसाहित्यविधिरितिवाच्यं॥असुरितेष्टोसहस्रयपतीतिवाकोसहत्वं
मात्रविधौदधांशोषयणस्याप्राप्तस्यायिराक्षेपवत्॥साहित्यविधान्यथानुपपत्त्येककालताक्षेयात्॥नच
ककालताक्षेपेविनिगमनाविरहात्पत्नीमतादएवतर्जुःआदेस्मारिनिवाच्यं॥अन्तारुहायानर्हसमानका
लीनरंमेणप्रतिपादकार्यवादेःसंदिग्धार्थनिर्णयात्॥अथवायस्मनश्चयतेवात्रावहादशवसरं॥कु
शपुत्रकराहेनतस्यस्मारवधारणमिति॥अत्रराददिनेआहार्यमाणनिश्चयद्वन्द्वमतादेमारणमादाय
मर्थवादेभ्यः॥वस्तुनसुरांज्वताप्राणीयासंनिष्टतइत्यत्रप्रथमोपस्थितेराप्रशंयुवाकांतत्ववन्नर्हमृत
त्रैवसाहित्यननुमतादनीतिवाकोपिर्निर्वपणमिति विवक्षितत्वात्पिंसमासएवापदिविधीयते॥ननु

राम.
३४

आइसमासइतिचेन्न॥नवआइमितिआइपरोपारानेनपिंजनिर्वपणपदस्यापिआइपरत्वेनन्ययुगार्थवा
कसमार्थस्यैवोचितत्वात्॥एकचित्यांसमास्तुप्रतयोरेववद्विपि॥पिंजोःपिंजनप्रयकदद्यात्॥पिंजंवाय
स्तुतस्तुत॥इत्यग्निस्मृतिवाक्यंतापत्यरं॥इदंचसमासविधानमाक्षिकविषयमितिहेमाद्रनुसारिणः॥
तत्रतांस्मृताहनिंश्रामेष्टयकपिंजेनियोजयेत्॥प्रत्यष्टंचेत्यत्रमतादनीत्यत्रमासिकपरत्वेनगोवलीव
र्हन्मायेनचसर्वविषयत्वात्तनवआइमात्रंनुष्टयकलौगाक्षिवाकात्॥एतद्विरुद्धंनवआइयुगपत्तुसमाप
येदितिन्युवाक्यंतात्पर्यमग्निस्मृतिवाक्यवत्॥विसरस्तुतातचरणकृतेद्वैतनिर्णयेबोध्यः॥अन्तारोहण
व्यतिरेकेणैकदिनमरणेकास्माजिनिः॥पिंजोःआदेसमंश्रामेनवेपर्युषितेपिवा॥पितृपूर्वसुतकुयारि
त्यत्रासन्नियोगतः॥पर्युषितेचिरंतने॥अन्यत्रमातापितृव्यतिरिक्तविषयो॥॥अथयाज्ञवल्क्ये॥॥त
त्रमनु॥तिलैब्रह्मदिवैमर्षैरक्षिर्मुलिकलेनवा॥इत्थेनमासंघीयंतेविधिवसितरोत्तुणं॥कालशाकंमहा
शाल्कश्वरुलोदामिषंमनु॥आनेसायैकवल्गंतेमुत्पन्नानिवसर्वज्ञः॥कालशाकंकालिकामहाशाल्कःशाल्य

आ.म.
३५

क॥ मत्स्या इत्यन्ते खरो गं कः लोहोरक्तछागः ॥ कल इति हेमाद्रिः ॥ लोह एष नामांशं कुरित्यन्ते मधुमाक्षिकं मु
त्तना विनीवारादीनि ॥ तथा मुत्तानि पयः सोमो मांसं यवानुपस्कृतं ॥ अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविस्
यते ॥ अनुपस्कृतमविकृतमप्रतिषिद्धं वा ॥ अक्षारलवणं मृषरमृत्तिका कृता खवणा द्विनेष्वेताः ॥ कृ
त्तमाणास्तिलाश्चैव श्रेष्ठस्युर्विशालपः ॥ मदायवात्रादिपवास्तथैव च मधूलिका ॥ कृत्तमाश्चेताश्च लोहाश्च
लोहाश्च ग्राह्याः सुः श्राद्धकर्मणि ॥ मधूलिका यावनालविशेषाः ॥ शालिविशेषो वेति हेमाद्रिः ॥ अगोधूमं च य
श्राद्धं कृतमप्यकृतं न वेत्त ॥ वसुपुराणे ॥ यवैर्वह्नितिलैर्माषैर्गोधूमेऽश्वणकैस्तथा ॥ संतर्पयेत्पितृन् मु
क्तैः श्रणमाकैः सर्षपैश्चैः ॥ नीवारैः हरिद्रा माकैः प्रियंगुनि रथार्चयेत् सर्षपागौराः ॥ माकं जैः ॥ नीवाराः ॥
पौष्कराश्चैव वमानां पितृन् तप्तप्रियंगवः कोविदारानिष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥ पौष्कराः पद्मबीजानि ॥ कोविदा
रः कांचनारः निष्पावा वस्त्राः ॥ विष्णुधमेति रोगो धूमैरित्युनि मुक्तैः सतानैश्चणकैरपि ॥ आदेशुरत्तं प्रीयेते
मासमेकं पितामहाः ॥ सतीना कलया ॥ ॥ अथ वज्रानि ॥ ॥ वायुपुराणे ॥ ॥ अकृता ययणं धातुं जातं वैप

३५

रिपाटलाः ॥ राजमाषान् श्रेष्ठमसुरं च विवर्जयेत् ॥ परिपाटलाः सूजाराजमाषाः तांते वारांश्च ॥ पञ्चविंश
न्मतो कृत्तमाणा नि सवाणि वर्जयेद् श्राद्धकर्मणि ॥ न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुक्तो माषांस्तथैव च ॥ नरद्वज्जमुक्ता
टकी माषवर्जं द्विदलानि न दद्यात् ॥ आटकी तु वरा ॥ सुमंत्रु ॥ बीजपूरकमाषांश्च न श्राद्धे दद्यात् ॥ बीजपूर
कं मातुलिंगं ॥ माषाराजमाषा ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ कोद्रवाराजमाषाश्च कुलस्यावरकास्तथा ॥ निष्पावा
श्च विशेषेण पंचैतांस्तु विवर्जयेत् ॥ वरका वनमुक्ता ॥ निगमः यावमानालानपितथा वर्जयेत्तिविषयित
॥ तैलमया परिप्राताः संप्रयच्छंति वाजिकाः ॥ तैलमपि वर्जयेत्ति ॥ आपदि न्नयमपि प्रयच्छंति तन्वयः
षड्भुजान्मते ॥ वज्रमिर्कटकोः श्राद्धे इति ॥ मार्घटकालंकाः ॥ वर्जयेदित्यनुवृत्तौ ॥ मरिचिः ॥ कटुकानि च स
र्वाणि विरसानि नथैव च ॥ चटुकानि पिष्यत्वा हनि ॥ शंखः ॥ जोहितान् वृत्तनिर्यासान् ॥ श्राद्धकर्मणि वर्जये
त् ॥ महामारते ॥ अश्राद्धे यानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ॥ पुलकास्तु छिन्नानि पादौ ॥ कोद्रवो दाल
वरककुसुममधकानसा ॥ एतानि चैव देयानि ॥ मधकं ज्येष्ठी मधः ॥ वज्रमिधिरुसमास्ये ॥ कोद्रवो

आ.म.

३६

फलवं ककपिष्ठमधकातसाः वै सवेव ॥ मसरत्तारवात्रिकुलछशियय ॥ शिपुः सौजातनः ॥ ब्राह्मणे ॥ स
र्वश्रादेजनं पुष्पकुसुमं राजसर्पपा ॥ वर्ज्याय क्रियं सर्वे निशियत्तारुतं जले ॥ अजनपुष्पमंजनद्रुमपुष्प
माकंजिय ॥ वर्ज्यामिषवानित्यंशतपुष्पगवेधुकं ॥ अतिषवाः संधानानिकौ मे ॥ आरकीको विदारंश्च
पालंकां मरिचं तथा ॥ वर्ज्येदिति ॥ को विदारः कांचनारः ॥ मरीचा न्याद्राणिनेयुः काणतिहेमाद्रिः ॥ पालंकां
मुकुटाख्योगंधद्रव्यविशेषः ॥ ॥ अथ ग्राह्यफलानि ॥ ॥ शंखः ॥ ॥ आम्बान्याले वतानि हूनमृद्धी कानव्यराजि
मान् ॥ विरायंश्च नरुंगंश्च आद्रका जे प्रदापयेत् ॥ विसर्केवुकान् ॥ पालेवतं वीरानुकारि ॥ मृद्धीका प्राक्ता
नयं कर्मरंगं ॥ विरायं निःकृष्णं उकंदाच ॥ नरुंगः काश्मीरे प्रसिद्धः ॥ शृंगारकं जलजं विकेटकं ॥ विसं प
यिनामलं ॥ कचुकं करकं ब्राह्मे ॥ आम्बं आम्बतकं बिलं राजिमं बीजपूर्वकं ॥ बीणकं लकुचं जंबुनयन
ततया रुक ॥ प्राचीनामलकं क्षीरं नालिकेरं परुषकं ॥ नारंगं च सखजू रं प्राक्ता नीलकपिष्ठकं ॥ पटोले च
प्रियालं च ककधुर्विराणि च ॥ वैकं कटं वसकं च एव हि वरुिकानि च ॥ एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि

राम.

३६

पत्रत ॥ आम्बतकं कपातफलं ॥ बीणकमेव वरुिकारिलवकुचं लकुचफलं ॥ नृतं कण्ठि देशे प्रसिद्धं आरुक्मा
र एषे वरुिकं ॥ प्राचीनामलकं पानीयामलकं ॥ क्षीरं राजादनफलं परुषकं कुकणे प्रसिद्धं ॥ पटोले स्वादुप
टोलीफलं ॥ प्रियालं चालवृक्षफलं ॥ ककधुर्विराफलं ॥ वैकं कटं सुवद्रुमफलं ॥ परुषकं कुकणे प्रसि
द्धं ॥ वसकं कुटजफलं ॥ एव हि स्वादुकर्कट ॥ वारुकानि वारुकीफलानि ॥ तथा ॥ कालशोकं तुलायं
वास्तुकं मूलकं तथा शकं मारण्यं कंचैव रघासुष्पाण्यपूजिच ॥ तं तुलायोल्यमारिषः वास्तुकं कटावास्तु
कं ॥ मूलकं हीर्घं ॥ तथा ॥ राजिमं मागधी चैव नागराई कती तणी ॥ आम्बतकं जीरकं च कुंवरं च नियोजयेत्
मागधी पिप्पली ॥ नागरं सुखी ॥ कुंवरं कुसुमं ॥ कौमे ॥ बिन्वामलकं मृद्धी कपनसाम्बत राजिमं नयं पार
वताक्षोटरवज्रगमफलनिच ॥ कसेहं को विदारं च तालकं रतया विसं ॥ मासे शकं रधाक्षीरं चुचुर्वेना
कुरस्तया ॥ करकफलं कौकणी प्राक्तालकुचं मोचमेव च ॥ पारावतं पालेवंतः ॥ तालकं रस्तालमूलीकद
॥ चुचुश्चरिति प्रसिद्धं मोचं कदलीफलं ॥ ॥ अथ वर्ज्यानि ॥ ॥ वायुपुराणे ॥ ॥ लघुनं गंजं नं चैव पलांडु

आ.म.
३७

पिंडमूलकं॥ विष्णुलीमरिचं चैव पटोलं हृत्ताफलं॥ वांशं करीरं सुरसमाजाकं नस्तृणनिच॥ अवेरोक्त
अनिवसिलवणमुस्वरणिच॥ आदकर्मणि वज्रानियाश्चनायस्निस्वाला॥ पिंडकृतिमूलं पिंडमूल
कं॥ विष्णुत्पथाप्रविशुक्ता॥ तयामरीचं च॥ सुरसंनिगुंजिपातं॥ अर्जकं चेतकुवेरकपत्रं॥ नस्तृणो नतीक
रयःशाकः॥ विष्णु॥ नप्रत्यक्षं लवणं दद्यादिति॥ ब्राह्मे॥ सैधर्वलवणं चैव तयामानससंनवं॥ पवित्रे परमेष्ठे
प्रत्यक्षे अपि नित्यं॥ विष्णु॥ नस्तृणशिशुसर्पपक्ष्मांशलावुवाक्किपालकातंडुलीयककुसुममहिषा
लीराणि वर्जयेदिति॥ शिशुः सौतांजनः रक्तपुष्पेन च तपुष्पः॥ सर्पयोराजसर्पपौनगौरा॥ अलावुबुवीफ
लं वज्रं॥ उग्रानालिकाशण्डकांकुसुमालावुविप्रवान्॥ कुंजांकुचकृतांकं कोविरांश्च वर्जयेत्॥
वर्जयेद्भजनं आदेकांजिकं पिंडमूलकं॥ कांजेवेति॥ छत्रांकं शतपुष्पेति हेमाद्रिः॥ कवकमित्यन्ये॥ कुंजांश्च
मणिकां॥ कुंचकं वृत्तमत्मानु॥ वृत्तांकं चेतं॥ कंदूरं चेतं वृत्तांकं कुंजांश्च वर्जयेत्॥ इदंति वलोक्तेः॥ कंदू
रं पादुषेणीफलं कुंजांश्च वृत्तालां बुभुक्षुः॥ कांजिकमालनालं करं जंनकमालफलं॥ नारदः॥ नक्तो

राम.
३७

तं वृत्तं यं पलं वृत्तं चैव च॥ स्वल्पकुंजांश्च फलं वज्रकंदं च विष्णुली॥ कुंजछत्राणजीराणिकरं नाणि न चैव च
अज्वादन्यद्वक्तुं शिशुः क्षारस्तथैव च॥ एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आदकर्मणि॥ वज्रकंदं अरण्यस्तर
ण॥ जीरकं छत्राणिकं॥ करं नाणि दधिसक्तं॥ क्षारो यवक्षारणि वसे गंजनं बुक्रिकां बुक्रिकां गजरं पौतिका
तथा॥ हिंरगुगधापनसंस्निवराजिके॥ कुसुंबरे कलिगेष्ठं वर्जयेदस्वेतसं॥ गंजनं॥ लघुनाशु करी
स्तृणवालः कंदविशेष इति विज्ञानेश्वरः॥ चेतकंदः पालंदुविशेषो गंजनमिति आदप्रकरणे माधवः प्राय
श्चित्तप्रकरणे च गंजनं पत्रविशेषः॥ यदीधचिण्णगायकाः कतयुधयनस्तयंतीति॥ तत्र गंधाकृतिरसे
स्तृणं गंजनं तु पलांदुनास्तृणनालययत्रत्वाद्भिद्यते तु पलांदुतश्चिवा नरापरीकायां हेमाद्रौ वाप्यचैव
चनं विनिगमकं यत्तु हेमाद्रिः॥ गंजनं गजरमिति माधवोपि प्रायश्चित्तप्रकरणे स्तृणविशेषो वा गजराप
रपरीय इति आचष्टतनेन गंजनं गजरयोः पृथगुपादानेनायासं॥ यत्तु हिंरुनोऽप्राप्तमुक्तमादित्य
पुराणे॥ मधुकं रामं चैव कर्पूरं मरिचं गुडं॥ आदकर्मणि शस्तानि सैधवं वृत्तं तथेति॥ तद्विहितप्रति

आ.म.
३८

विदत्ताद्वैकल्पिकमानुकल्पिकं चेति ज्ञेयं ॥ रामविरिगुं ॥ एवमन्वेषविबिहितप्रतिविदेषु मनु ॥ लोहितान् वृत्त
नियमान् प्रवृत्तान् प्रवृत्तान् ॥ शत्रुगम्यं च पायुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ शत्रुलेप्तात् कः ॥ अनिर्दिष्टादं पय
ः पायुषं ॥ अयमादेमासविचारः ॥ तत्र क्वचिच्छादंगत्वेन क्रतं नित्यं ॥ क्वचित् फलार्थत्वेन क्रतं मांसं वा त्रि
णस्य चेति तत्र व्यवस्थोक्तान् मनुना ॥ सुत्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्यायोः ॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां
चाविरोधियदिति ॥ अत्र हि समदशवैश्यास्य सामिधेय इति वत् ॥ क्षत्रियवैश्यायोरेव मांसमिति वचनमस्मा
ब्राह्मणस्य न आदेमांसदानं ॥ सर्वेषां मांसदानविधानोक्तत्रियवैश्यापरत्वात् ॥ न च सुत्यन्नमेव ब्राह्मणस्य
मांसमेव क्षत्रियवैश्यायोरिति वचनमस्ति ॥ सर्ववर्णानां धन्यत्रादिद्रव्यनियमेनान्मद्रव्यप्रतिपादकानां वा
कानां आनयकप्रसंगतः ॥ न च प्रधानशब्दस्य पूर्वानुषंगः ॥ प्रमाणानां वा ॥ यद्विहितं तेन धर्मज्ञैः
पाश्र्व एकपदी कर्तुं द्विपदीत्यादि वदनुषंगं विना साकांक्षं स्याद्विवाचित्यतिस्त्वायुनानि वा कतिस्त्वायुना
स्तिरेव स्वासविना पुनानि तत्रैव तेनैव देनायेव सोऽस्य परस्मिन्निरित्यस्यैवान्वयः स्यान्नदानुषंगः ॥ न चै

राम.
३८

वमिहो नयस्य णतिनानुषंगः ॥ अतः पूर्वोक्तं व्यवस्थाद्युक्ता ॥ न च स्तनामेवं व्यवस्थातया विकार्यमांसदानं
केन कार्येत ॥ अंगकृतमेव हि वैश्याप्रत्येकविंशतिसामिधेयं नुवचनमिति सत्यं वस्तुनामेवं कृतयुगादि
षु ॥ कलौ तु सर्ववर्णानामासं प्रतिनिषिद्धमेव ॥ तथा स्तुतं आहृदयकलिकासनपरिजातयोर्निर्गमे ॥ अ
क्षतागोपशुश्वैव आदेमांसं तथा मधु ॥ देवरात्रसुतोऽतिकलौ पंचविवर्जयेदिति वृहन्नारदयेद्वा विंशो ध्या
ये ॥ समुद्रयानस्वीकारमध्ये मांसदानं तथा आदेवान् प्रस्थाप्य मस्तयेति च क्वाणतान् धर्मनिकलियुगेव ज
नारुर्मनीषिण इत्युक्तं ॥ न च आदेमांसदानं तथा आदेवान् प्रस्थाप्य मस्तयेति ॥ आहार्यस्यैव प्रतिषेधेन फ
लार्थस्येति वाच्यं ॥ एतादृशव्यवस्थायां मानानां वातुकिंच ॥ एतस्य वाक्यस्य सर्ववर्णस्य प्रतिप्राप्तेस्तत्र ब्राह्म
णस्य नित्यमांसानां वेन कास्यमांसं निषेधपरत्वं ॥ क्षत्रियवैश्यायोस्तु आहार्यप्रतिषेधपरत्वमिति वैरूप्या
पत्तिः ॥ अतः आह संवेधिमांसं यस्य येन रूपेण प्राप्तं तस्यैव समप्रतिषिध्यते ॥ दक्षितस्यैव दक्षितो ननु दो
तात्यादिनानित्यानामग्निहोत्रादीनां कास्यानां च नुर्होमादीनां प्रतिषेध इति ॥ वृहत्पराशरेण युक्तं ॥ य

सुप्राणिवधकृत्वा मांसेन तर्पयेत्सिन्धुम् ॥ सोविद्वान्दं नंदं रघुकुयारिं गारविकयम् ॥ क्षित्वा कूपे यथा किंचिद्वा
 लः प्राप्नुत दिक्षति ॥ यतस्तत्प्रातः सोषि मांसेन श्राद्धकृतयेति इदमप्येकमलकमनालाधवाकलिपरत्वे
 व ॥ अथ युगपरत्वे मांसविधानां सर्वेषां मानयिका ॥ नयानां गवते सप्तमस्कंधे यंचदशध्याये ॥ नदद्या
 दामिषं श्राद्धेन चाद्याधमनित्ववित् ॥ मन्त्रैः स्मात्पराधीति यथानयमुद्दिंसयेति ॥ यथा मुत्यनैस्तथानय
 मुद्दिंसयेति ॥ अत्राननक्षणा योर्निषेधः कलावेव ॥ अथ यथाविधि निपुक्तसु यो मांसेनातिमानवश्यं दी
 नानामनर्थकं स्यात् ॥ अतएवं श्राद्धार्थे स्त्रिये केचन स्मृतिते मन्त्रा मांसनक्षणा लोपुपाश्राद्धे मांसद
 तितान् गवयस्य तु मांसेन तृप्तिर्यासान्दं श्रेयः ॥ मासानेकादशधातिपितृणां सादिषेण तु ॥ गव्ये तु द्वा
 श्राद्धेषु संवत्सरमिहोच्यत इत्यादिवा सवाक्यमालोच्य श्राद्धे गोमांसं दत्तं स्वतंत्रं कौवारयेति दिक् ॥
 अथ कुशानिरूपणम् ॥ ॥ तेषां मुत्यतिः शतपयक्रतौ ॥ यावैवृत्तादीनस्तमाना आपो धत्तं न त्यजदायं स्ते
 दन्नान्नवत्तु वदमं त्यजरायं स्तस्माद्दन्ता दैताः शुद्धौ मे ध्यायापो वृत्तानि कृत्वा हरितापदन्ति ॥ अद

तानि हरितापदनेण कातध्वमप्रापिता ॥ गेनितः ॥ कुशमूले स्थितो ब्राह्मणकुशमध्वे तु केशवः ॥ कुशग्रे केशवं
 विद्यात्सर्वदेवासं ततः ॥ विधिमाह कौशिकः ॥ शुचौ देशे शुचिर्नित्यस्थित्वा सूवन्निरामुखः ॥ उंकारेणैव मंत्रे
 ण कुशः स्पर्शपाद्विजोत्तमैः ॥ ॥ उत्पादनमंत्रः ॥ ॥ विरंचिना सहोत्पन्नपरमेश्वरिणिसंगज ॥ नुदयायानि सर्वाणि
 मम स्वस्तिकरो नवः ॥ तमेव मंत्रमनिधाय स्मृत्यंतरे ॥ ॥ एवं मंत्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः कुंफदकारेण
 मंत्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् ॥ ॥ कालमाह्वारितः ॥ ॥ मासेन न स्य मावास्या तस्यां दनोच्च यो मतः ॥ अथा
 तयामासे दनं नियोज्या स्य पुनः पुनः ॥ अथातयामा उपयुक्ता अग्न्यपवादं विहायान्नत्र प्रयोज्या यत्तु गृह्य
 परिशिष्टे दनः ॥ कृत्वा जिनं मंत्रा ब्रह्मण हरिरययः ॥ अथातयामा न्येतानि नियोज्या निपुनः पुनरिति सा
 मान्यवचनं तत्पूर्वकालगृह्यतविषयं ॥ पवित्रे माकं जेयः ॥ सपवित्रेण दस्तेन कुयदि च मनः क्रिया नो छि
 दंतस्य विवंचुं नो छिदंतु वर्जयेत् ॥ आचमनां गत्व माह कात्यायनः ॥ सपवित्रः सदर्शो वा कर्मणि पितृक
 र्मणि पितृकर्मणि अशून्यत्करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् ॥ पवित्रशब्देन ग्रंथिमत् ॥ सर्वकर्मणि त्वं शता

ग्राम.

४०

तपेनोक्तं जपरोमेतथा दाने साध्याये पितृकर्मणि ॥ समापसंयुक्तं कुर्वन्ति सपवित्रो करौ बुधा इति ॥ अत्रि ॥
ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रंथि विधियते ॥ नोजने वहुलिः प्रोक्त एव धर्मो निर्दिष्ट इति ॥ द्विगुणं कृतात्तं दना
शिवानां यज्ञः प्रदक्षिणमहावेष्टनं विधाय पश्चाद्गणेन यदा प्रवेष्टयते तदा वहुलो ग्रंथिः ॥ स एव यदा प्राद
क्षिप्तेन समवेष्टनं विधाय पुरोनागेन प्रवेष्टयते तदा ब्रह्मग्रंथि रिति हेमाद्रिः ॥ पवित्रं जलं कान्त्या यने
नोक्तं ॥ अनंतगर्भितं साग्रं कौशं द्विजमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ तत्प्रकारमाप
सं वदामास मौमासौ दनैः प्रादेशमात्रं पवित्रं कुरुते पवित्रं स्तोत्रेण वा वापुर्वं मिनसा पुनाति तृणं काष्ठं वा
तद्विधिं चित्तिनरेनेति ॥ एवमनंतगर्भितं कुश एकं पवित्रं ॥ आत्मा युता दशैः कुशरूपे द्वे पवित्रे ग्राह्ये ॥ वि
व्राज्यामाज्यमुत्पुनाता सादिस्त्रात् ॥ पवित्रं दर्भं संख्यागुरुं सनिमदं पिंजूलैः कुशैः स पवित्रं कं ॥ पंच
भिः सत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥ द्वाभ्यां द्रव्यस्य विहितं संतराणं तथैव च ॥ मार्कंडेयस्तु ॥ चतुर्भिर्दर्भ
पिंजूलैः ब्राह्मणस्य पवित्रं कं ॥ एकैकमूनमुद्दिष्टं वर्णवर्णे यथाक्रमं ॥ सर्वेषां वानवे द्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथितं नवा

राम.

४०

॥ त्रिभिस्तृणैः कैंकायं पौष्टिकं पंचभिस्तृणैः कैंकायं पौष्टिकं पंचभिस्तृणैः ॥ चतुर्भिश्चानिचारायैः कुर्वन्तु
मन्यवित्रकमिति ॥ दर्भलक्षणमाह कौशिकः ॥ समपत्रागुना दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्रवा ॥ अप्रसन्नाः स्मृता द
नैः प्रसन्नास्तु कुशाः स्मृताः ॥ समस्ता कुतयाः प्रोक्ता छिन्ना म्नास्तृण संज्ञितः ॥ अथ तिलनिरूपणं ॥ ॥ मस्य
पुराणे ॥ विसोर्देहसमुद्रतः कुशाः कृष्णास्तिलास्तथा ॥ धर्मस्य रक्षणं पालमेतत्पादुद्विबो कसः ॥ सत्यव्रतः ॥
जर्जिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णा वणविनोद्भवा ॥ जर्जिलाश्चैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ॥ आपस्तंबः ॥ अट
कां ये समुत्पन्ना अकृष्णः फलितास्तथा ॥ ते वै ग्राह्ये पवित्राः सुस्तिलास्तेन तिलास्तिलाः ॥ असकृत्समो
जाताः जर्जिलाः प्रशस्ततरा ॥ तदनावेक्ष्योत्पन्नास्तेषामपरावोवा अयेगे अयेस्यः परावो गो अश्वा इति वत
प्रशंसायः प्रतिषेधः ॥ पुष्पाणां दृढमनु ॥ गुल्फाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पयोत्पलानि च ॥ गंधरूपोपपन्ना
निरुक्तकालोद्भवानि च ॥ वज्रमिहस एव ॥ जपादिकुसुमं हिंसा रूपि वासकुरंदिका ॥ पुष्पानि वर्जनीयानि
आदिकर्मणि नित्यशः ॥ रूपिका कपुष्पां उग्रगंधीन् गंधीति ॥ दुष्टान्यपि च वर्जयेत् ॥ चंदनागुरुणा चोनेत

योऽश्वरपमके॥ तुरुकं गुरुं चैव घटाकं युगपदहेतु॥ घटं न केव जंदद्याऽष्टं वारणं तुलमिति॥ तुलसीप-
त्राणापि देयानीति स्मृत्यर्थसारे॥ **॥ अथावपात्राणि ॥ दारीतः ॥** कांस्यपात्राणि राजतताम्रपात्राणां घेदि-
कधारणानि सवर्णेषु कल्पानि॥ **वेजावापः ॥** रवादि रौद्रं वराण्यवपात्राणि आद्रकर्मणि॥ अर्घ्येण मन्मथा-
नि सूरपि पण्डितस्तथेति॥ पण्डिताय जिय वृक्षपणं निर्मिताश्च मासाकृतयः॥ यत्रुकात्मा यनेन मन्म-
थवर्ज्यानि वा विद्यंत इत्थं तदस्य ज्ञानमन्मथनिषेधार्थं॥ नात्यंतिकतन्निवृत्त्यर्थमिति हेमाद्रिः॥ अथ-
कमन्मथप्रतिषेधार्थमित्यने॥ विकल्पार्थमित्यपरे॥ मत्स्यपुराणे पणमिषपात्रमभिधायोक्तं॥ जलजं वा-
पिकुर्वीत तथा सागरसंनवं॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं पित्राणां पात्रमुत्तममिति॥ राजतैर्नाजने र्यमपि वारज-
तान्तिरिति वा पात्रविशेषणफलविशेषो ब्रह्मवैवर्ते॥ पालाशे ब्रह्मवर्चस्मस्य छेदनाग्निता॥ सर्वस्व-
धिपत्यं च पक्षे नित्यमदाहृतं॥ पुष्टिप्रजाश्च न्यग्रोधे बुद्धिप्रसाद्यति स्मृतिः॥ राक्षोघ्नं च परास्यं च कार्प-
यः पात्रमुच्यते॥ सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुकं समुदाहृतं॥ फल्गुपात्रेण कुवणि सवर्निका मानवा पुपा-

त॥ फल्गुः काकोडुंबरिका॥ परां द्युतिमथा कंच प्राकाम्यं च विशेषतः॥ विल्येलत्मी स्यात्सामे धानित्यमायुष्यमे-
व च॥ वर्षस्य जन्मं तत्रैव पर्जन्यो वैष्णुपात्रतः॥ एतेषां लभतेषु एषं सौवर्णं राजते पिवा॥ पुण्यफलं॥ अत्र च योग-
सिद्धधिकरणत्वापेक्षया येनैव फलप्राप्तिर्नियुगपदिति॥ **इत्यवपात्रनिर्णयः ॥** अथ नोजनपात्रा-
णि॥ वायुपुराणे॥ पात्रं वै तज संकुपमि नौ जग्राड्नो जने॥ राजतं कांचनं चैव दद्याच्छास्त्रेषु यः पुमान्-
दत्त्वा स लभते राता प्राकाम्यं धनमेव च॥ **यवस्था माहात्रिः ॥** नोजने हेम रौप्याणि देवे पित्र्ये यथाक्रमं॥
दारीतः॥ राजतं कांस्यपण्तिताम्रपात्राणि ब्राह्मणनोजनाया निमहांति॥ नोजनायैपि कल्पितसवर्नधारण-
पर्याप्तं महत्त्वात्॥ कांश्चैविशेषमाहात्रिः॥ पंचाशत्पलिकं कांस्यं द्यधिकं नोजनाय वै इति॥ वाराहे॥ अमा-
त्यपितपात्राणि राज्ञा मयि जानत यथोपपन्नकायाणि मन्मथानि ननु क्वचित्॥ नायसान्यपि कुर्वीत
पेक्षजानि न चैव हि॥ न च सा समया नीहरास्यं ते वपुजानयाति॥ अंगिराः॥ न जाती कुं समानि दयन्ति कद-
ली पत्रमिति नोजननाजनविधिः॥ **अथ श्राद्धे प्रयत्नब्राह्मणः ॥ वसिष्ठः ॥** पितृभ्यो दद्यात्सूर्वेषु ब्राह्मणान्

श्री.म.

४२

त्रिपालयता नृहस्तान्स्मधुनपरिणतवयसो विकर्मस्तान्त्रोत्रियान् अशिष्यान् ननेवासिन इति ॥ अनेवा
सीगुष्टककात्यायन ॥ स्नानकानेकयती नृहस्तान्स्मधुनवश्रोत्रियान् अनवद्यान्स्वकर्मस्तान्नवेपि
शिष्यान्सदाचारानिति ॥ मनु ॥ यत्नेन नोजयेच्छां देवद्वचं वेदपारगं ॥ ब्राह्मणं गमयाध्वर्युं छंदोगं वासमासि
गमिति ॥ वाशष्टेपि स्थाने शतातपः ॥ नोजयेद्यथर्वाणि हे वेपिवेचकर्मणि ॥ अनंतमस्तयं चेव फलंतस्य
तिवैकृतिः ॥ अत्र केचि यथादविरितिकन्यासाधर्मणस्वशाखायमेवं आदेनियोजयति ॥ तत्र कन्यायामेव
स्वशाखायनियमेमाना ज्ञावात् ॥ वचनं तु कतिनियमपरं युक्तमिति ॥ इह स्मृतिः ॥ यद्येकं नोजयेच्छां देवं
दोगंत नोजयेत् ॥ अथोयं नृषिसामानि त्रितयं तत्र विद्यते यमशातातपो छंदोगं नोजयेच्छां देवं सदेवे
च बह्वचं ॥ पुष्टिकर्मणि चाध्वर्युं शान्तिकर्मण्यथर्वण ॥ ब्रह्मवेवर्ते ॥ विप्रान् नृहस्तान् दार्यचिदो निरन्निमा
नित ॥ पत्नी पुत्रसमायुक्तान् आह कर्मणि नोजयेत् ॥ चत्वार आश्रमा पुण्या आदरे वेतयेव वेति ॥ कूर्म
पुराणे ॥ असमानप्रवरकोससगोत्रस्तथैव च ॥ असंबधा च विज्ञेया ब्राह्मण आह सिद्धये ॥ यमैः नक्षत्र

राम

४२

निधिपुण्याह नमुरुत्तमं गलानि च ॥ न निर्दिशंति ये विप्रसैर्भुक्कं दत्तयं न वेत् ॥ ॥ अथानुकल्पः ॥ ब्राह्मण
पुराणे ॥ अलाने सति निक्षुण्णं नोजयेद्यानि नः शुमान् ॥ असंन वेपितेषां वै नैष्टिकान् ब्रह्मचारिण ॥ तदना
वेष्टुदासीनं नृहस्तमपि नोजयेत् ॥ निक्षुको यतयस्ते च त्रिदंति न एव नोज्या इति हेमाद्रिः ॥ अत्र मानं तु चिंत्यं
ध्यानितं वा न प्रस्थाः ॥ गार्ग्ये ॥ उदासीने धलध्वेषु नोज्या संबंधिनोपि हि ॥ मानुलस्यालया ज्यत्तिकं शिष्या
चार्यद्वयोपि च ॥ गौतमः शिष्यांश्चैकसगोत्रांश्च नोजयेदध्वं त्रिभोगुणवता ॥ चदयेन याज्यसमानार्थेय
ग्रहणं मनुः मातामहं मानुलं च स्वस्त्रीयं च सुरंगुलं ॥ दौहित्रं विटपतिं बंधुमतिव्याजं नोजयेत् ॥ वि
द्यतिजामाते निदेमाद्रिः ॥ अतिथिरिति मेधातिमाधवौ ॥ गार्ग्यः ॥ नैकगोत्रे हनिर्दद्याद्यथा ककन्या तथा
द्वि ॥ अजावे स्य गोत्राणां मेकगोत्रोऽसु नोजयेत् ॥ असमप्रवरानावे समानप्रवरानपि कौं धायनः ॥ त
स्मादेवं विधं सपिंडमप्याशयेदिति ॥ तत्र विशेषमाह गौतमः ॥ नोजयेदध्वं त्रिभोगुणवंतमिति ॥ अत्रिः
पितापिसहोन्नातापुत्रोवायसपिंडका ॥ न परस्परमहस्युन आदेरुतिजस्तथा ॥ अतिस्वुवाद्योरेते स

कुलाव्राह्मणः स्मृतः ॥ वैश्वदेवेनियोकमायद्येतेषु वनराट् ॥ मनुकृत्यः ॥ इति तत्पः ॥ सनिकष्टमधाया
 नंब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ॥ नोजने चैव दाने च दत्तासमसंकुलं ॥ न विष्णुपुराणे ॥ अतिक्रान्तेन रोषोस्तिनि
 गुणे घतिकर्हिचित् ॥ महाभारते ॥ गायत्रीमात्रव्यासे पिब्राह्मणः पूजितः स्वर्गा ॥ गृहसन्तो विज्ञेयं नम
 वेत्सतिता संवेत् ॥ न विष्णुपुराणे ॥ यस्त्वा सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिता दृते ॥ हरस्य नोजयेत्स रोगणाद्य
 नरकं व्रजेत् ॥ महाभारते ॥ परिम्यादधिको विप्रोदरे वृत्तादिनिवृत्तिः ॥ तस्मै यत्नेन दानमपि क्रम्यापि संनि
 धौ ॥ ॥ अथ वज्रब्राह्मणः ॥ ॥ वायुपुराणे ॥ ॥ न नोजयेदेकमात्रात्समानप्रवरं स्तथा ॥ मनु ॥ नारेन्द्रं न
 मित्रं पंविद्यान् आइ नोजयेद्दिजं ॥ ब्राह्मणे ॥ न नोज्या योनि संवधान् गोवसं बंधनस्तथा ॥ मंत्रांते वासि संव
 द्वाद्देवि प्राक्कराचन ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ शिष्याश्चरुविजोष्या ज्यासु रुदः प्राव वस्तथा ॥ आदेषु मयुरः प्रपातो
 न नोज्या मानुजादयः ॥ कौर्म्ये ॥ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्यत निषोरुषे ॥ स वै दुर्बलः सौ नार्हः प्रादादिषुक
 राचन ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ रोगीहीनातिरिक्तांगकाणः पौनर्मवस्तथा ॥ अथ कीर्णकुंडरगोलो कुनखीरपावदंतक

॥ नृनकाध्यापकः क्रीवः कत्याहप्यमिश्रस्तकः ॥ मित्रधर्पियुनः सोमविक्रमी परि विंदकः ॥ मातापित्रोर्गुरि
 स्त्यागः कुंडराश्री वृषलात्मजः ॥ परपूर्वपतिस्तेनः कर्म उष्ट्रनिर्दिता इति ॥ दारान्निहोत्रसंयोगं कुरुते योजने
 छितो ॥ परिवेत्ताः सविज्ञेयपरिविस्तु पूर्वत इति ॥ प्रापं वितं वेदं संस्कारमयूखेतया कुशालबोवकीर्ण
 च वृषलीपतिरेव चेति ॥ वज्रइत्यर्थः ॥ विष्णु ॥ न वायविप्रयच्छेत् विगलव्रतिके हिजे ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ नोक्तं
 आदेन चार्हेति देवो पदतचेतसः ॥ पंढरीशुकश्च कुनखीरवत्पादोदंत रोगवान् ॥ प्रपावदंतः पतिनासः छिन्न
 गश्चाधिकंगुलिः ॥ गलरोगी च गडुमानस्फटितांगश्च सज्वरः ॥ खंज हंवरमंतश्च ये चाम्येदीनरूपिणः ॥ गल
 रोगी गंडमाली ॥ गडुमानकुज्वा ॥ यौवनेप्यजातश्च मृस्तुवरः ॥ मंताचक्रजंटाः ॥ स्कंदे ॥ काण्यः कुंठाश्च मंद
 श्चस्कंधबधिराजराः ॥ कुनखाकुष्ठिनश्चैव हि नानाविद्मेदनाः ॥ अतिरीघातिरिक्ता अतिष्ठनाः नृरा
 कृशाः ॥ निर्लेमातानिलोमानो गौराकृष्णा अतीवमे ॥ एता विवर्जयेत्प्राज्ञः ॥ आदेषु मयुरः प्रपातो
 श्रमणिः विद्धमद्गाविद्विष्टा इति देमादिः सराचि ॥ अविद्वकण्डिलश्च लंबकणस्तथैव च ॥ वज्रनीयाप्रय

आ.म.
४४

तेन ब्राह्मण आहु कर्मणि ॥ लंब कर्णं विष्णु पति गो निज ॥ हनु कृत्वा दधवणे लिंबौ नुपरिवर्जितौ ॥ द्युगल स्वंग
लोकास्तौ तेन शतातपो ब्रवीत् ॥ पूर्वोक्तं सवपिवाहमाह सुमंतु ॥ काणाः कुंता अमेप अशु अमणाः कवे विना
सवपिवाहेनियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारंगैः ॥ काशपेन नुमि अणे विशेष उक्त ॥ काणादीन् नोजये देवे आदेरा
निविवर्जयेत् ॥ तथा ॥ न ब्राह्मणं परीक्षते देवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्रे कर्मणि संप्राप्ते प्रयत्नेन परीक्षयेत्
॥ इति ॥ कालिका पुराणे ॥ अनाश्रमी नुयो विप्रो जटी मुंजी तथा वप ॥ वृथा कावापधी राय आदेतं हरतस्य ने
तु ॥ चिकित्सका देव लका वृथानियमधारिणः ॥ सोम विक्रयिणश्चैव राजना दंतिकेतनं ॥ केतनं आह्वय
निमंत्रणं होतारो वृषजाना ये वृषला ध्यायकास्तथा ॥ तथा वृषज शिष्याश्च आदेना दंतिकेतनं ॥ वृषजः स
व ॥ अथ नययश्च ये विप्रामृतनियतिकाश्च ये ॥ स्तेनाश्च पतिनाश्चैव राजना दंतिकेतनं ॥ सौर पुराणे ॥ अ
गवंग कलिगं अमौरा ह्यनगुर्जरांस्तथा ॥ आनी रान् को कणांश्चैव प्राविगन् रक्षिष्य पयात् ॥ आवं त्या
त्तामघाश्चैव ब्राह्मणं च विवर्जयेत् ॥ इति ॥ ॥ अथ विनक्त यो निष्कृत्येते ॥ ॥ नागर खंडे ॥ ॥ विनक्ति रदि

राम.
४४

त आहुं क्रियते यदि पर्ययात् ॥ अकृतं तद्विजानीया सिद्धं नोपनिष्ठति ॥ तस्मात् सवपि यत्नेन ब्राह्मणेन वि
जानता ॥ विनक्ति निययोक्ता मिश्रा इका यं विनिःसदा ॥ विपर्ययाद्वा तेति स्म निरिति एको हिष्टे आवाहना नावे
वद्वितीयाया अनावात निस्त्रणं आहुमात्र संबंधानि प्रायं ॥ वास ॥ चतु यश्वा सने नित्यं संकल्पे च विधीय
ते ॥ प्रथमा तर्पिणे प्रोक्ता मंतु द्विमितरे जगु ॥ नित्यमित्यस्य संकल्पे इत्येनेन संबंधा ॥ आसनेषु च अपि व
त्समाणत्वात् धर्मः ॥ एछाक्षया सनेषु चतु यश्वा सने मता ॥ अधा विवेजने पित्रं तथा प्रत्यवने जनं ॥ संवु
ध्येतानि कुर्वत सवशास्त्र विगारदः एछा ब्राह्मण नृजाग्रहणं यं आहारं ने प्रशवांसं ॥ नृगु ॥ आसने नुन
वेत्यष्टीत ये वाक्ष्य एछयो ॥ आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्र विनिश्चयः ॥ गंधमालां वधूं यंचरी पमत्रस
रक्षिणं ॥ अष्टकेन रातयं चतु एयत्केन रातयं चतु यश्चि मिमिच्छता ॥ अत्रासने चतु यश्च यथाशाखे व
वस्थितो विकल्पः एता एव गोत्रपदेशं पदेव यो ज्ञास्तीति गोपि विनक्तं तपर प्रयोगः प्रदक्षितो नागर खंडे
॥ मातमात्रे तथा मातुरा सने कल्पने क्षणे ॥ गोत्रे गोत्राये गोत्राया प्रथमाया विनक्तयः ॥ देवि देवैतयो दे

आएवमावुच्यते॥ गोमिलोपि॥ गोत्रायाश्चासनेकुप्यजिंवेवैवाध्यपिउयोः गोत्रायाचाल्प्यकालेगोत्राये
 त्यागएवच॥ गोत्रमावादनंकुप्यस्त्रिंशेनुनसंशयः॥ अपसव्यमपसव्यनिर्णयः॥ चतुर्विधं कर्म किंचि
 त्पिचैकसंबंधितान्मिच्छेत्स्वधानिनयतादिकिंचिदैवेकसंबंधितादैवं॥ यथाविश्वेदेवाप्राप्यंतामितिवाच
 नं॥ किंचिदुभयसंबंधादुभयात्मकं॥ यथापाकप्रोक्षणदिकिंचिदैवपितृसंबंधरहितत्वाच्चौकिकमेवाप
 यास्वागतप्रभृति॥ तत्रपिअमनयात्मकंचप्राचीनावितिनाकार्यमित्याहमनु॥ प्राचीनावितिनासर्वमप
 सव्यमंतद्विण॥ पिअमानिधानाकार्यंविधिवदनपाणिना॥ अपसव्यमप्ररक्षिणंनिधनंसमाप्तिः॥ अ
 त्रपिअविहितंप्राचीनदेवपितृसाधारणेपिनवतितिप्रतिषिद्धेप्रधानाप्रधानधामसमवायेप्रधानध
 मस्यवलीयस्यात्॥ देवंतुयतोपवितिनैवकार्यं॥ तदुक्तंनगरखंडे॥ एवंपूर्वक्रियाःकार्याःदेविकासमप्र
 र्विकाः॥ पेरमश्चापसव्येनमुक्तैकंस्वस्तिवाचनंस्वस्तीतिषेधः॥ रागतप्राप्तपुस्तकार्थनोनताश्रितनिरामि
 पत्वादिनियमस्यकमर्थित्वेपिनोननस्पधान्मायतोपवीतमेवअथवापिअत्वेनप्राप्तस्यप्राचीनावीत

सकृतापसव्यःपूर्वेद्युःपितृपूर्वेनिमंत्रयेदित्यनेनसंकल्पप्रवृत्तितिसंशयोपुनर्विधानात्तत्पूर्वकृतनिरामिपनोन
 नादोप्राचीनावीतंपरिमंरयायतेअतेअतोयतोपवीतं॥ देशकालसंकाशनादिपुष्करनुत्तयाकरिष्यइतिवा
 क्यंप्राचीनावीताउच्चारयेत्॥ प्रवेत्ता॥ अपसव्यंततःकुप्यजिस्वामंत्रनुवैष्वं॥ गयत्रीप्रणवंवापिततश्च
 दमुपक्रमेत्॥ ततःप्रासणोपवेशनोत्तरंप्राणायामंरुत्वाउपक्रमेत्॥ संकल्पयेदितिदेमादिशानावीबंध
 आपसव्येनापितृदेवंत्योवैनावीरितिक्रते॥ इहस्पति॥ रुद्रनृसव्येनवैरद्यात्दैवेरमन्त्रिदक्षिणं॥ एतच्च
 सव्यमाछादनातेषुदैवपदार्थेषु॥ अतएववैश्वदेविकाछादनांतपदार्थकांमुक्तादयात्तवल्गु॥ अपस
 व्यंततःरुत्वापितृणामप्ररक्षिणं॥ द्विगुणंरुद्राणामुत्तरात्तस्वेष्टचापिदत्त॥ आवाहनादितिब्रह्ममाणेन
 संबंधः॥ एवमत्रअपसव्यंदत्तसिनदासनाछादनांतंअग्नौकरणेनुकात्यायनानामनुज्ञास्यर्थस्त्वनृतिप्रा
 चीनावीतित्वं॥ आश्वलायनानांनुअनुज्ञास्यर्थनास्त्वनृतितुत्तरमाविमदार्थप्रवृत्तिवाप्राचीनावीतित्वं॥
 अथवासर्वेषामेवादितःप्राचीनावीतित्वंयतोपवीतित्वंवा॥ रुतरोपप्रतिपत्तिस्फाचीनावीतिनैवका

आ.म.
४६

येत्याहशौनकाः॥ कृत्वा मौपरिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनंतरं॥ निवेद्यैवापसयेन परिषणमाचरेत्॥ अत्रापसये
नेत्यस्यपरिवेषणेन संबंधापसयेन युस्तत्र ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति॥ विष्टामंतिपितरस्ते च सर्वे द्विजोत्त
मा इति काष्ठाजिनिवचनात्॥ पात्रालंभनां गुणनिवेदानात् तत्प्रागनोजनघेषः सयेन देवेष्वप्येवमपसयेन
अतियौ सर्वे यज्ञोपवीतेन नोजनप्राक्कालीनो गायत्रीमुक्त्वा ज्यादिरजपश्चापसयेनाहता॥ पसयः कुर्व
तमुक्त्वा मध्यमताजप इति दृष्टान्तात् पवनात्॥ अपोऽज्ञानार्थमुदकदानेन यज्ञोपवीतं॥ पित्रात्मानावात्
॥ जुजातेषुपि अस्मत्कजपोष्युपवीतिना॥ तथा च मरीचिना॥ प्रदक्षिणं शिवाच्चापोजयाशः स्वस्तिवाच
नो विष्टेषु प्रदक्षिणं दानं पदसयेन प्रचक्षते॥ प्रदक्षिणं विसर्जनं नंतरं ब्रह्मण प्रदक्ष्णकरणं॥ शिवाथा
प इति मंत्रेण क्रियमाणं कर्म॥ अदृष्टार्थमंत्रोच्चारणजपा॥ आशः दातारो नो निवेदंतामित्यादिका॥ स्वस्ति
नवंतो बुभुवंत्विति स्वस्तिवाचनं॥ सांगं विकिरदानमपसयेन॥ तस्मात्तेति प्रश्नः॥ शेषान्न विनियोगश्च देवपि
असाधारणपदसयेन॥ सांगं पिंडदानमपसयेन॥ अपसयेन देवेषु पिंडदेवाभ्यस्तु वेद इति काष्ठाजिनि

राम.
५६

वचनात्॥ सुप्रोक्तं मस्त्विति आह देशप्रोक्तं कर्मैकसंबंधात्वाचीनावातिनेवा अत्र ककः॥ आवातेष्टुदकपुण्या
क्षतरानं॥ तत्र देवपूर्वततोपसयं पित्रे केचित्सर्वेनेच्छन्ति॥ तत्र॥ दानसंयोगात्॥ पिंडपितृयज्ञवदुपचार
पि अइति च दर्शनादिति॥ तस्यैवैकमरीचिवचनविरोधात् मित्राद्युद्देशमंतरेण क्रियमाणत्वाच्चापेक्षया॥ अ
क्षयोदकं देवैः सयेन पित्रे वापसयेन॥ अघोराः पितर इत्याद्युपवीतेन॥ आशीयेन॥ जपाशी स्वस्तिवाचन
मिति मरीचीत्युक्तेः॥ स्वधावाचनं तु सांगपित्रात्वात्वाचीनावातेन॥ पात्रस्थाप्यसंयवसोचनं मुजपात्रो
त्तानीकरणं च प्राचीनावातीना॥ तदाह अत्रिः॥ अपसयंततः कृत्वा पिंडपार्श्वे समाहितः॥ दिक्ष्वादनं पवि
त्राणि मोचयेत्संस्तु वेद इति पिंडार्थं कलिते देश इत्यर्थः॥ जमदग्निः॥ सर्वैकमपि सयेन यत्किंचिदिह कीर्तितं
विहाय प्रदक्षिणमेकांतया विप्रविसर्जनं अपसयं तु तत्रापि मातुर्हि न गवात्मने इति॥ इदं च व्यवस्थितं॥ वा
द्युण्णनामानं त्यज्य पक्षे सयेन॥ पितृमण्डपदानमिति पक्षे सयेन विष्टे देवाः प्रायंतामिति उपवीतेन
नोजनपात्रचालनं देवैः सयेन॥ स्वस्तिवाचनं उपवीतेन मरीचिवचनात्॥ विसर्जनं प्रदक्षिणकरणं च सयेन

श्राम.
४९

ब्राह्मणदत्तपुष्पाक्षतग्रहणदिभ्यमेसकलंजनेत्यादिच॥ उच्छिष्टे हासनंचलौकिकत्वाऽपवीनेन॥ यजमाक
र्तकस्यपत्न्यैपिरदानस्यपितृसंबंधरादिसाऽपवीतेमेवपिंरंस्तुगोजविषेसइत्यादिकाप्रतिपत्तिस्तुपिअ
स्वात्माचोवातिनेतिदिक्॥ ॥ अथविप्रनिमंत्राणादि॥ ॥ कौर्म्ये॥ ॥ अथोन्नविष्वातिदिश्यादेपूर्वेकरमिपूज
येत॥ ॥ असंनवेपरेद्युर्वाब्राह्मणस्तान्निमंत्रयेत॥ यम॥ ॥ प्रार्थयित्वाप्रदोषतनुक्तानशपितान्द्विजानिति॥ नि
मंत्रणं स्वयमेवकार्यं॥ राताविप्रान्निमंत्रयेदितिदेमाद्रौरेवलोक्तेः॥ असंनवेतुपुत्रादयोपि॥ स्वयंशिष्योय
वासुतइतितत्रैववृहस्पत्कृतेः॥ कांश्चिन्निषेधतिनारायणः॥ अनोजं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेननिमंत्रितं॥
तथैववृषलेननिमंत्रितं॥ यम॥ ॥ अनोजं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेननिमंत्रितं॥ तथैववृषलेन
निमंत्रितं॥ नागरखंडे॥ कुलाचारमोपेतान्गृहीत्वाचरणैततः॥ प्रसादयेत्तुसम्येनविश्वेदेवा
र्चनेपुरा॥ युष्मानेवयथाशक्त्यामंत्रयेत्तुसुदीरयेत्॥ आगच्छतुमहानागाविश्वेदेवास्तनोतव॥ नत्मास्त
मयाद्यैकत्वचापिब्रतनाभव॥ एवंयुष्मान्समामंत्रयेत्तुदेवकृतेद्विजान्अयुष्मानपसम्येनपित्रयंचानि

श्राम.
४९

मंत्रयेत्॥ ब्राह्मणंयथाशक्त्याएकैकस्यदयकदयक॥ एकैकंवात्रयाणांवाप्येकमेवतिमंत्रयेत्तद्विजंमाताम
हानामप्येवएवविधिःस्मृतः॥ ततःपादौपरिस्पृश्यद्विजस्येदमुदीरयेत्॥ अद्वापूतेनमनमापितृमक्तिपराय
णः॥ पितामेतवकायेस्मिन्तथैवचपितामहः॥ स्वपित्रासहितोमेतुत्वंचब्रतवरोभव॥ एवंपितृन्समाहूय
तथामातामहानय॥ सव्यंरुत्वा नमस्कृत्यतान्निषान्स्वयंदं व्रजेत्॥ तत्रैव॥ ब्राह्मणानागृहंगत्वाताम्राद्य
विनयान्वितः॥ अमुकस्यत्वंयात्राद्वेक्षणेवैक्रियतामिति॥ वरेदम्पराछेयुर्विप्रांश्चैवतयेतिव॥ ह्योपि
यादेरेकत्रनिष्ठाप्रोक्तुनवानिति॥ द्विजास्तुप्रामवानीतिविधिरेषनिमंत्रणेप्रेचेता॥ कृतापसम्यःपूर्वेद्युपि
द्विपूर्वंतुमंत्रयेत्तुनवद्विःपितृकार्यश्चःसंपादनःप्रसादतः॥ याज्ञवल्क्यः॥ ह्योदेवेवाकवयःपित्र्येऽरगके
कमेववा॥ मातामहानामप्येवंतंत्रवावैश्वदेविका॥ वसिष्ठः॥ ह्योदेवेत्वयपित्र्येऽनेकैकमुनयववा॥ नोज
येत्सुसमृद्धेपिविस्तरैरुविर्वर्जयेदिति॥ विस्तरंनवावरान्मोजयेत्तुजोवाययोस्तादमितिगौतमोक्तेः॥
तस्यत्वसंतरामृद्धेधिकांरात्यर्था॥ अनेकविप्रानावेत्वेकमपिभोजयेत्॥ भोजयेदयवाप्येकं ब्राह्मणं

श्री.म.
४८

किपावनमिति शंखोक्तेः॥ अत्र वैश्वदेवप्रकारमाह स एव॥ यथैकं नोजयेद्वाहं देवं तं व्रतं कथं न वेत्॥ अत्र पात्रे
समुधत्स सर्वस्वप्रकृतस्यनु॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि निवेदयेत्॥ प्रास्येदन्नंतरं नौतुरयाद्वा ब्रह्म
चारिण इति॥ चतुर्विंशतिमतेपि॥ विप्रानावेष्टयान् स्याद्द्यादग्नौ जलेपिवेति॥ अत्र विशेषो मास्मे॥ तं प
न्निमं च नियमान् आचयेत्तैत्तु कान्बुधः॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः निवित्त्यं न वद्विष
मया च आह कारिणेति॥ जादृक्कल्पः॥ निरामिषं स ह्युक्तं नुक्तं सर्वजने गृहे॥ निमंत्रयति पूर्वेषु सपगम्य
द्विजोन्नमान्॥ आदित्यपुराणे॥ तरहस्तु युचिर्त्वा क्रोधनोत्तरितान् वेत्॥ अथ मन्त्रः सत्यवादी यजमानो
यवर्जयेत्॥ अध्वानं मे युनं चैव अमस्वाध्यायमेव च॥ अत्रादशधेन निमंत्रणप्रवृत्तिमुक्त्वा न परिणा
मावधिकाले गृह्यते॥ स्मरन् परिणायं तं ब्राह्मचर्यं द्वयोस्तत इति प्रेचेतः स्मरणत्वरुदमनु॥ निमं
त्रविप्रान् सदहर्वजयेन्मेषुनं चतुरं॥ चतुरं चतुरकर्म॥ एतन्नखनिहंत नादेरप्युपलक्षणमिति हेमाद्रिः॥ जा
बालिः॥ तां वृत्तं दंतकाष्टं च सैदस्नानमनोजनं॥ रसोपधपरात्रानि आह कत्रि वजयेत्॥ प्रचेताः॥ आह

राम.
४८

नुकृपात्तस्यायप्रकुपदितधावनं आह कत्रि नु वशतं तं प्रक्षालनं बुधः॥ विसृज्य॥ कोपं परिहरेन्नाक्रयान्
येन त्वरां कुर्यात्॥ निमंत्रितं निजपरित्यागे शेषं प्रायश्चित्तं चाह नारायण॥ केतनं करयित्वा नु यो निर्वसि
ति दुर्मतिः॥ ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नो च जायते॥ एतस्मिन्नेन सिद्धिमेवासाधयेन्नियतः युचिः॥ यतिचो
द्रायणं कृत्वा तस्मान्मायासमुच्यते॥ केतनमा मत्रेणं हारीतः॥ दैवे वा यदिवेपि त्रेनिमं अत्रासाधं पदित
र्पयेन्न यथा न्यायं सततं फलं दरेत्॥ प्रमादादिस्रतं ज्ञात्वा प्रमाद्यै नं प्रयत्नतः॥ तर्पयित्वा द्विशेषेण
सर्वतः फलमाप्नुयात्॥ गौतमः॥ सद्यः आर्द्रश्रावणं सप्तम्युत्तरं मासं नयते पितृन्॥ आहं करिष्यमा
णं॥ कृतं वाप्यविषते इति आर्द्रदात॥ समस्तक्षणा मारम एते च नियमा आवश्यकाः॥ तदुक्तं मणिपुरा
णे॥ अमेयुनादयः सर्वे नियमा आह कारिणः॥ अथ मन्त्रेन कर्त्तव्या प्रमाद्य निरयं वनेत्॥ अशक्ता व
त्येन कियमाणे आह उक्तान्मासपि कर्त्तव्या इत्युक्तं वाराहपुराणे॥ नशक्नोति स्वयं कर्त्तुं यथा स न वका
शतः॥ आर्द्रपुत्रेण शिष्येण तदा न्येनापि कारयेत्॥ नियमानाचरेत्सोपिविदिताश्रवसुधरे॥ यजमा

आ.स.
४९

नोपितात्सर्वस्माचरेत्सुसमाहितः॥ ब्रह्मचर्यादिनिर्दिष्टं नियमं श्राद्धमक्षयं॥ अथ याक्रियमाणं तु मोक्षमे
वनसंशय इति॥ कात्यायनः॥ अनिद्येनामंत्रितो नापक्रामेत्॥ अनिद्येन नो ज्ञात्वेन निमंत्रितः॥ निमंत्र्यमा
ण नापक्रामेत्तन्नेष्टेत्॥ किंत्वेत्युपगच्छेदेवा तथा च शतपथे तस्मादुहानियस्य वृत्तौ नापक्रामेदिति गो
तमः॥ अनिद्येनामंत्रिते श्राद्धे न प्रत्याख्यावे कर्त्तव्यमिति॥ अनेनायं निद्यामंत्रणे नोक्तमसामर्थ्ये च प्र
त्याख्येयमिति गम्यते॥ षट्त्रिंशन्मते॥ विद्यमानधनो विद्वान्नो ज्ञात्वेन निमंत्रितः॥ कथंचिदप्यतिक्रा
मत्यायः सुकरतां व्रजेत्॥ अनेन निर्दिष्टं तस्य बहुरक्षिणं दितान्नो नात्कदाचिदतिक्रमेन दोष इति गम्य
ते॥ कात्यायनः॥ आमंत्रितोत्तरं न प्रतिगृह्णीयात् अन्यत्॥ अन्तर्यामिपश्चादपेक्ष्य संतुलादिस्त
पमष्टान्नं प्रतिगृह्णीयादितिकर्त्तव्यं॥ आहूय व्यतिरिक्तस्यापि निषेध इत्यन्ये॥ यमः॥ अहिंसा यमम
क्रोधोद्वेगो हरेचागमनक्रियाः॥ अनारोहदहनं स्नानं श्राद्धस्योपासने विधिः॥ हरेः साम्नः परस्तात्॥ तथा ब्रह्म
उपुराणे॥ न सीमानमतिक्रामेच्छादार्थं वै निमंत्रितं॥ पर्याट्स्याममध्ये तु न करविश्वरूपतियमः॥ पु

राम.
४९

ननेन नमध्यानेनाराध्यायनमैयुनं॥ संध्याप्रतिग्रहं होमं श्राद्धनुग्वर्जयेत्सदा॥ होममन्येन कारयेदि
त्यादकात्यायनः॥ सतके च प्रवासो च श्राद्धं नो जने॥ एवमादिनिमंत्रेषु दावयेदितियोजयेत्
अथ स्यस्य होतुरज्ञानेन विष्यत्पुण्ड्रं॥ दशरुतः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धनुद्विजः॥ ततः संध्यामुप
सीतजपेच्च जुहुयादपि॥ मंत्रजमुक्तं मत्स्यपुराणे॥ नवन स्यात्तु न विगोमयेना तु जिज्ञायां गोमूत्र
णमुंजले॥ इति लिप्तायामिति सामान्यतः सर्वकामगितया प्राप्तमसूयते॥ गोमूत्रसहितेन गोमयेन
गोमयेन मुंजले कार्ये इति शेषः॥ शंभुः॥ उदकलवसुदीचं स्मारक्षिणं दक्षिणोत्तरं वमिति मंत्रं तमिति श
पः॥ तत्र उदिय सुदकलवदेवं॥ दक्षिणं दक्षिणं प्रवपि अमिति यवस्थावैधायनः॥ प्रदक्षिणं तु देवानां
विद्वान्मप्रदक्षिणं॥ देवानां मृतं जवोदनाः पितॄणां द्विगुणं स्मृतिशतातपः॥ उदस्युखदेवानां पितॄ
णां दक्षिणं मुखः॥ कात्यायनः॥ दक्षिणं पातयेज्जानुं देवात्यरिचरेत्सदा॥ पातयेदितरं जानुं पितॄन्प
रिचरेत्सदेति मंत्रं जयोविशेषमाह शंभुः॥ उत्तरेक्षतसंयुक्तान् पूर्वान् विन्यसेत्कुशान्॥ दक्षिणे

आ.म.
५०

दक्षिणाग्रं सुसतिलाविम्यसे दुधः इति ॥ मा.स्ये ॥ नाम गोत्रपितृणां तु प्रापकं दयकं योरिति ॥ तथा ॥ याद्येने
व तथा चार्धे देवमाहौ प्रयोजयेत् ॥ शत्रोरेवीति संवेण पाद्ये चैव प्ररापयेत् ॥ आदित्यपुराणे ॥ विप्रौ तु प्राप्नु
को ते मोहौ तु पूर्वं निवेशयेत् ॥ उत्तराग्निमुखान् विप्रान् त्रीन् पितृभ्यः सर्वदेति ॥ सुमंतु ॥ दर्शनं निर्विघ्नं
मलधुरासाजितं द्वियः ॥ परिश्रिते सुचौरे वेगो मये नो पले पिते ॥ दक्षिणा प्रवणं सम्पत्कृत्वा चातान् प्र
णातान् सुचान् ॥ आसनेषु सरनेषु विविक्तेषु प्रवेशयेत् ॥ मरीचिः ॥ तथा माता महाश्राद्धं वैश्वदेवसम
न्वितं ॥ कुर्वत नक्ति संपन्नं त्रैवी देवदेविकमिति ॥ अथ पितृमाता महापार्वण्योरेकः प्रयोगः ॥ एष्ये
ति पक्षद्वयं ॥ आद्यपक्षे वैश्वदेविकं तत्र तादृता ये आहूतिरिति माधवादयः ॥ नक्षत्रानोत्तरं विप्रान् ध
मनाह ॥ नृगुः ॥ आमंत्रितो वसे रोधी मुपकृये सुहृदि चामिति ॥ हिंसा एव तिमिति वायुतुदेमादिः ॥ आ
ब्राह्मण इत्यादीनि यजंष्य पितृदेह नवाचमपरोषेता निजपेदिति ॥ नन्वा ॥ स्वात्मिनि हे शो न रुचत पादाना
त् ॥ साय्येकाकाचित् ॥ एकवचनात् ॥ निषण्णस्तत्र यः ॥ यजूष्पितृव्रजप्यानि ॥ निषणिणः ॥ इन्द्रमु

राम.
५०

यागेति सः पुदस्तेरिति चरुक ॥ नमः कृत्स्नवीता यनमो वंचते इत्यादीनि च ॥ गोत्रिज आमंत्रितो जयेदोहानि
पुक्तसुषानुजपेत् ॥ अनीपंगं श्रुतं वै वज्रस्वाश्रयाद्विजोमः ॥ अथ नाजीपंगदी निष्ठं रोगेषु प्रसिद्धानि
मरीचिः ॥ विप्रत्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विता इति ॥ यमः ॥ ब्राह्मो याश्च कया कुयुः विवृणमेतदीक्षित
मिति ॥ स एव निक्षुब्धब्रह्मचारी नो जनार्थमुपस्थितः ॥ उपविष्टे घयः प्राप्तकामं तमपि नो जयेदिति ॥ विप्रौ
प्रवेशानोत्तरकृत्य पुराणे ॥ आदन्मौ गयार्थात्वाधात्वादेवं जनार्दनं ॥ ताम्यो चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं
प्रवर्तयेत् ॥ तु स्वादींश्च पितृध्यात्वेति वात्तीयः पादः ॥ तथा ॥ उत्तमो हस्तो समौ कलाजानुमौ मंतरास्तितौ ॥
सप्रयत्नं पविष्टात्सर्वं निष्टे द्विजोत्तमान् ॥ श्राद्धं करिष्ये इति पृष्ठे दित्यर्थः ॥ ततो विप्राः कुरुष्वेत्यमनुं
जाब्रूयुः ॥ एतदनंतरं कृत्यं ब्रह्मज पुराणे ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहये स्वधा
ये नित्यमेव नमो नमः ॥ आद्येवमाने श्राद्धस्य त्रिराष्ट्रं जपेत् सदिति ॥ अंपंचजपः संकल्पोत्तरमाज्ञादानो
त्तरं वाकायः शिष्टास्वाज्ञोत्तरमेव कुर्वति ॥ ततः कर्त्तव्यं निगमे ॥ अथ हता इति तिला न्विकिरेरिति ॥ एत

ग्रा.म.

५१

त्रविकिरणं जयात्मा कार्यमिति केचित् ॥ अनंतरं कृत्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ पाण्डुप्रज्ञा लनं कृत्वा विष्टरायानि
कुशानपाति ॥ **पुराणे** ॥ आसने चासने दद्याद्दामे वा दक्षिणे पिवा ॥ पितृकर्मणि वामे वै देवे कर्मणि दक्षिणे
॥ देवे दक्षिणे वा ॥ देवानां सयवा दना इति कावकोक्तेः ॥ ततः सधर्मकं द्वितीयमंत्रं मुक्तसंग्रहोततः
पुनरपोदत्तानि मंत्रयेत् ॥ देवे दक्षिणे ॥ क्रियतां तनस्येति विप्रो ब्रूयात् प्राप्नोतु नवानितिकर्तुं न ब्रूयात् प्रा
प्तवानिति विप्रः पुनः ब्रूयात् ॥ अत्र विशेषः पुराणे निरं गुह्यं गृहीत्वा तु विप्रान् देवान् समाहूयेत् ॥ गृहीत्वा तु
स्यानंतरं निमंत्रयेति शिव इति माधवः ॥ आवाहने विशेषमाह यमः ॥ यवदस्ततो देवान् एहावाहनं प्र
ति ॥ आवाहयेद नस्तोतो विश्वे देव स इत्येवा ॥ विश्वे देवाः शृणुतेति मंत्रं ज्ञात्वा ततो क्षतान् ॥ उषधय इति
मंत्रणे विकिरेतु प्रदक्षिणं ॥ पारादिमस्तकां नमस्तनानां रोपयेदित्यर्थ इति माधवः ॥ अत्र आवाहने देववि
श्वे देवस्य वस्त्रमाह वारं वः ॥ इति आह्वे कतुर्दक्षिणं संकीर्त्य विश्वे देविके ॥ नारां मुखे सस्य वस्त्रकाम्ये च धूरि
लोचनौ ॥ पुरुरवो विवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥ नेमिने का सकाजावेव सर्वविकीर्तयेदिति ॥ धुरिलोच

राम.

५१

ताविति कचित् ॥ अत्रेष्टि आह्वयेन पारिजातिकं कर्मणि आह्वयते ॥ तत्राह पारस्करः ॥ निषेककाले सो
मेव सीमितो नयने तथा ॥ ते यं पुंसवने आह्वयं कर्मणि वृद्धिवत्कृतमिति ॥ निषेको गतधितं ॥ तथा चाधानसो
मयाग निषेकारि त्रयसंस्कारादिभ्यस्तत्राह्वे कतुर्दक्षिणं विविदे माद्रिमाधवो ॥ अत्र नातृचरणं ॥ इष्टि आह्वय
येन कर्मणि आह्वयदणे प्रमाणं नावाह्वयसा फज्जायनाप्यकारमते पावमानेष्टीनां समप्राधान्यपक्षे अ
धानांगमेव आह्वयस्य तोतस्यापिकयंचिरिति ॥ जन्माहवनीयादिप्रयोष्टीनां समप्राधान्यपक्षे आधानं
एमेव आह्वयतेनेष्टि आह्वयत् ॥ यद्व्ययोगपारिजाते ॥ यस्मिन्नाताः प्रमायेरत्तु पुत्रो नैव न वंति वा ॥ मनुका
जैरिनेष्टे दंपती समलं कृतौ कृतान्मुदयिकं आह्वयं स्वस्तिवाचनपूर्वकमित्यादिना विहितपुत्रकामेष्टे
नतं आह्वयते ॥ अस्मिन् पक्षे आधानांग आह्वयं नारां मुखे वस्त्रकाम्ये च विश्वे देवाविति युक्तमुत्तरं नेमि
निकं च नवान्नानि निमित्तकं ॥ नवान्नाने द्वौ देवौ कामकालौ सदैव हीनारित्यपुण्यं येन उपमं हरात्
नेन नवान्नान इति निमित्तानि कारक्रियमाणरूपरागादीनामपलक्षणमिति हेमाद्रिमतं निरसं पि

श्राम.

५२

तुनक्कानवान्नोन्ननासुर्वक्रियमाणैर्मित्रिकमिति वस्मति चंद्रिकायां ॥ एकोदिष्टं तु यद्वा इतन्नैमित्तमुच्यते ॥
तिपरिभाषितत्वेपितस्य देवदानवान्नप्रदणं ॥ अतएव संपिंडीकरण आदस्य एकोदिष्टपार्वणो नय रूपत्वेन
विश्वेदेव सत्त्वान्नप्रदणमिति केचित् ॥ एकोदिष्टस्याने पार्वणरूपेण क्रियमाणं सांवसरिकं मिति केचित्पि
तृषत्ते चतुर्दशपासेकोदिष्टे विश्वेदेव सत्त्वान्नप्रदणमिति तु युक्तं प्रतिनाति ॥ आरित्यपुगणे ॥ अपिकत्याग
नेस्यैकाम्ये च धुरिलोचनो ॥ कत्यागतं स्यै निमित्तकृत्य विहितेनाप्रपदापरपदा इति हेमाद्रिः ॥ कंसासंज्ञं
तिनिमित्तक एवेति तु युक्तं ॥ आमतदानोत्तरं चार्घपात्रासादनं कार्यं ॥ तदा दयाज्ञवल्कः ॥ यवैरनुवकीया
यनाजने सपवित्रके ॥ आतो देवापपः क्षिप्वा यवो मातियवां स्ते येति मास्ये ॥ विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरम
व्यमितपूर्वकं ॥ पूरयेत्तत्र युग्मं तुलादर्जपवित्रक इति ॥ अर्घदानमधिकृत्य कासायनः ॥ सौवर्णरा
जतौ दुर्वरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यंते ॥ पत्रपुटके वेति ॥ यानिकांसादा नि
॥ अत्र राजतं पित्र एव तदेव ॥ शिवेनेत्रोद्भवं मस्मादतस्तस्मिन् वस्त्रवं ॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु

श्राम.

५२

वर्जितमिति स्मृतेः ॥ प्रतिपात्रे च पवित्रद्वये स्थाप्यं ॥ तथा च चतुर्विंशतिमते ॥ देहे राजा के देवानां पात्रे कृत्वा पप
क्षिपेत् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः विवित्रे स्तुतिमंत्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ॥ गार्ग्योऽस्वादेति चैव देवतामिति ॥ अर्घप
त्रस्थापने सौमंत्रो ननु दाने इति माधवः ॥ सर्वे ए ॥ दत्त्वा दस्ते पवित्रे तु संज्ञ्या ध्वं विनिक्षिपेदिति ॥ याज्ञवल्क्य
॥ यादिया इति मंत्रेण दस्ते ध्वं विनिक्षिपेदिति ॥ अर्घदानोत्तरकृत्यमाह स एव ॥ दत्त्वा दकं गंधमाजधूपदा
नं सदापकं ॥ अत्र गंधादिप्रदणं वा स सोम्युपलक्षणमिति माधवादयः ॥ एवमासनादीन्वा सोम्यनवैश्वदे
विकरायनिकां गनु समयेन कृत्वा पवित्रे पित्रे पितृयैवा तान् कुर्यात् ॥ तथा चरयाज्ञवल्कः ॥ अपसव्यं तत
कुर्यादिदणमप्रदक्षिणमिति ॥ अत्र तत इत्यनेन वैश्वदेविकपदार्थकांशे तत्र पित्र च निविधानात् कांश
नु समयोगम्यत इति माधवविज्ञाने श्वरादयः ॥ आसनादिदानेति कर्त्तव्यतामाह स एव ॥ द्वागुणं सुकु
शादत्वाद्यज्ञं तस्मै च पात्रे न ॥ आवाद्यतदनुज्ञातो जपेदायं नुनस्ततः ॥ पूर्वमनेतरं वा पोदेयाः ॥ अप
प्रदक्षिणं दिगुणं नुज्ञात् आसनं प्रदापायः प्रादायेत्ताम्रलायनोक्तेः ॥ कुशैः सदतिजा आपदे देयः ॥ तथा

आ.म.
५३

चकारकेपि नृणां द्विगुणस्तिलैरिति॥ सहायेनिलैरितितृतीया॥ आवाहनेनित्वविकरणे विशेषमाह
चित्ता॥ शिरःप्रतिपादं तंतमोवः इति पेटके इति॥ चतुर्विंशतिमते च अर्घपात्रं विधायेव ब्राह्मणस्य
जयेन्नतः॥ विष्टेरेवास्तपादादिशिरादिपितामहानिति॥ जपानंतरं विशेषः॥ पुराणे जपे रायं नुन इति
मंत्रं सम्यगशेषतः॥ रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वा सर्वतोदिशं॥ तिलास्तु प्रक्षिपेन्मंत्रं मुत्रापि दत्ता इति॥
अर्घ्यं दत्त्वा दत्तं यो वत्सः॥ यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्थीरि पूर्ववत्॥ दत्तार्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा
विधानतः॥ पितृभ्यः स्नानमसीति मुज्जपात्रं करोत्येति॥ अर्घपात्राणां मासादनप्रकारमाह विष्णुः॥ दक्षि
णप्रेषु दक्षिणपवर्गेषु वसनेषु विषपत्रासि चैव नो देवाति अर्घपात्रेषु पवित्रां तर्हितेषु जलं प्रक्षिप्य त
वतिला मंत्रेण प्रक्षेप्या॥ तथा चाश्वलायनः॥ पात्रेषु रजंति हितेषु अपः प्रदापशान्नो देवी रतिष्ठय इमं वित
सुतिला नाचयति॥ तिलोसिसोमदेवसो गोसवोरि वनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्नः सधया पितृतिमांश्चोक्तान्
धीणयादिनः सधानम इति अस्मादेव सत्राश्वलायनो देवी रिति मंत्रो मिसं त्रण एवाश्वलायनो यानां अन्ते पात्रे

राम.
५३

जलप्रक्षेपे करणं॥ अर्घपात्राणि पितृसंख्येयै वनचुविप्रसंख्यया तेनापित्रादीनामेकैकस्यानेकवि
प्रपक्षेपित्री एषे वा अर्घपात्राणि॥ स्त्रीत्वापि नृणां त्री एषे वक्तुं पत्न्या वाणिधर्मवित्॥ एकस्मिन्वा वक्तुं पुत्रा
ब्राह्मणेषु यथाविधाति वैजवायोक्तेः॥ स्त्रीत्वां कुशानां स्त्री येत्यर्थः॥ अर्घ्यपवित्राणि कार्याणि तिस्रस्त
स्त्रालाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वण इति चतुर्विंशतिमाता तत्र स पुराणे॥ अर्घ्यः पुष्येश्वरं धैश्वताः प्र
वृज्याश्च मंत्रविदिति॥ अर्घ्यः आपः अर्घ्यं न प्रकारमाह श्वलायनः॥ ताः प्रतिग्रहादिष्वसं धाय प्रिति
ता आपो ब्राह्मणदस्तेषु रक्तपूर्वकं रनन्ति॥ प्रदापो रक्तपूर्वमर्घ्यं दद्यादिति यादिवा इत्कृत्वा सावेतने
र्घ्ये रक्तमिति अपत्रपट्टे च मेतरयोरिति॥ एवं विप्रदस्तेर्घ्यं दत्त्वा ते सोहस्ते सः पात्रांतरे युतान्सं प्रा
वान् प्रथमे अर्घपात्रे गृहीत्वा तस्यांत्रं सुज्वमधो मुखं पितृभ्यः स्नानमसीति मंत्रेण कृत्वा तथैव स्थापयेदि
त्यर्थः॥ आरत्नस्तु संस्त्रवत्समादिति युत्सत्पात्रस्यानामयाग्रहणमिमाह॥ अवाचाराद्यवस्था मुज्ज
पात्रस्थापनानंतरं विशेषमाह वैजपापः॥ तस्योपरि कुशान् रत्ना प्रदद्यादेव पूर्वकां गंधपुष्पाणि धूपं च द

श्राम.
५४

पंचस्त्रोपवीतकमिति॥**आसः**॥ सपवित्रकरो गंधैर्गंधचारोति पूजयेत्॥ धूपं च धूरसीत्कक्कादीपोऽस्योति
रिदं च ते॥ यत्तु ललाटे पुद्गलं कंदं दृष्ट्वा स्कंधे माल्यं तथैव च॥ **निराशाः** पितरो याति दृष्ट्वा वरुषलीयति मिति त
द्वर्तुलानि प्रायमिति देमादिः॥ माल्यमपि शिखायां धार्यं निस्कंधे॥ **विष्णुः**॥ यत्नेन दीपो दानवसिलं ते लेन
वा पुन॥ **अग्निः**॥ पुवं वस्त्राणां सनेन रद्या द्वासां सिशक्तिः॥ शतातपः॥ पुकां सुवासामा इति वस्त्रं रद्या दना वे
यत्तोपवीतमिति॥ **अत्रैव** पूर्वकमित्यनेन गंधादीनां देवे पित्रे च पदार्थानुसमयेन अनुष्ठानं गम्यते॥
आसनादीनामा छादनं तानां सर्वेषामेव पदार्थानुसमयः कांशानुसमये च कृत्वा स्मृत्यर्थसारे माधवी
ये च॥ ॥ **अथाग्नौ** करणं याजवल्क्यः॥ ॥ **अग्नौ** करिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं यत्तु न॥ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो कुरु
त्वाग्नौ पितृयज्ञवत्॥ एतपदेन शाकारिपरिसंख्येति विज्ञानेन चरः पितृयज्ञवदित्यनेनाग्निमुपसमाधा
य मेक्षणेन वदाय सोमाय पितृमते स्वधानमोये येकव्यवादानाय स्वधानमइति कृत्वा मेक्षणेन च नुरु
यादित्येतावदतिदिश्यते ततः॥ **शेषमंत्रं** पितृपात्रेषु दद्यान्ननु वैश्वदेवपात्रेषु॥ गोप्ये धिक्कृत्वा तत्र

श्राम.
५४

त्रामावास्याया देमाग्नेरश्यागार्थं विहितं दक्षिणाग्निं सज्जावातं वैवाग्नौ करणं कार्यं॥ **अन्यत्रा** देपुतदध
हानिनः केवलस्मान्नाग्निमत्येया सने॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ **आदिता**ग्निस्तु नुरुया दक्षिणे गोसमावि
तः॥ **अनादिता**ग्निचोपसदेऽग्नौ वेदिते सुचेति औपसदो गृह्णन्ति॥ **कात्यायनः**॥ **अग्नौ** करणं होमे नुरुया
दस्वितियन्मंत्रं॥ सयराज्यां समायेस्या छादे ज्यो विधिस्तदेति॥ केचित्तु अइस्य गृह्यत्वात् कर्मस्मात्तं विवादा
यावितुपदेशेन पितृयज्ञवदित्यतिदेशवाधा दक्षिणाग्निं सज्जावेप्योपासनपवेसाहुः॥ **तत्रा** उपदेशस्यो
पासनदो मादिषु सावकाशतया विरोधाभावेन न्यगतिकवाधस्याप्यत्वात् वाचनिकानि देशस्योपदे
शानुत्पत्तात्॥ **अपरा** कस्तु पितृयज्ञवदिदेशस्य व्यवचनं कर्मस्मात्त्वमित्यपदेशसामान्यवचनानुसंधेन द
क्षिणाग्निप्यतिरिक्तप्राक्तपदार्थविषयमतो ह्येधानेन गृह्यसज्जावेतन्न होमः॥ **अनावे**तु दक्षिणाग्नौ तथा
च वायुपुराणे॥ **अदत्य** दक्षिणाग्निं नुरुदो मायं वै प्रयत्नतः॥ **अत्र** यं कौकिके वापि नुरुयात्कर्मसिद्धयः॥ इति
॥ **अत्र** अर्थमित्यनेन गृह्याग्निकार्थे दक्षिणाग्निविधानेन गृह्याधावे दक्षिणाग्निर्विधि इति॥ **तत्रा** कार्ये विधि

आ.म.
५५

फलचसमेनेवसोमस्यशनेरिवचकुशानंगृह्याग्निसत्वेपिदक्षिणमिनातद्वाधस्यैवोचितत्वात्॥वस्तुत
स्तु॥अयमर्थमित्यनेनैकदेशवाकोपात्तदक्षिणमिनाकार्येवलोकिकोविधीयतइतिप्रक्तं॥यदपिस्मार्त्त
कर्मविकाराग्रवित्यस्यावाधायआदितानिस्तुनुरुयारितिवचनंसवधानेनगृह्यामनावेदक्षिणमि
विधानपरमिति॥तदप्युक्ते॥विशेषविषयअपवादविषयेचोक्तगम्याप्रवृत्ते॥लौकिकपदेनगृह्य
मिरेव॥नपैत्रयजियदोमोलौकिकेनोविधीपतइत्यसंस्कृतस्यनिषिद्धत्वादितिदेमाद्रिः॥तन्नपैत्रय
जियपदस्यपिउपिपृथगंगत्तदोमपरत्वात्॥तत्रचेदंसायप्रासास्याग्निप्रतिनिधमातस्यानुवाद
कंवायुपुराणदिवचनप्रतनिषेधकंवाअनंशिकस्यसवधानिनित्वासंस्कृतंलौकिकेव॥इत्येव
करणंकुयदिशोवासाधिकोद्विजइतिपरशवरवचनादितिदृष्टिकारादयःपरत्वेतद्वचनमयमन्त्रिध
मपरिमितारु॥यत्तुधृत्स्वामीआपस्तंबानांमासिकश्राद्धस्यापूर्वत्वेनपितृयज्ञादक्षिणायैरप्राप्त
त्वात्स्मार्त्तस्यचानावेनसवधानिनोधिकरणनावाद्देमलोपइति॥तन्न॥पितृयज्ञधर्मकत्वानावेपि

राम.
५५

स्मतिवचनेनदक्षिणमेःपाणिनौलौकिकाग्रादेशातिसंभवात्॥आश्वलायनानामनष्टकंचपूर्वेद्युमसि
मास्यधपार्वणं॥काम्यसमुदयेष्टस्यामेकोद्विष्टमयाष्टमं॥सातुयद्येसुसाग्रीनांवज्राहोमोविधीयते
पित्राद्वाद्यणदस्तेस्याउत्तरेषुचतुर्थपातिपरिशिष्टा॥विरुतदक्षिणमावेविद्यत्यदोमः॥कार्यइतिहमा
द्रिःअनेनैवसायेनसर्वश्राद्धेसुदक्षिणमिविदिरणंकर्तव्यमितिमुक्तमुत्तरणामः॥यमः॥अयमना
वेतुविप्रस्यपाणवेवोपपादयत्॥योद्यमिःसद्विजोविप्रमंत्ररश्मिरुच्यते॥अत्रानावोनायपिरि
ग्रहानोवेनतदुत्तरकालिकाग्निस्वीकारानावेनस्वीकृतोत्तेदेनअयमसंनिधानेनचकेचितुनायपि
रिग्रहानावेनैवेतिवदंतिअयमनावेतुविप्रस्यपाणोदद्यात्तुदक्षिणेअयमनावःस्मृतस्तावद्यावज्राय
नाविदतीतिगम्योक्तेः॥संभवत्येवाग्निसंबंधेऽयमावइतिवचुशकमितिमत्वासाग्रेरेवकदाचिदयम
संबंधानेपाणिविधिरितिजयंतस्वामी॥श्रद्धस्यामश्राद्धेतेनाग्नौकरणंकुयदित्यनेनाग्नौकरणवि
धानाज्ञप्रत्येवायमनावेपाणिविधिरितिकेचित्॥वस्तुतस्तु॥पाणवेवत्येवकारेणयश्चौकिकाग्नि

जलाद्यधिकरणंतरनिराकरणंतद्रायपरिग्रहानावहतेअस्यनुपाणिरपातिगर्भवचनार्थः
विप्रश्नाग्नेय्यधिकरणस्यायेनप्रकृतएव॥**काशपः॥**अनधिकोयदाविप्रश्नादंक्रुयन्नुपार्वणं॥अ
ग्नौकरणवत्तरेवहोमोदेवकरेनवेत्॥उपवीतस्वाहाकरादिदेविकधर्मेणजुहुतामिदमितिहेमाद्रि
देवस्यकरइतिममासः॥विवक्षितैकवचनत्वादेकस्यैव॥तदुक्तंवायुपुराणे॥वैश्वदेवैयंरैकस्मिन्नवे
युवदेवोद्विजाः॥तदेकपाणोदोतयंस्याद्विधिविहितस्तथा॥स्वधाकारादिपितृधर्मिणानुकात्यायनः
पित्र्येयःपंक्तिमृद्वित्यस्तस्यपाणवनग्निकः॥हुत्वामंत्रवदमेषांहुत्वापात्रेषुनिक्षिपेत्॥यत्तुहेमाद्रौ
अग्नौकरणवत्क्रुयाद्विजातोवैश्वदेविके॥पाणवेवतुतद्यान्ननुपित्र्येकराचनेति॥तदेवपाणिस्तस्य
र्थः॥अथवादेवेकत्वानुपुनःपित्र्येकत्रयमित्येतरर्थः॥यत्रवामावास्यायाद्वादियनेकपार्वणतंवता
तत्रपार्वणंतरसाहुण्यायेनैरेनानुष्ठानं॥ब्राह्मणेकेनतंत्रेणैवदेवेप्येवमेवतरादकात्यायनःमनाम
इत्यनेरेपिक्रुयतित्रेणसामिकइतिमत्स्यपुराणे॥अस्यनावेनुविप्रस्यपावाणोयजलेपिकाअनेक

णेत्रिकर्णेवागोष्टेवायशिवान्तिके॥**शंखः॥**असुचैवक्रुशस्तंचेअग्निकात्यायनोब्रवीत्॥रजतेचमुव
र्णेचनित्यंचमतिपावकः॥सौरपुराणे॥महादेवस्यपुरतोगोष्टेवाग्रद्वयात्तितइति॥स्मृत्यर्थसारे
पिपाणिहोमेइधममेक्षणविप्रान्मनुजानसंति॥पित्र्यविप्रपाणिंपरिसमुद्यपर्युक्ष्यवामेनोपस्नाय
दक्षिणेनावदायजुहुयारितिकर्कस्मृतिचंद्रिकारौकोनुजांयांविरोधानावादनग्निराज्यंगृहीत्वाम
वस्वेवाग्नौकरणमितिपूर्ववक्ष्यथावितिशौनकोक्तेविप्रानुज्ञायासामेक्षणमप्युपादेयं॥अवदानरू
पकार्यसत्वात्॥कार्येन्यस्यविध्यनावाच्चा॥परिसमूहनपर्युक्षणेनुननवत॥पांसुनिरसनतस्तणह
ष्टकार्यस्यलोपात्॥नियमादृष्टमात्रस्यवाप्रयोजकता॥इतिन्यायमाहुःहेमाद्रिस्तुमतद्वयमपिदि
लेखननुकिंचिन्निर्णिताया॥पाणोहुतस्यष्टयकनक्षत्रंनिषेधंतिगृहकारः॥अन्नपाणितलेदत्तंपूर्व
मश्रुत्यनुद्वयः॥पितरस्तेनतृप्तंतिशेषान्नंनलनंतितेयश्चपाणितलेदत्तंयज्ञानुपकल्पितं॥एकीना
वेनभोक्तेयंष्टययावोनविद्यतइति॥स्मृत्यर्थसारेहुतानुसवधानीदक्षिणशौजुहुयाद्विप्रपाणोवेति

श्रम-
५७

विकल्पमभिधाय पाणिद्रुतं तदेव प्राग्वाचस्योपविशेत्॥ अथवा नाजने द्विवाचस्योपविशेत्॥ विधुः
दिग्निरग्निर्होतृत्वं पूर्वश्रीनायाज्ञोजनकाले एव त्वश्रीयात् त्वक्काग्निद्रुतं तु नाश्रीयादित्युक्तं॥ अथाप
रिवेषणं यथा लानं कार्यं॥ तदुत्तरकृत्यमादयाजवत्सः॥ दत्तानं पृथिवीपात्रमिति पात्रानि मंत्रणं॥ क
वेदं विष्णुरित्यंते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्॥ मनु॥ विष्णो हयं च कयं च ब्रूयात्सेति वैमात्॥ याज्ञवल्क्यः॥
सया हती कां गायत्री मधुवाता इति त्वचं॥ जस्वायया सुखं वाचं नृजं रसं पिवायता इति॥ तथा गाय
त्री त्रिःसहस्रपिजपेद्या हतिपूर्वकं॥ मधुवाता इति त्वचं मध्वित्येतन्निकंतयेति॥ स्मृत्यंतरे॥ संकल्प
पितृदेवैः सावित्री मधुमज्जपः॥ आदं निवेश्यापोऽग्नं नृपप्रेषो यनोजने॥ अथ नोजयितुं नियम
॥॥ याज्ञवल्क्यः॥ अत्र मिष्टं विष्णं च दद्यात्क्रोधनत्वरः॥ इष्टं ब्राह्मणानां॥ मनु॥ यद्यज्ञोचेत विष्टे
स्वस्त्यदद्यात्समस्तः॥ ब्राह्मणाश्च कथाः कुर्यात्सिद्धिं मेतदाप्सितमिति॥ निगमः॥ अपेक्षितं पोत
दद्याच्छादयमुपकल्पितं॥ अधः कृष्टा मुद्योरमुनिर्यगो निपुगच्छति॥ शंखः॥ आदेनियुक्तानुने जान

राम-
५७

नष्टे ध्रुवणादिषु॥ उच्छिष्टापितरो यंति पृच्छतो नात्र संशयः॥ राहुः पतति वाहुर्मेजिह्वा नोक्तं स्तनिरुते।
देवतः॥ नाक्रसं पातयेत्तदेन जल्पेन दसेन्नियः॥ न विचित्रं न संकुप्ये नो द्विजेनात्र कुत्रचित्॥ प्रामोदि
कारणे आदेनैव क्रोधं समुच्चरेत्॥ आश्रितः खिन्नगत्रेवाननिष्टं सितमन्त्रिधो॥ आश्रितस्तं न प्रियादि
षु निहितशरीरः॥ विष्णुः॥ नात्र मासनमारोपयेत्तपरास्पृशेन्नावक्षतं कुर्यात्॥ आसनप्रदणमाधारो
पलक्षणं॥ तत्र आत्रमाधारे परितस्त्रापयेदित्यर्थः॥ अथ यजमानजम्पानि॥ शंखलिखितो॥ दमेष्टासी
नो मधुवाता रुचो जपेत्॥ अमुंच पात्र उपवीत्येव कुर्यात्॥ कुर्यात्पाणि कुर्यात्मीन उपवीती जपेत्तत इति ब्र
ह्मांशत्॥ मनु॥ स्वाध्यायं आवयेन्निश्रेयसं शस्त्राणि चैव हि॥ आख्याना नानि दासांश्च पुराणानि वि
ज्ञानि च॥ आख्याना निषोपणं दीनि॥ पौराणानि च रामनल सावित्र्युपाख्याना दीनि॥ इति दासो महात्मा
रतं खिजानि परिशिष्टानि॥ आस्तका दीनि॥ आपणानुवृत्तौ मास्ये॥ ब्रह्मविष्णु कर्तृत्वाणं स्तेनाणि विविधा
नि चेति॥ आवणानि वृत्तौ निगमे॥ राहोष्ठीः पावमाना नारुदरतामवरमध्वनपती श्रमं चानुदरश

आ.म.
५८

शस्त्रप्रवृत्तीन् ॥ राक्षोघ्नीः कृणुष्वचावृत्तिपंचदशः रक्षोघ्नीमिति पंचविंशतिः ॥ इन्द्रो सोमात्पतइति ॥ अ
थेहंसिन्मा अत्रिण इति नवपावमान्यः पुनंनुमापितरइत्याद्याः षोडशचिः ॥ तरसमंशतिवर्गः ॥ मचस्वावि
स्वावषणिरिति द्वाविंशद्वचः ॥ त्वंसोमासीति द्वाविंशत् ॥ उदीरतामवइति चतुर्दशः ॥ अत्रवतीः पिनुउस्तो
प्रमित्येकादशहारीतः ॥ पुनंनुमापितरइति षोडशपावमानोर्जपेदारितस्त्रीचः ॥ षोडशनां मध्ये आद्या
नवविशेषतइत्यर्थः ॥ यदृषिचैव रुद्रांश्चराजोघ्नीरूचएवच ॥ रुद्रान्नशतरुद्रयान् ॥ जपेदिति शेषः ॥ रां
खलिखितौ ॥ अत्रतिरयं मध्ये गयत्रीमनुश्चायेति अत्रतिरयमायुः शिशुनइति द्वादशचिः ॥ सामविशेष
इति नापि ॥ सोरपुराणे ॥ धर्मशास्त्रपुराणानितयायवशिरस्तथा ॥ ऐंद्रं च पौरुषं स्तुतं ब्राह्मणं नृणां
येन तइति ॥ स्तुतपुरुषमुतयत्पदनित्राणि स्तुतानि प्रत्येकं दशमिंद्राधिनइत्यादीनित्राणि स्तुतानि
त्राणि मास्ते ॥ इंद्रो सोमस्त्वनिपावमानोश्च शक्तिरइति ॥ इंद्रस्त्वनिरुद्रस्त्वनिस्पृशति ॥ स्वादिष्ट
पेसादीनि च त्वारिस्त्वनिसौम्यानि ॥ नविष्ये ॥ पावमान्यश्च कृष्णाय शुद्धवत्सरसमा ॥ राक्षोघ्नी

राम
५८

चस्त्वनि पितृस्त्वन्यथापि वेति श्रावयेदिति शेषः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आत्मेस्तु पवित्राणि जस्वा पूर्वजपे
तयेति पूर्वजपः ॥ आहूतीः गयत्रीमधुवाताइति त्वचः ॥ मधुमधिति त्रिः ॥ तयो अग्निमालइति नवचं
वायावायादीति चाअग्निनायज्वरीरिवइति द्वादशचं ॥ गयंति त्वेति च ॥ इंद्रं विश्वाइत्यष्टौ रुचः ॥ अ
स्य वामस्येति पंचदशं रुचः ॥ सांख्यायनीयास्तु ॥ अग्निमालइत्यादीनेकादशस्त्वनि ॥ नवाउदेवा
इति नवचं पतंति ॥ आचारदिति हेमाद्रिः ॥ ॥ अयचतुर्वेदजपानि ॥ ॥ हारीतः ॥ अत्रपितरइति यजु
नमो वः पितरइति यजुस्मां मां मधवाताइति तिस्रः ॥ पुनंनुमापितरइत्यनुवाकः ॥ त्वंसोमप्रचिकितइ
ति चैषा पित्रासहिता ॥ एतान् जपन् पितृन् प्राण्यतीति स्मातं वसिष्ठः ॥ नृणां स्मृत्येतदंतं यजुः ॥ वोधा
यनः ॥ राक्षोघ्नी च सामानि स्वधावंति यजुषि च ॥ राक्षोघ्नी देवव्रतारब्धानि ॥ स्वधावंति पितृभ्यः स्व
धायिभ्यः इत्यादीनि ॥ मास्ते ॥ तथैव शंति काधायं मधुवात्यणमेव च ॥ मंडलं ब्राह्मणं तद्वत्प्रातिकारि
च यत्पुनः ॥ विप्राणमात्मनश्चापितसर्वं समुदीरयेत् ॥ नारताधयनं कार्यं पितृणां परमं धियं ॥ रां

श्री.स.
५९

निकाध्यायः॥ श्रुत्वा तदिति॥ इयं एषिवीत्यादिमधुब्राह्मणं॥ यदंतं नंतं तवतीत्यादिमंतलब्राह्मणं॥ प्रीति
कारिइतिहासार्यानादि॥ वीणावेणुध्वन्यादिवंतातयाचब्राह्मणे॥ वीणावंशध्वनिवायविप्रेत्यः सन्निवेदये
दिति॥ अस्यान्यथाचापराज्यानीतिहेमाद्रौ॥ तत्रैतेतिरीयाणंतावज्ज्यानि॥ दिवोवेत्यादिविस्रवइत्यं
सानियजूषिअग्रउदवइत्यादि॥ वन्यः पचमइत्यंतानिच॥ रक्षोहणोवतगहमइत्यनुवाकः॥ इंद्रोदृत्रह
तित्यनुवाकः॥ वैश्वदेवेन वैप्रजापतिरित्याद्यनुवाकद्वयं॥ अयं वावयपवतइत्यनुवाकत्रयं॥ कचांचा
वीत्यानुवाकः॥ अमृतोपस्मरणमसोत्याद्यनुवाकपंचमं॥ ब्रह्ममानुमेमित्यनुवाकत्रयं॥ अणोरणीय
नित्यनुवाकः॥ मेधांमंद्रोदरातित्यादयश्चत्वारोऽनुवाकः॥ नकंचनेत्याद्युपनिषदिसंतंखं॥ ॥ अथवाज
सनेपिनांज्यानि॥ ॥ कासायनः॥ अश्वत्सुजपेद्याहतिपूर्वांगयत्रीसप्रणवांसकृत्तिवरिहोमंपुरुष
स्तुतं॥ अप्रतिरयंपितृमंत्रास्यान्यानिचपविवाणि॥ ॥ अथमंत्रायणीयानां॥ ॥ इषेत्वासुहतापत्वावा
यवंस्तंदेवोवःसवितेसादयःपंचानुवाकाः॥ ॥ अथकनानां॥ ॥ सोमायपितृमतेत्याजंपितृमोवादिष

श्री.स.
५९

आइत्यनुवाकः॥ उग्रंतस्वादवामहइत्याद्यनुवाकः॥ वषाक्रियापितृयज्ञस्याद्यनुवाकः॥ ॥ अथकंहोगज
पानि॥ ॥ गोमिलः॥ अश्वत्सुजपेद्याहतिपूर्वांसावितस्यांचेवगायत्रीपित्राचसंहितामधुछंदसंचसर्गे
लोकेमहीयतइदचास्याहयेनवति॥ वरतंतुः॥ प्राणायामपूर्वकंपंचससांतंगायत्रीसप्रणवसिमात
तिपंवेदि-ति॥ उंनुवः॥ उंस्वः॥ उंतपः॥ उंसत्पं॥ इतिपंचसत्यांतंकृतानुर्मुवःसरितिसप्रणवमाह्निकांगाय
त्रीजपेदित्यर्थः॥ मात्स्ये॥ इदद्रयतिरंतदृजेष्टसाममरोरवं॥ गायत्रइदद्रयंतरादनिहंरोगानांप्रसि
द्धानिप्रचेता॥ आदित्यब्रह्मणोश्चैवविष्णोरुद्रस्यचैवदि॥ सामानिआवयेदेतयास्याम्यविधूरिशः॥ आ
दित्यसामास्यादित्यवतारमानेकविंशति॥ ब्रह्मसामब्रह्मजज्ञानंप्रयास्याम्यविधूरिशः॥ ॥ अममितिप्र
स्तावंविष्णुरुद्रयोःसामानीछंदोगानांपुष्यग्रंथेप्रसिद्धोऽयमज्ञातयेयंहाउपवित्रपतिरित्यादिनि
पंचदशसामानिअसौवाआदित्यइत्याध्यायश्चावणीयः॥ राणायनीयेर्महानाम्नीसामशिष्टाचारा
वणीयमितिहेमाद्रिः॥ ॥ अथर्ववेदिनांतु॥ ॥ आइंद्रस्यवाहइत्यप्रतिरंस्तुतंप्राणयनामइत्यादीनि

आ.म.

६०

त्राणिसक्तानि स हस्त्रवाङ्मुखपुष्टिपुरुषसक्तं ॥ कालोऽसौ वदतु सप्तशतमिति कालसक्तं ॥ उपनि
षदमध्यात्मं ॥ प्राणान्निरोद्धमदोपनिषदं ॥ एतत्सर्वसिद्धये नुमात्म्ये ॥ अनावेसर्वविद्यानां गायत्री
जपमारनेदिति ॥ ॥ अथ पौराणजप्यानि ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ देवतात्मपितृभ्यः श्रमहायोगिभ्य एव च ॥
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥ आद्यावसाने आइस्यत्रिराहृतं जपेत्सदा ॥ तथा ॥ पित्रिति
वपिणे वापि जपेदेनं समाहितः ॥ पितरस्तस्मिन्मायातिराक्षसाः प्रवृत्तिं च ॥ गगनरे ॥ यो विष्णुर्दयं म
म आद्रेषु नियतः पठेत् ॥ पितरस्तस्मिन्पितास्ते न पयसा च घृतेन च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वासां प
च निरेव ॥ हृयते च पुन इत्थिं समे विष्णुः प्रसीदतु ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्ता तपो यत्तत्क्रियादिषु ॥ मृतं
संपूर्णं तां यात सद्यो वेदेन मम्युत ॥ आदिमध्यावसानेषु आइस्यनियतः सुचिः ॥ जपनिष्कुरुदयं मंत्रं
विष्णुलोकं समश्नुते ॥ चतुर्भिरिति शतपथे ॥ आत्रावयेदिति ॥ अस्तु श्रेष्ठं चतुरक्षरं ॥ यजेति दक्षर
मेयजामह इति पंचाक्षरं ॥ दक्षरो ववषट्कारः ॥ एष स सदशः प्रजापतिरधिदेवतमिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे

राम

६०

॥ अमृतनिं च मृतनिं पितृणां दत्ततेजसा ॥ नमस्यामि सदा तेषां ध्याविनां योगचक्षुषा ॥ इत्यादि सप्तविं
स्तोत्रं ॥ जपोऽप्युक्तः ॥ अथ नोक्तनियमाः ॥ ॥ प्रचेता ॥ पीत्वा पोषणं नमश्चायासावेदत्र विगर्हितं ॥ सर्वे द्वि
णां चापत्यं न कुयस्याणि पादयोः ॥ मनुः ॥ असुखं सर्वमिन्नं स्याद्भुजीरश्चैव वाग्यता ॥ न च द्विजानपो ह
युदावाष्टष्टद्विगुणान् ॥ दोत्रेत्यविवक्षितं ॥ अत्रिः ॥ कुंकारेण पिबो ब्रूयाद्वा द्वापिगुणान् देतु ॥ न
तन्नात्रोद्धरेत्याचं मुचे हस्तेन वापिवेत् ॥ प्रौढपादो वदिः कक्षो वदिः जनुः केशो यवा ॥ अंगुष्ठेनाश्रितिसुख
श्रेष्ठेन वा पुनः ॥ पीत्वा वशिष्ठतोयानि पुन रुध्यत वापिवेत् ॥ रवदिता ईषुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा
मुखेन वा धमेदन्ननिष्ठिवेष्टेजनेपि वा ॥ इच्छमश्नद्विजः आहं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिं ॥ वौधायनः ॥ पा
देन पादमाक्रम्य यो मुंक्तेनापदि द्विजः ॥ ते वा सोमो जाते आद्रे निराशाः पितरोगताः ॥ शंखलिखितैः ॥ ब्रा
ह्मणा अन्नं गुणं दोषेना निवेदेयुर्वर्तं ब्रूयुः ॥ असोम्येनः प्रशंसेयुः ॥ अवपानं न प्रसृतमिति ब्रूयुरवदन्
संज्ञया ॥ नाधिकं दद्यात्प्रतिगृहीयात् ॥ बुद्धिगता तपः ॥ आपेक्षितं यावितथा ॥ अद्वयमुपकल्पितं

आ.स.

६१

नयाचनेदिजोमहासतवेनित्वातकयनुकृष्टदृष्टरात्रेणमचुतेकर्मणिस्ततः॥नस्माद्विद्वन्नेवद
द्यान्नचदापयेदिति॥मनुवचनंतदनुपकल्पितवस्तुविषये॥मनु॥यदेष्टितशिरानुक्तेयः॥केदक्षिण
मुखः॥सोपानकश्चयुक्तेतद्वैरक्षांसितुंजते॥अतएवनिषेधादनवकाशेदक्षिणेतरदिमुखोत्तम
मनुमतमितिज्ञायतोवक्तुपरिशिष्टे॥यच्चपाणितलेदत्तंयच्चानमुपकल्पितं॥एकीनावेननोक्तंयद्य
यथावोनविद्यते॥पाणितलेदत्तमग्नौकरणं॥मिगमः॥मांसापूपफलेह्वादिदंतस्तरनमहयेत्॥
ग्रासशेषंनपात्रैस्तेत्यातशेषंतनोपिवेत्॥प्रमादादिनरोतरस्यशुक्लंविमादशंखः॥आद्यपंकैरु
मुंजानोब्राह्मणस्तु॥तरन्नमत्यजननुक्तागयअष्टरातंजपेत्॥उशानाजाननुननिःशेषंकु
यस्त्रिजःकपंचनः॥अन्यत्रदधःक्षीराद्वह्नीद्रात्मकम्यएवचेति॥आम्ललायनः॥सृष्टदवृत्तरंधुक
द्विकरमित्यर्थः॥उच्छिष्टस्यदासनागतामहमनु॥उच्छेपणंनमिगतमजिस्यस्मात्तस्यचारासचम
स्यतमित्येनागधेयेप्रचक्षतेइतिततःसर्वविगमिन्नगृहीतान्मास्तेतिविश्रान्तमष्टतत्तास्मइतितैरु

केशेषमप्यन्नमस्ति किंक्रियतामितिष्टष्टैःसहस्यतामित्यनुज्ञातपितृस्थानविप्रोच्छिष्टमन्निरक्षि
णपुरनेषुतिजोदकंप्रक्षिप्यविप्रदस्तेषुगंधार्थेसकृदुदकंदद्यात्तदेमाद्रौधर्मः॥केषांचिद्विकरपूर्वं
तमिप्रयपूर्वमयान्येषांविकिरस्तदन्तरं॥अमृतापिधानात्पूर्वंकेषांचिद्विकरःस्मृतः॥अन्येषांनुततःप
श्चाद्विदुषामितिसंसृतं॥गयत्रादिजपात्पूर्वंकेषांचित्तेदन्तरंकात्यायनः॥तस्मान्ज्ञातानंप्रकीर्यसकृ
दपोदत्वापूर्वविज्ञायत्रीजस्वामधुमतीर्मधुमधिस्तत्प्रवृत्तमित्युक्तंवेतइति॥विष्वाद्यालायनो॥सं
पन्नंष्टष्टान्विककायेति॥विष्णुधमेतिरे॥तनयोःप्रप्रोत्तरयोःस्ममुच्चयोत्तनुपातनंचदक्षिति॥ष्टष्ट
याब्राह्मणनक्षान्निविष्टेनजानुनाःतस्मान्नवतःसंपन्नंनवतांकश्चिदेवतु॥तस्माःस्मेतिचतैरुक्तैसंपन्नं
मिति॥चाप्ययदद्यादाचमनेनक्षत्राद्यानसमाहितः॥आद्विशेषेप्रप्रोत्तरमाद्विष्णुः॥पित्रेस्वरितः
मित्येवंवाच्यंगोष्टेषुसुश्रुतंसंपन्नमित्यनुदयेदैवेरोचतइत्यापि॥हारीतःतस्मात्स्वरितमितिष्टष्टेसुदि
तमितिप्रत्यक्षस्मृतमितिदैवेष्टावुष्यमितिसैरेस्वास्वातेषु नमोविविरंनिनयेत्॥॥अथाचमनरा

श्राम.
६२

नं॥॥विष्णु॥॥उदस्युखेष्टाचमनमादोदद्यात्तरतःप्राप्नुवेष्टुति॥उदस्युखेष्टुपिआदिविष्टेषु॥प्राप्नुवेष्टे
वविष्टेषुहस्तमप्रक्षाल्येवगुरुपग्रहणंकर्त्तव्यं॥अन्यथादोषमादमराविः॥हस्तप्रक्षाल्यगुरुषःपिष्टे
दविचक्षरः॥आसुरंतप्रवेष्टादंपितृणंनोपतिष्ठते॥गोमिलः॥नुक्ताचम्यपदस्तोमान्जपेत्तत्रसमा
दितः॥गोमूक्तंचास्रसूक्तंचम्यधेतस्यसमीनं॥नुक्तासन्नशुचौदेशेवामदेयंततो जपेत्॥एवंसाम
प्रिराष्टत्रोनुंजानस्तुद्विजोत्रमा॥आइमोजनदोषेस्तुमद्विनोपतिष्ठते॥अन्यथैवदिनुंजानोदयक
येधमंत्रवित॥आत्मानमत्रदातारंगमयत्यासुरंस्थितिमिति॥॥अथविकिरैतिकर्त्तव्यतापायमात्स
योः॥तमान्ज्ञात्वाततःकुर्याद्विकिरंसार्ववर्णिकं सोदकंचान्नमुद्यत्यसतिलेप्रदक्षिपेद्भुवि॥ब्रह्मणु
रणे॥उच्छिष्टेसतिलान्दत्तनिर्दक्षिणयायाविपातयेत्॥उच्छिष्टेउच्छिष्टेसनिधौविष्णुः॥नुक्तावत्सु
ब्राह्मणेषुतमिमागतेषुमामेष्टेष्टयन्नंसत्तण्मसुह्यन्नविकिरणमुच्छिष्टायतःकुर्यादिति॥मंत्र
स्तमामेष्टेष्टवहुतेष्टुर्तमस्तब्राह्मणेमेनुपतामत्रान्सदस्त्रधारमस्तोदकंमेपुरतस्वेतसरमेयो

श्राम.
६२

मन्निति॥वैश्वदेविकिरमंत्रमादगोमिलः॥असोमपाश्रयेदेवायज्ञमागविवर्जिताः॥तेषांमन्त्रेप्रदा
स्यामिविकिरंवैश्वदेविकमिति॥पित्र्यविकिरमंत्रमादकात्यायनः॥येअग्निदग्धयेअनग्निदग्धा
जीवाःजाताकुलेममान्मौदत्तेनतृप्यंतुत्सायांनुपरांगतिं॥हृदस्पतिगोमिलः॥येअग्निग्धा
जीवायेष्यनग्निदग्धाकुलेमम॥उनयात्रन्मौदेत्तेनेतिशेषः॥याप्रमाज्ञयोः॥अग्निदग्धाश्रये
जीवायेष्यदग्धाकुलेमम॥न्मौदत्तेनतृप्यंतुत्सायांनुपरांगतिं॥येषांनमातानपितानबंधुन
चान्नसिद्धिर्नतिथान्नमस्ति॥तत्तस्येन्ननुविदत्तमेतस्ययांनुलोपसुखायतेनु॥येस्मत्कुलेनुपि
तरोलुप्तपिण्डेदकक्रिया॥येचाप्यहुतपिण्डस्तुयेचगर्नाहिनिसृता॥येषांदाहेनक्रियतेयेन्निद
ग्धाश्रयेपरे॥न्मौदत्तेनतृप्यंतुत्सायांनुपरांगतिं॥अपराकेनु॥असंस्कृताप्रमीतायेत्यागि
नोयाःकुलस्त्रियः॥हस्यामितेमोविकिरपित्रंन्मौजलेनत्विति॥मंत्रोप्युक्तः॥॥विकिरस्मप्रति
पत्तिमादगौतमः॥॥विकिरमुच्छिष्टेप्रतिपादयेत्॥उच्छिष्टेरितिमहर्षेत्तृतीया॥मागविः॥पिंड

श्री.म.
६३

वत्पतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौ त्वलि ॥ ५८ ॥ च उ छिष्ट सन्निधोः किकिरदाने तैः सदप्रतिपारनं ॥ पिंजसनि
धो चेत्पिंजवदिति व्यवस्थितमिति केचित् ॥ पिंजसनिधौ विकिरदानमाह धूमः ॥ कपिछास्यप्रमाणेन
पिंजदद्यात्समादितः तत्समं विकिरंदद्यात्पिंजं तेनुषं गुलेति ॥ ॥ अथ पिंजदानं ॥ सांख्यायनगृह्ये
॥ नुक्कवत्पुपिंजनदद्यात्पुरस्तादिति पक्षे ब्राह्मणार्चनांतरमाह देवलः ॥ अथ संग्रहकलशं सद
नं पुण्यमैतसां ॥ पुरस्तादुपवेशेपेषां पिंजं वापं निवेदित्वादिना ॥ अग्नौ करणानंतरमाह मनुः ॥ अ
पसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्त्यरिकुमं ॥ अपसव्येन दस्तेन निर्वपेदुदकं तु चिना ॥ विस्तृतस्माद्द्विः श्रो
त्रासिं गच्छत्वा समादितः ॥ इत्यादि ॥ आश्वलायनगृह्ये ॥ नुक्कवत्स्वनाचां तेषु पिंजान्निदधादां च
ते धित्येक इति ॥ कात्यायनोपि ॥ कृतगंजेषु सम्यगाचां तेषु ब्राह्मणेषु पिंजदानमुक्ता ॥ अनाचां
ते धित्येक इति ॥ केचित्तु नुक्कवत्स्वनाचां तेषु विकिरंदत्वा स्वधावाचयित्वा पिंजदानं कुर्वन्ति ॥ तथा
च शंखलिखितौ ॥ गायत्री समनुषावतमानज्ञात्वा सदिति पितृस्वारेण मन्त्रमनुज्ञाप्य कृताद

राम.
६३

न्नादिकिरंकुयस्वधां वाचयित्वा विष्टरं स्त्रीनिदध्यादित्यादि ॥ विष्टराः पिंजधस्तनादना ॥ इदमिति
नात्वाचां तेषु पिंजदानमनाचां तेषु विकिरंदत्युक्तं ॥ आचां तेषु पिंजवर्णः केचिदपिरमण्युक्तावच
नस्वधावाचनादिपदार्थमिह त्वैव पिंजदानं कुर्वन्ति ॥ एतदुत्तरकालात्वाद्यमर्थः ॥ आचां तांश्च
उजानीयादमिवाद्य कृतांजलिः ॥ नवं तोरमतामन्नज्ञात्वा नुज्ञातलक्षणं ॥ स्वधेति चेति वक्तव्यं
यं तां पितरस्तथा ॥ अस्य मन्त्रदानं नुक्कवत्स्वनाचां तेषु हि जातिभिः ॥ ततो निर्वपणं कृत्वा पिंजानां तदनं
तरमिति ॥ हारीतस्तु ॥ वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यंते मोजनोत्तरं तं व्रत्तकदविशेषस्य पिंजान् पिंजपि
तृयज्ञवन्निदध्यादिति आह ॥ एते च पिंजदानं कालाः स्वस्वगृहानुसारेण व्यवस्थिता ज्ञेयाः ॥ मोजनात्
विकालोत्तरकालत्वयोर्व्यवस्थामादौ लोकादिभिः ॥ अथ शस्तेषु पागेषु पूर्वपिंजवनेजनं ॥ मोजनात्
प्रशस्तेषु पश्चादेवोपकल्पयेत् ॥ अथ शस्तेषु सपिंजकरणपूर्ववर्तिषु प्रेतश्राद्धेषु ॥ अवनेजनं
अवाचीनपाणिना निर्वपणमिति स्मृतिचंद्रिकाकारः ॥ अवनेजनं दानमिति हेमाद्रिः ॥ प्रशस्तेषु

शकरणादिग्राहं॥ इयं विवस्त्राकेषां चिदेव॥ मन्वादिस्मृतिषु मत्स्यादिपुराणेषु च॥ पूर्वकाले भोजन
 नैवोक्तं॥ स्वर्गद्ये विशेषान कौत्वा चांते धेक इति पक्षो ग्रहीतुं स्यात्॥ ॥ अथ पिंडदानदेशः॥ ॥ देव
 लः॥ कृते वृमन्नि पिंडानां संनिधौ तदनंतरं॥ पक्वान्नेन बलिते स्य पिंडे सोदापयेद्विजः॥ अत्राग्नौ हो
 मस्य पिंडसंनिधानं वदता वाग्निं दानमप्यग्निसंनिधानमुक्तं न वतीति हेमाद्रिः॥ अग्न्या वै नु या
 जवज्ज्वादिवचने स्य उच्छिष्टसंनिधौ पिंडान् दद्यात्॥ अत्र विशेषमाह व्यासः॥ अग्निमात्रमुत्सृज्य
 पिंस्तत्र प्रदापयेत्॥ यत्रोपस्पृशतां वा पित्रा पुवंति न विंदवः॥ पारस्करः॥ विप्राणां वा क्रमात्त्रेण पि
 ण्डदानं विधीयते॥ पात्राणां मिति वा पाटः॥ अत्रिः॥ पितृणां मासनस्थानादग्रतस्त्रिघरत्विषु॥ उ
 च्छिष्टसंनिधानंतनोच्छिष्टासनसंनिधौ॥ जातृकल्पी॥ व्यासमात्रं समुत्सृज्य तत्र पिंडान् प्रदापये
 त्॥ ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालप्रदेयात् संस्पृशत प्रस्तुतरे शो विषमाह देवलः॥ अग्न्या मधुसर्पि
 र्माता नृपैकुशसंचये॥ छायायादस्तिनश्चैव दस्तदौ दिवसं निधौ॥ ग्राहसंनिधौ दस्ति सत्वे तच्छ

यायां दौ दिवा हस्ताद्यंत गलदेशे चेत्यर्थः॥ देवलः॥ अथ संगृह्य कलशं सदं पूज्यं मंत्रसा॥ पुरस्ता
 उपविश्य पापिंशवापनिवेदयेत्॥ ततस्तैरन्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्यसः॥ कलशसंग्रहस्ततः पा
 नीयकुंभेन तर्पयेत्प्रयतः॥ पितृनिम्नादिना कलशेनैव येषां कृत्यं विहिते तेषां मेव॥ अग्रेषां त्ववने
 जनादिकं ग्राह्येनैवोदकेन॥ अतएतत्संग्रहमंतरेण गालं कायना पिंडानां पमनजाप्य यत वा
 कायमानसः॥ सतिलेन ततो न्नेन पिंडानिर्वपेत्॥ ॥ अथ पिंडदानस्थानकल्पना॥ ॥ देवलः॥ उप
 लिप्तः शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतं मंरलं चतुरस्रं वा दक्षिणं वनतं महत्॥ एतच्चैकतस्थानक
 रणं केषां चिदेव॥ अतएवोपलिप्ते महोष्ट इति मत्स्यपुराणे महोष्टधौ वपिंशधारत्वेन वि
 हितं॥ देवलः॥ एकदर्शेण तन्मध्यमुत्तिरेखे विषतं त्यजेत्॥ तन्मध्यं संतलमध्यं॥ त्रिरिति मातृमा
 ता महादीनां पिंडदानपक्षे॥ अन्यथा सह देवः॥ स्कंदनं वेपथं चैव तथैवोत्तरे खनक्रिया॥ सह देवः
 पितृणां स्याद्देवानां तदनंतरमिति ब्रह्मांडपुराणतः॥ एतच्च स्फो नंतरना वेकुशौर्वकार्ये विज्ञेयवा

श्री.म.
६५

कुत्रैवपिउद्विरेतमहद्विजइतिब्रह्मांशपुराणत॥वज्रकरः॥वज्रोवैकशतिक्रते॥तत्रैवसमोत्तरा
मापाणिमांकुयडिध्वेखनंद्विजः॥समःकामःउत्तरःपयोस्तौसमोत्तरौ॥एतच्चसाग्रेपादिगनिमु
खं॥आश्वलायनेनदक्षिणप्राचीप्रस्तुत्यसर्वकर्मणितांदिशमित्युक्तत्वात्॥दक्षिणदिक्पितृ
णामितिक्रतेदक्षिणदिगपिविकल्पेन॥कनीपिसौकर्यामिमुखोदक्षिणामिमुखोवालेखाक
रणेमंत्रउक्तोब्रह्मपुराणे॥निहन्तेसर्वपरमेध्यमवदताश्चसर्वसुरदानवामयारक्षांसियत्ता
श्चपिशवाश्चसंघाहतामयायावुधानाश्चसर्वे॥एतेनमेवैणसंयतात्मादर्नेणवेदिंवलिरवेदि
रितिपिंडपितृयज्ञेकात्यायनः॥दक्षिणेनोद्विरेत्यपहताइत्यपरेणवा॥अग्नयेक्षयादक्षिण
तमवरत्वंच॥उद्विरेत्यचासुक्ष्णं॥तामसुक्ष्मेत्याश्वलायनवचनात्॥उद्विरेत्योत्सुकनिधानमा
हकात्यायनः॥उत्सुकंपरस्ताकरोतियेरुपाणिनि॥आश्वलायनः॥सकृदधिनेरवस्तीर्यति॥
अथसकृदधिनामपमलंहीनंनिनवंतीतिशतपथे॥तत्समलंतयितृणामितिनुतेतरा

रम.
६५

ये॥यमः॥विष्टरंस्त्रीन्वयेतत्रनामगोत्रसमन्वितान्॥अद्रि-रसुह्यविधिवतिजैरमवकीर्यच॥अ
मुकगोत्रस्यासम्युत्तरमुकत्रामणोपविष्टारइत्कञ्चारणपूर्वमित्यर्थः॥दक्षिणरणांतरमाहरे
वलः॥अथसांजलिरुच्छायस्थित्वावादयेसिद्धन्॥पितरोमेप्रसादंनुप्रयांनुचपितामह॥इति
संकीर्तयेत्सुखंतिष्ठेक्ष्णमनुष्ठुसन्॥आवाहयित्वादग्निंस्तेषांस्थनिकल्पयेत्॥तेषांसीने
पुषावेणप्रष्टेक्ष्माज्जिनोदकं॥प्रक्षाल्यविकिरेत्तत्रनानापूर्वस्तिजानपीति॥दक्षिणरणांतर
माहसुमंतु॥असाववनेनिस्तेतिपुरुषंपुरुषंप्रतिविस्तिरेकेनविदधातावनेजनं॥असाविति
गोत्रनाम्नामपिग्रहणं॥पिंडोदकप्रदानंनुनियनेमित्रिकेयपि॥आजप्यनामगोत्रेणकर्त्तव्यं
वर्देवइतिवासाक्तेः॥कात्यायनेननुवर्दिस्तरणासूवनेजनमुक्तमनयोर्विकृत्योयथाश्रव्यं
वांस्थावा॥इदंचोदकंसतिलमित्याहोसनातिजोमिश्रेणोदकेनासिच्येतिमाकंडीयपुराणे॥पितृ
ताथेनितोयंचदद्यातेभ्यःसमाहितइति॥कात्यायनशंखायनगोमिलादिनिस्तुअवनेजनायमुद

कपात्रमुक्तां षड्विंशन्मते॥ सव्यं जानुनिपात्यै वन्द्यमौ पिङ्गस्य यत्नतः॥ निर्वपेत्पितृतीर्थेन स्वधाकारमु
दाहरन्॥ मरीचिः॥ पात्राणां खड्गपत्रेण पिङ्गदाने विधीयते॥ राजतौडुं वरासां वा दत्ते मैवायवा पुनरि
ति॥ खड्गस्य स्वापदविशेषलानलादास्त्रिसनवंपात्रं खड्गपात्रं औडुं वरं ताम्रमुयं॥ सव्यपाणिः स
योजनं शंखलिखिताभ्यामुक्तां पिङ्गान्निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिमुपसंयोज्येति देवलः॥ अ
पसव्यमपांगुलमिति॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ उक्तानेन नुदस्तेन निर्वपेदक्षिणामुखं इति॥ पितृतीर्थं चिन
मनं वा ह्यपस्तं वः॥ सव्यं जान्वाभ्यावाचीनपाणि रिति॥ उक्तान एवाधरी कृतपितृतीर्थी॥ पाणि रवा
चीनः॥ अवाचीनं मवपराचीनं त्रैलोक्यादाय नः॥ तस्यां पिङ्गान्निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणपाणिमुपसंयोज्येति देवलः॥ अ
ति॥ अग्नौ करणस्यैव पिङ्गदानपक्षे तदर्थे विरुण पिङ्गस्ततश्च रुमुपादाय सपवित्रेण पाणिने
त्यादिना देवलेनोक्ताः॥ अग्नौ करणे त्ररमिति पक्षे तु तच्छेषादिरित्याह मनुः॥ त्रीस्तुतस्माद्विः॥
शेषां पिङ्गान् कृत्वा समाहितः॥ ओदनेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखं इति॥ नोजनी त्ररकालीने

तुकायाय नः॥ सर्वमन्त्रमेकतउत्त्येति॥ सर्वशब्दः प्रकृतान्न जातिसर्वत्वाय॥ इदं चाग्नौ करणशेषेण
मिश्रणायमित्याह श्रुत्याय नः॥ यद्यदन्नमुपमुक्तं तत्स्थालीपाकेन सह पिङ्गयसि धृत्य पिङ्गान्निद
ध्यादिति॥ यत्रुपतति॥ माषाः सर्वत्रैव ग्राह्यान्ग्राह्यास्त्वग्निपिङ्गयोः॥ ब्राह्मणे युयथा मद्यंतयामा
षोऽग्निपिङ्गयोः रिति॥ तन्निर्मलं॥ तेन माषा अपि ग्राह्या एवेति वायुपुराणे॥ मधुसर्पिस्तलयुतान्त्रि
पिङ्गान्निर्वपेद्दुधः॥ नात्र मध्वादित्रयनियमः कियं ते किं त्वतिशय एव॥ अतएव तिलमधुद्वययु
तावृहस्पतिनोक्ता सर्वस्मात्प्रकृता दन्ना पिङ्गान्मधुतिलात्वनिति॥ तिलमात्रयुक्ता तासु सर्वम
न्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखं इति याज्ञवल्क्यो नोक्ताः॥ तेन नत्रयं नियतमिति केचित्॥ वस्तुत
यनियमेपि कलौ मधुन देयं॥ अस्ततागोपपुत्रैव श्राद्धे मांसं तथा मधुः॥ देवरात्रसु तोयसि कलौ
पंचविवर्जयेदिति श्राद्धपकलिकायां॥ निगमोक्तेः॥॥ अथ निगमोक्तेः पिङ्गपरिमाणं॥॥ व्या
सः॥ द्विहायनस्य द्वादशस्य विंशत्यास्ये यया सुखं॥ तथा कुपत्विमाणं तु पिङ्गानां व्यासनापितं॥

श्राम.
६७

द्विरयनः द्विष्य ब्रह्मांशपुराणे॥ त्रीन्यिदं नानुपूर्वेण सांगुष्टमुष्टिवर्द्धनात्॥ सुष्टौ निवेशिते पित्र्ये
यासांगुष्टमुष्टिर्न वितीत्ययी॥ अंगिरा॥ कपिष्ठविल्वमात्रान्वापिज्ञान्दद्यात्समाहितः॥ कुकुटं
उप्रमाणन्वायदिवा मलकैः समान॥ वदरेण समान्वापि दद्यात्सुद्धा समन्वित इति॥ एषां च शक्ति
निदेन व्यवस्था॥ अवस्था युक्तानि परिणामान्मादमरीचिः॥ आश्रमिलकमात्रांस्तु कुवश्च तपिज्ञ
न पार्वणे॥ एको द्विष्टे विल्वमात्रं पित्र्यमेकं चुकारयेत्॥ नवश्राद्धे स्तूलतरंतस्मादपि तु निर्वपित
न स्मादपि स्तूलतरमात्रेण चेष्टति वासरं॥ अत्रामलकमात्रानेव पार्वणे इति नियमः॥ किंतु
आमलकमात्रमावर्ण एवेति॥ अतश्चाधिकपरिमाणं पित्र्यचारेण विरुध्यते॥ नवश्राद्धं च स्त
त्यंतरे॥ प्रथमे कृततीये द्विपंचमे सप्तमे तथा॥ नवमेकादशे चैव तत्र नवश्राद्धमुच्यते इति॥ मेवा
यणी ये त्रयाणां यथोत्तरं परिमाणं धिक्कमुक्तं॥ पितामहस्य नाम्ना सुवीयां समधमं॥ प्रति
पितामहस्य नाम्ना सुविष्टदक्षिणमिति॥ आवाहनादि पित्र्यदानांतं कर्मोक्ता दद्यात्तवल्कलमात्रा

रास.
६७

महानामप्येवं दद्यादाचमनंततः॥ एवमित्युक्तवक्ष्यमाणवदायतिदेशः॥ पितृमातामहपार्वण
योः॥ अनंतरं कृत्यमाह स एव॥ स्वस्तिवाच्यंततः कुयदि क्षणोदकमेव च तिततः स्वस्ति॥ तिष्ठतेति
ब्राह्मणत्वं सिद्धं करुणं कुयति॥ अस्वक्षय्यमिति ते ब्रूयुरित्ययी॥ अथ दक्षिणादानं॥ त
द्विविधं॥ विप्रो देशपशुकं॥ पित्र्यदेशपकं च॥ आद्यमाह देवलेः॥ आचान्तेऽप्यो द्विजेऽस्तु प्रदद्यादथ द
क्षिणमिति॥ द्वितीयमाह पारस्करः॥ हिरण्यं विश्वेदेवेऽसौ रजतं पितृभ्य इति तत्राद्यं स येन॥ तथा च
जमदग्निः॥ अपसं कर्मसर्वं दक्षिणादानं क्रममाह देवलः॥ दक्षिणां पितृविष्वेऽसौ दद्यात्पूर्वतेतो
द्वयोः॥ द्वयोः द्वाभ्यां वैश्वदेविक ब्राह्मणस्यामित्ययी॥ दक्षिणा च विप्रगुणानुरोधेन विपमापि देवा
एकपक्षमुपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि॥ न त्समो ज्येष्ठसं देयं दक्षिणा त्वनुसारत इति स्मृतेः॥ द
क्षिणां दत्ता स्वधां वाचयिष्ये इत्युक्ता ते ब्रह्मणे वक्ष्यतामिति वदेत्॥ प्रीयतां विश्वे देवा इति विप्रैरुक्ते
ह्यतार इति संव्रजयेत्॥ पितृणां न्युजं पात्रमुत्तानं कृत्वा जेवाज इति संव्रजेण पितृपूर्वं विसर्जयेत्॥

आ.म.
६६

नदेतस्वमाहयाज्ञवल्क्यः॥ दत्तात्रुदक्षिणं शक्रास्वधाकारमुदरेत्॥ वाचतामित्यनुज्ञातः प्रकृते
स्वधोच्यतां॥ ब्रूयुरस्वधुदक्षिणं शक्रास्वधाकारमुदरेत्॥ वाचतामित्यधोक्तेन्द्रमोसिचे
त्ततो जलं॥ विम्वेदे वाश्च प्रीयतां विप्रेशोक्त इदं जपेत्॥ दत्तात्रेणोपि वदतां वेदाः संतन्निरेवच॥ अद्वा
चनो मा अगमदुरुदेयं च नोस्त्विति॥ इत्युक्त्वा प्राध्यावाचपितृपूर्वं विसर्जयेत्॥ वाजे वा जइति
ब्रूतः पितृपूर्वं विसर्जनं॥ यस्मिन्नेमं अवा पूर्वपितृपात्रे निवेशिता पितृपात्रं तु तानं कृत्वा निधानं
विसर्जयेत्॥ इति पित्र प्रतिपत्तिमाह स एव॥ पित्रा सुगोत्रविप्रेशो दद्यात्तौ जले पिवा॥ पत्न्या पुत्रका
मतायां च वायुपुत्राणे पत्न्यै प्रजापतिर दद्यात्तु मध्यं मंत्रं पूर्वकमिति॥ मंत्रं सुमस्य पुत्राणे॥ आधत्त
पितरो गन्धं मंत्रं संतानं वदन्ति इति वदं मंत्रं प्राज्ञानं च केवलं काम्यमेव नित्यमिति हेतुनिर्णये तात
वरणाः॥ इतरात् पित्र द्वयं कामनाया वेत्तु यमपि गवाहो प्रतिपाद्यं॥ इदं स्मृतिः॥ अन्यदेशगता पत्नी
गर्भिणी रोगिणी तथा॥ तदा तं जीर्णं वृष्य न छागे वो तो कुमर्दति॥ तार्थश्राद्धे प्रतिपत्तेतरं॥ विष्णु

राम.
६६

धर्मोत्तरे॥ तार्थश्राद्धे सदा पित्रा नक्षिपेत्तार्थे समाहितः॥ दक्षिणान्निमुखो नृत्वा पित्रादिका प्रकीर्त्ति
तेति॥ वच्छिष्टं मार्जने विप्रोषमाह याज्ञवल्क्यः॥ तत्सु विप्रेषु सर्वेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति॥ सज्जि
निप्रपराक्षांतो पलक्षणाथे॥ नृत्यवर्गितो नृत्तैकलक्षणेऽप्येवमेव॥ आसायं श्राद्धं गालायां
द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति प्रचेतो वचनात्॥ मास्ये॥ ततश्च द्वैश्वदेवांते स नृत्यः सह बांधवः॥ मुंजी
तातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमिति॥॥ श्राद्धोपमो जनं दिवैव कार्यमित्यादजाह्वकल्पः॥॥
अदन्ये वतु नोक्तं कृतं श्राद्धे द्विजन्मनि॥ अन्यथा ह्यसुरं श्राद्धं परपाकचसौ वतो॥ देवजः॥ श्राद्धे
कृत्वा तु यो सर्वे न मुंके यकदाचन॥ देवा हव्यं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा॥ तद्दिने नित्योपवासप्र
सौतु श्राद्धोपप्राणमेवेत्युक्तं समस्युरवे॥ अथ श्राद्धप्रयोगः॥॥ ततः कर्त्तृपूर्वेद्युः सद्यो वाचम्य
प्राणनायम्यमासपक्षाद्युधिरयप्राचीनावातिसंयं जान्वा आस्मत्पितृतामहप्रपितामहप्रपि
तामहानां॥ मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां चामुक्ता मणिममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्य

आ.म.
६७

रूपणं सपत्नीकानां सदैवं सपिंडं वा पावण विधिना चोद्य वा दशश्राद्धमदं करिष्य इति संकल्प्य मेतत्
या हे पत्नी कानां पित्रादीनां मेवं ॥ मह्यं लयेतु यथा संनवं सर्वेणामिति विशेषः ॥ ततः कक्षदिक्षिणं जा
न्वा चोपवीत्कदमुरवोऽस्मत्पित्राणां दशश्राद्धादौ विधेदे वेष्टाने त्वामहं निमंत्रयेऽत्येकं दौ चतुरो
वा प्राप्नुवन् ब्राह्मण नृपत्येकं दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा निमंत्रयेदे वेष्टणः क्रियतामिति ब्रूयात् ॥ उत ये
तितरः प्रतिब्रूयात् ॥ कक्षप्रोक्तं न वानिति ब्रूयात् ॥ प्राप्तवानीतितरः ॥ ततः कक्षदिक्षिणं मुखः सक्तं
दक्षिणं वा जान्वा च प्राचीनावित्यस्मिन् दशश्राद्धादौ वस्त्रमिदं मुकुरा मणो मुकुरो वस्त्रं वसु रूपस्य
सपत्नीकस्य स्थाने त्वामहं निमंत्रयेऽत्युदमुरवमेकं न ववा ब्राह्मण नृपत्येकं सक्तं दक्षिणं जानुं स्पृ
ष्ट्वा निमंत्रयेत् ॥ एवं पिता मह्यं रूपस्य ॥ प्रपिता मह्यं दित्य रूपस्येति ॥ एवमेव माता महादना
मपि प्रत्येकं निमंत्रयेत् ॥ ततः पित्रेष्टण क्रियतामिति वदेत् ॥ उत येत्यादि पूर्ववत् ॥ ततः कक्षे पिवात्स
क्रोधनेऽत्रोच परैः सततं ब्रह्मचारिणि ॥ न वित्तं न वद्विश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥ सवधिसविनिमुक्ते

राम.
६८

कामक्रोधविवर्जितैः ॥ न वित्तं न वद्विश्चो नृते श्राद्धकर्मणि तिन वद्विर्नोद्यनेति वातान् श्रावयेत् ॥ ततो
द्विराचम्य पवित्रं धत्वा सौवर्णराजतरुङ्गा गुज्यानि चानामिका तर्जनी कनिष्ठिका सुधत्वा संकल्प्य
वंश्राद्धाधिकारसिध्यर्थं सदस्त्रशौर्षेयादिपवित्रमंत्रान् जपित्वा द्विराचम्य विप्राग्रतो ब्रह्मदंडार्थं स
तिलं दिरं कुशं वानि क्षिप्य समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः ॥ समुक्षिताय कुलनृमकेतवे अपारसं
सारसमुद्रसेतवे पुनं पुमां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ आपध्वनध्वांत सदस्त्रमानवः समीक्षता यपिणक
मधेनवः समस्ततायं विपवित्रस्तर्जयो रक्षं पुमां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ विप्रोद्यदशनात् क्षिप्रं क्षी
यंते वा पशवः ॥ दशनात् गजा वातिरचनिरुक्तं वदमिति तां सुत्वा प्राचीनावीत्समुक श्राद्धं क
र्तुं ममाधिकारसं सदस्त्विति न वंतो ब्रुवंति तितान् संप्राप्य तथा स्त्विति ते रनुज्ञातो यतोपवीतिवित्यादि
संकीर्त्य दक्षिणमुखः प्राचीनावीतीत विस्यादिसंकीर्त्य दक्षिणमुखः प्राचीनावीतीत त्ववान्वा अतिला
नृगृह्णात्वा स्मत्पित्रादीनां मातामहादीनां च पूर्वोपक्रांतं श्राद्धं युष्मदनुज्ञया करिष्य इति संकल्प्य कुसु

श्राम
७०

धनितैरनुज्ञातो ब्राह्मणस्वागतमिति दृष्ट्वा ते सुस्वागतमिति प्रकृत्तुं पवाता ॥ आगच्छन्तु महाभाग वि
श्वेदेवामहाबलाः ॥ ये यत्र विदिता आदेसा बाधाना न वंनुत इति वैश्वदेविकद्विजान् प्राचीना वीति ये म
पामंत्रिताः पूर्वपितरो मातरो मातृपक्षजाः ॥ आश्रित्य धित्वा ये पुसा वधाना न वंनुत इति पितृद्वि
जान् संप्राप्ये पिवाता सवन्निदक्षिणं कृत्येकस्मिन्नर्घपात्रे चंदनयवकुसुमोदकं संस्तुत्यार्घ्येन मिति
सकृत्पितृद्विजपादयोनिमंत्रणं क्रमेणार्घ्यं चतुरस्रमुदकमुदकं च वंसंजलं गोमूत्रं गोमयासां कृ
त्वा तत्र यवान् प्रागग्रं कुशं च यंच निक्षिप्य तदक्षिणतः पदं गुलं विहाय प्राचीना वीति पित्र्यं चतुद
सं समचतुस्रं दक्षिणं पूर्वमंजलं गोमूत्रं गोमयानामेव कृत्वा त्रिजान् दक्षिणोपवाति देवमंजलात्पू
र्वं प्रत्यसुरस्वत्रपवित्रं देवतार्घ्यं ब्राह्मणमेकैकं प्रासुरस्वमुपवित्रकरो निमंत्रणं गंधपुष्पयवकु
शमिश्रं जलांजलिं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदं पाद्यमुत्सृज्य शत्रो देवैरिति मंत्रां देवतीर्थेन ब्राह्मणपादयोनि
नायानिवंद्य पवित्रं विसृज्य जलेन पादौ प्रक्षाल्य दक्षिणं पादादिमृद्वंति गंधपुष्पाक्षतैः सह

राम
७०

गार्धेति संपूज्य साक्षतं गंधपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेण विश्वेदेवा एष वोर्धनि वेदं ये येत एवमितरत्र कृत्वा
ब्राह्मणान् द्विराचम्य स्वयंपवित्रं धत्वा सकृदाचम्य प्राचीना वीति दक्षिणमुखो विप्रानुत्सुरानुपवे
त्पद्युण्णुशुकुशतिलगंधपुष्पमिश्रं जलांजलिं समस्ति तरो मुकशर्मणि मुकगोत्रावस्तरूपा जले
न पादौ प्रक्षाल्य शिरः प्रक्षति पादां तं वा मांगपूर्वकं पितृभ्यः स्वधा धित्य इति तिलचंदनपुष्पैरभ्यक्षि
मिचुरो मुकगोत्रावस्तरूपा एष वोर्ध इत्कृत्वा सतिलगंधपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेणार्घ्यं ब्राह्मणपाद
योनिनयेत् ॥ एवमस्मृतिना महाह्रस्वपाः प्रपितामहा आदित्यरूपाः इत्युक्ता प्रत्येकं पाद्याद्यं धत्ति
त्वा मातामहादीनामपितृयैव कुयति ततस्तान् द्विराचम्य स्वयंच पवित्रपाणि दक्षिणमुखो द्विराच
म्यद्विजान् नो जनस्तलेनात्वा प्राचीना वीती अमुक आदिसिद्धिरस्त्विति न वंतो नुवं त्वित्युक्ताः स्वमु
क आदिसिद्धिरिति तैः प्रकृत्तु आसनात्कपकलोपवाती प्रागग्रं पुमकुशयवसहितवस्त्राद्यास
नं सम्येदस्तेन स्पृष्ट्वा वैश्वदेविकब्राह्मणं दक्षिणहस्ते निरंगुष्ठं धत्वा प्रासुरं उंसुर्वस्वपूर्यसमा

धमिति उपवेश्य सुसमास्मदति प्रत्युक्तेऽपरमध्ये वमुपवेश्य प्राचीनादीती दक्षिणायाम कुशति
 लयुक्ता सनेतथैव पित्रादी ब्राह्मणमुदमुखमुपवेश्य तिलैल दक्षिणायाम कृत्योपवीती
 स्वासनेतथैव पित्रादी ब्राह्मणमुदमुखमुपवेश्य तिलैल दक्षिणायाम कृत्योपवीती स्वा
 सने प्रामुख उपविश्यापवित्रः पवित्रो वेति विष्णुं स्मत्वा उर्वै स येन मः ॥ जपा येन मः ॥ काशपयेन मः ॥
 मेदिना लोकमाता त्वं दक्षिणैरुवाधरमदीक्ष्मिः शैला त्वं च स्त्रिरात्रुभ्यं नमोस्तुते ॥ धरणी काशपयी चो
 णरमा विम्बनरा वस्तः ॥ जगत्प्रतिष्ठव सुधा त्वं हि मातर्नमोस्तुते ॥ वैसवी नरदेवी च दृष्टी त्वं नमोस्तु
 त इति ॥ दृष्टी स्तुत्वा अहं देवं गयात्मकत्वेन तत्त्वं च गदाधारत्मकत्वेन ध्यात्वा च मम प्राचीनादीती
 वै स वं गायत्री प्रणवं मधवाता इति तच्च जपित्वा उपवीत्या च मम प्राणनायस्य ५ तिष्ठ्यादिसंकोत्स प्रा
 चीनादीती प्रकृतं तं आइ कर्म युष्मदनुजयादं करिष्ये इति संकल्प्य कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः समवाधा
 इति लोकद्वयं देवताभ्यः इति समाचिंमंत्रं च नुनिश्चेति पश्य स्मृतेति च पवित्रानि दत्त्वा तिनी वीदका

पदाता इत्यत्र दक्षिणं सर्वतिलैः सर्पपैश्रवकार्यतिलकुशानहारदेशेति लिखानि दत्त्वा तस्य
 दत्ता इति च ॥ अदक्षिणदिक्षु विदिक्षु च दक्षिणसंस्तं परितस्तिलैरवकीर्य देवा इति त्वेन जलम
 मिमं अनेन पाकमुपहारं यत्रोक्ष्य सर्वपाकारुचयः आइ योग्या नं वनुः इदं दृष्टिदोषाद्युपहतिर्न
 उपतपहराणं च पवित्रतास्त्वित्कोपवीत्यदमुखवैश्वदेविकविप्रसन्निधौ दक्षिणं जान्वा च तद
 क्षिणं दत्तं सयेन धृत्वा दक्षिणं दत्तेन यवजलपुं कं रूजुदमेद्वयं आहय विमेषां देवानां विमेषे
 मीदेवेभ्य इति वोक्त्वा इदमासनमित्युच्यते इत्तेन दुकमासि च तददक्षिणतः प्रागग्रं कुशद्वयं प्र
 क्षिप्य स्वासनमित्कृत् आसतामित्कृत्वा तेन धर्मोस्मि विशिराजा प्रतिष्ठित इति मनसैवा सने प्रति
 गृहीतेषु नस्तादृशेऽपो दत्त्वा सदनेन दक्षिणस्तेन निरंगुष्ठं विप्रदक्षिणं दत्तं धृत्वा पुरुरवार्षवसं
 तकविश्वेदेव स्थाने क्षणः कियतामित्कृत्वा उतयेति नेनोक्तः प्राप्नोतु नवानित्युक्त्वा प्राप्नोतु नवानिति
 तेनोक्त इतरत्राप्येव मुदकं संस्तुत्वा पोदद्यात् ॥ ततः प्राचीनादीती दक्षिणमुखः स व्यंजनाया

पुमान्सजलनिजान्द्विगुणमुग्रान्कुशान्आद्यास्मत्पितृणाममुकगोत्राणं वसुधापाणं सपत्नी
कानामिदमासनमिति सव्यहस्तेष्टते द्विजदक्षिणहस्ते तजलवासिचद्विजवामनागदक्षिणाश्वि
क्षिप्पस्वानाममिद्विप्रत्यक्त आस्यतामित्यक्ताते नयमौस्मि विशि राजा प्रतिष्ठित इति मनसैव सिने
प्रतीगृह्यते ॥ एवं यथा लिङ्गं सर्वत्र कृत्वा क्रमेण पोदत्वा सकुशेन दक्षिणहस्तेन विप्रदक्षिणं गुह्यमे
व गृह्यत्वा मुकश्राद्धेक्षणः कियतामिति सर्वत्र कृत्वा पोदद्यात् ॥ एवं मातामहवास्यानामपि ॥ त
त उपवीत्कदसुखः कुशयवपुष्पाणादायति सुत्रगच्छं तु माहानागविश्वेदेवा इत्यादि पतिता वैश्व
देवविप्रदक्षिणहस्तेनिरगुष्टं दत्वा विश्वान्देवान्ब्रह्मावाहयिष्य इति पृष्ट्वा उमावाहयेत्यनुज्ञाते
विश्वेदेवास इत्यनया सह सर्वत्रावाहयिधे दक्षिणाजानुवामहस्तेन संगृह्य दक्षिणपारादिमृद्धं
नेत्रदक्षिणमन्त्रेयवान्कुशान्बिकार्यविश्वेदेवाः गृणुते ममिति सकृजपेत् ॥ ककस्ति तिलैरेव दे
वावाहनमिच्छाति प्रकरणनुग्रहादिति ॥ ततः प्राचीनावीती दक्षिणमुखोऽपः प्रदापति तान् द्विगुण

कुशान्आद्यास्मत्पितृणाममुकशर्मणो मुकगोत्रान् वसुधापाणान् ब्रह्मावाहयिष्य इति पृ
ष्ट्वा उमावाहयेत्यनुज्ञात उग्रं तस्त्वेत्यावाहयिष्वामजानुं संगृह्य मृद्धं दि दक्षिणपादां तं दक्षिणसंस्थं ति
लान्विकीर्षी योदत्वा कृतां जलिरायं नुनः पितरः इत्यपस्थाया पोदत्वा नमो वः पितर इत्यदि जीवत
इह संतस्यामेत्यं तेन शिरो सजानुपादेष्ट प्रदमम्यर्चापोदद्यात् ॥ एवं मातामहनां ॥ ततो पदता इति ब्रा
ह्मणमरितो दिश्विदित्तु अत्र दक्षिणं बुलान्विकिरेत् ॥ अथोपवीती देवद्विजाग्रतः प्रोक्षितायां नुविप्रा
ग्रयोः कुशे निधाय तपोहपवित्रे पवित्रे निधाय प्राचीनाविति पित्रादिविप्राग्रतः प्रोक्षितं नमो दक्षिण
ग्रदमेषु प्रतिवर्गं त्रीणि त्रीणि अर्घ्यावाणि दक्षिणसंस्था साद्यतेषु च प्रत्येक द्विगुणमुग्रानि दक्षिणाग्रा
णि त्रीणि पवित्राणां धायोपवीती प्रासुरो देवपात्रयोः शन्नो देव रिति प्रत्येकं जलं देवतीर्थेनासिच
यवान्गंधद्वारमिति चंदनं ओषधयः प्रतीतिपुष्पं प्रक्षिप्य देवाघपात्रसंपत्तिरस्ति त्वा प्राचीनावीती
धेनाघपात्रेषु शन्नो देव रिति प्रत्येकं पितृतीर्थेन जलमासिचनेनैव तिलैः सातिलितान् क्षित्वा प्रागव

आ.म.
७३

गंधपुष्पंक्षित्वापैत्रार्घपात्रपत्रिरस्त्वत्कृत्तुपवीतीदेवविप्रायनः स्वाहा घटित्यर्घपात्रे प्रत्येकं निधाय
प्राचीनावीतैपैत्रविप्रायनः स्वधा अघटितितदघपात्राणि प्रत्येकं तस्योपवीत्युरमुखोदेवविप्राणां व
पोदत्वा तस्मिन्नाग्रे धंष्ट्रपवित्रे निधाय प्राग्वत्तदंगं संपूज्य दस्ताभ्यामर्घपात्रमुद्धृत्य यादिव्या इत्युक्त्वा
विश्वेदेवा एष वो धंष्ट्र इत्यर्घो दिकंदस्ते क्षित्वा अर्घपात्रमधो निदध्यात् ॥ तत्रैकविप्रपक्षेऽर्घद्वयमपिन
त्रैवदत्वा प्राचीनावीतीदक्षिणमुखं पौत्रद्विजदस्ते पोदत्वा तस्मिन् अर्घ्यं पवित्राणि दक्षिणां प्राण्याधा
य प्राग्वन्मूर्द्धनि पादं तं संपूज्य दस्ताभ्यामर्घपात्रमाह्वय यादिव्या इत्युक्त्वा स्मृत्यतः अमुकशर्मन्
मुकगोत्रवसु रूपसपत्नीक एष ते प्रत्युक्त्वा पितृतायेनार्घो दिकंदस्ते क्षित्वा पोदत्वा स्मृता मरु
द्रूपप्रपितामहादित्यरूपेत्याद्युक्तेतरत्राप्येवमेवार्घ्यं दत्वा माता महादीनामपिन यैव दद्यात् ॥ एकै
कस्यानेकविप्रपक्षे त्वेकैकस्यैव दस्ते त्रान् अर्घ्यं दद्यात् ॥ वगद्वयेप्येकविप्रपक्षे तद्वस्त एव षडपि द
द्यात् ॥ एकैकस्यानेकविप्रपक्षेप्येकमेव पितृव्यं तावद्विरुद्धं दद्यात् ॥ अयाद्याय पात्रे सवर्धनं

राम.
७३

स्त्रवानासि चोत्तरतः शुं धतमिति नृमिं प्रोक्ष्य पितृपदनमसीति दक्षिणां प्रकुरो रस्ती र्यतत्र पितृस
स्थानमसीत्यार्घपात्रं दक्षिणां प्रमुञ्जी कृत्य गंधपुष्पधूपदीपैस्तद्व्योपि वीती प्रासुरो मुखमार्ज
नादिकां पात्रांतरस्थापितं संप्रवपति कृतोदमुखो देवद्विजदस्ते पोदत्वा गंधद्वारा मिति मंत्रयुक्त
पुसुरवा इव संज्ञका विश्वेदेवा अमी गावो गंधावः स्वाहा इति प्रतिद्विजं द्विवारं चंदनं दत्वा पुनरपोद
त्वा र्वपि धय प्रतीतिपूर्ववत्पुष्पं दत्वा धूरसीति धूपं दत्वा योदत्वा दीप्यस्वेति दीपं दत्वा पोदत्वाः स्नाद
नं दत्वा यथाविमवमलंकारपाडकोपानदृष्टं व्रजलपात्रादीनि तामंत्रेण यवोदकपूर्वपरायानि
समये नंदत्वा सुचंदनं सुपुष्पमित्येवं प्रत्यक्त्वा वैश्वदेविकमर्चनं संपूर्णमस्तु संकल्पसिद्धि रस्त्व
तिचोक्त्वा प्राचीनावीतीदक्षिणमुखः पौत्रद्विजदस्ते पोदत्वा गंधद्वारा मिति मंत्रं परित्वा स्मृत्यतः मु
कशर्मणोऽमुकगोत्रवसु रूपाः सपत्नीका अमी गंधावः स्वधेत्येकवचनेन वा गंधं दद्यादेव मितर
त्रयया लिंगं ध्यात् ॥ ततः पूर्ववदेषधयः प्रतीतिपुष्पं दत्वा धूरसीति पाददेशे धूपं दत्वा दीप्यस्वेति मुख

श्रम-
७४

दे शोरी पंदवा युववस्वाण त्याछादनं दत्वा यथा शक्ता लंकारादिनामं संवेण दद्यात् ॥ सुगंधा इत्यादि वि
क्रांतिः ॥ पूर्ववत् एवं मातामहानां ततः कर्त्तव्यं अर्चनं संपूर्णं मस्तकं कल्पसिद्धिरस्त्वित्युक्ता ते स्त
यास्वति प्रत्युक्तं अनुनिश्चेति पयस्य स्मृत्येति च वदे ॥ अथोपवीता वैश्वदेविक प्रांतिकं नृसिं संशोध
गोमयेन नैरुतिदिशमारम्ये शानापर्यंतं प्रादक्षिण्येन चतुरस्रं चिह्नं मुपलिप्य पुनस्तथैवोपलिप्य त
त्र प्राग्वत्कुशयवन्निषेक्ष्य एवमितर ॥ ततः प्राचीनावीतीपित्रय विप्रान्तिकं नृसिं संशोध गोमयेन
शानादिशमारम्येनैरुतिदिशं यंतं कृतं चिह्नं कृत्वा पुनस्तथैव कृत्वा तत्र दक्षिणं कुशतिलान्निक्षिप्य
दक्षवारं नस्मादिमर्जितं तेजसादिभोजननाजनानि निधाय जलेन प्रक्षाल्य तज्जलं सलिलं दत्तं वैत्रदि
मपादक्षालनं संरुलं निनयेत् ॥ ततः उपवीता द्विजदेव द्विजाय तस्तथैव नाजनानि निधाय जलेन प्र
क्षाल्य तदुदकं सयवकुशदेव द्विजपादक्षालनं संरुले निनयेत् ॥ तत आचारात् सर्वत्र पात्रा एभिन्नो
मस्मना मयं दिक्कृत्वा द्विजांतां करुणु द्विपात्रे निधाय तज्जलं सतित कुशं संरुलोपरि निक्षिपेत् ॥ ततो

श्रम-
७४

पदता असुरा इति यज्ञोपवीता देवपात्रोपरि प्राचीनावातिपितृपात्रोपरि च तिलान्विकार्यं जलमुपस्मरे
त् ॥ ततः पात्रे त्रमुष्ट्या निधाय पिपायाग्नौ करिष्यति पृष्ट्वा कुरुधेति ते रनुजातस्मा त्रीणि परिस्ना
यंतं त्रितिलः समिध आधायोपवर्त्तता अग्नये सोमायेति च आहुतिद्वयं मेक्षणे नरुत्वा प्राचीनावीती
मेक्षणमग्नौ प्रक्षिप्याग्नौ करणं शोषं पितृविप्रनाजनेपरिविष्णान्नं देवपात्रे पुनत उपवीती देवपात्रे प्रा
चीनावातिपितृपात्रे पुष्टं तमुपस्तीर्य स्वयंपत्नीवादेव पूर्वपरिवेषणं कुर्यात् ॥ ततः कर्त्तव्यं पिबित्क
दसुरोदने पात्राण्युपस्तीर्य यवान्विकार्यं दक्षिणं जात्वा च देवपात्रेपरिविष्टमन्त्रं सावित्रा मुक्ष्य
नृसीपयुक्ष्य वामोपरि दक्षिण इत्येवं स्वस्तिकाकाराणां मनुमानाणां दस्ताणां पात्रमधो निगृह्य
पिबिते पत्रनित्यादि स्वादां तं ब्राह्मणानां त्वेत्यादि च जपित्वेदं विष्णुरिति मंत्रं ते विस्रोदयं रक्षस्वैत्कं काद
क्षिणं हस्तेन विप्रदक्षिणं करं गुह्यमधो मुखमन्ते वया स्वापदता इति प्रदक्षिणं यवान्विकार्यं यवोदक
मादायेदमन्नममृतं रूपं परिविष्टं परिवेक्ष्य माणं वातसेभोजनपयसिंतत्सर्वे विश्वे देवा वः स्वादानमो

श्री.म.
७५

नमस्तेत्कावामोपरिदक्षिणकरेणविप्रदक्षिणस्मजलंक्षिपेत्॥एवमितरत्राकृत्वाप्राचीनाधीतीद
क्षिणमुखःसव्यंजान्वाचपितृपात्रसुमन्त्रंसावित्रासुधाद्रिःपात्रेषुतिलान्विकीर्यदक्षिणपयुक्ष्य
इतिदक्षिणेपरिवामद्वयेवंस्वस्तिकाकारस्यामुत्रानाम्पाणिस्त्र्यंशपितृपात्रमालम्बयित्वाइत्यादि
स्वधांतं ब्राह्मणानां त्वेयादिच जपित्वा इदं विष्णुरिति मंत्रं ते विलोक्यं रक्षस्वत्कादक्षिणहस्तेन वि
प्रदक्षिणहस्तांगुष्ठमुत्रानमन्ने निवेश्य स्वस्थाने कृत्वा सतिलवुशोदकं षड् पात्रं दक्षिणहस्तेन गृह्णात्वा
वामहस्तेन पात्रमालम्बेदमन्त्रमित्यादितत्सर्वमित्यंतं पूर्ववुक्तास्मृत्यंतरोऽमुकशमणिः सुकशोत्र
वसुधाः सपत्नीकावः स्वधानमोनमस्तेत्कावामाधोनीतदक्षिणकरेणविप्रवामभागेजलंक्षि
पेत्॥एवं सर्वेभ्यो यथा लिंगं दत्वा ब्रह्मार्पणं ब्रह्म ददिवि ब्रह्मो ब्रह्मण कृतं ब्रह्मैव तेन गतं व्यं ब्रह्म कर्म
समाधिना येणमुद्दिष्टं तेषामक्षतमिरस्तपितृरूपात्तृपाजानादितः प्रायतामित्ककोदकं तसौ क्षि
प्तानमस्तु त्वेयानविष्णुकमलासनकार्तिकेयवक्रिन्नयकिरिजनीशगणेश्वराणां॥ कौंचामरेन्द्रकल

राम.
७५

गोप्रवकश्यपानां पादोन्नमानिसततं पितृमुक्तिदेहन्॥ अन्नदत्तं क्रियादीनं नक्तिदानं हि ज्ञानमात्राद्
मच्छिद्रमस्त्वेतत्प्रसादाद्भवतां समेति विप्रान्संप्राप्यति यास्त्विति तैः प्रयुक्तः पितृपूर्वविप्रकरेण जलं
दद्यात्॥ विप्रश्च तेन जलेनातं प्रोक्ष्य त्रिगुणयज्जामिन्त्रयोरनन्तरः कर्त्ता पुनः पितृपूर्वकमेवापोश
नार्थमुदकं दत्वा मृतमस्त्वित्कासप्रणवमारुतिपूर्वगायत्रां मध्रवाता इति तृचं जपित्वा मध्रम
ध्रप्रतिचक्रित्काये देवास्तइति देवहिजाग्रतः सयवकुशं जलं निषिच्य संकल्पसिद्धिरस्तु इत्का तत्स
दितियया मुखेन जुजाधमिति च विरुक्ता प्रणम्य पितामितामदश्वैव तथैव प्रपितामहं तृप्तिं प्रयांतु
वेन त्वायदिदं श्राद्धमारुतं॥ मातामहस्यतिमुपैतु तस्य तया पिता तस्य पिता च योन्याः विचदेवाः परमा
प्रयांतु तृप्तिं प्रणम्य पुधा ना॥ तथा सप्त व्याधा ये स्मृताः अमृता निं० चतुर्भिश्च० तथा॥ यत्तैश्च
रोदव्यममस्तकयनोक्ताव्यात्मा हरि रश्चरो व॥ तत्संनिधानादयं यांति सद्यो रक्षां स्मरो पापसु
राश्च सर्वे॥ त्वां योगिनश्चैतयं त्वित्वां यजंति च याजिकाः॥ हव्यकम्बुगोकस्तपितृदेवस्वरूपधृक्गया

आ.स.
७६

योपितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ॥ तं धृष्टं पुंशं काष्ठपितृणां मन्यो जवेदितादिपतेता ॥ ततो विप्रानि
सतो जनयत परिषेनं कृत्वा वलिरानमकुर्वतो यः ॥ पीत्वा कर्तृश्रद्धया प्राणनिविष्टो मृतं जुहोमि शि
वो मा विष्णु प्रदाय प्रा ॥ णयो स्वादा इत्यादिपंचमंत्रे पूज्यमानेषु प्राणकृतीः पृथक् कृत्वा पुनः अष्ट
वामिति पंचयजुः पुत्रहृणि अमात्मा मृतत्वा येति वोच्यमानेषु ता अकृती राप्याप्यकृतमौनं नमो पा
रोति क्षिपंतः सरोपमश्रुयुः कर्तृप्राणकृतिमंत्रपातानंतरं यथासुखं जुषध्वमित्यक्ता सप्रणवांस
व्याहृतिकां गायत्रीः सकृदोक्ता कृणु घया जइति पंच ॥ अस्यैकमवादनायेत्यादि च ॥ सदस्वशी
मइति षोडश आशुः शिशुनः इति सप्त दश ॥ रुद्रप्रभृता ज्यन्याति च ॥ पवित्राणि वास्यणान्यवये
त ॥ ततस्तत्मानं तात्वे वैश्वदेविकमुखविप्रसनिधौ प्रोक्षितं नमो यवकुशं निधाय तत्र दक्षे धृतं
समादाया सोमपाश्रये देवाय जना विवर्जिता ॥ तेषामन्नं प्रदास्यामि विकरं वैश्वदेविकमिति क्षिप्त्वा
प्राचीना वीती पितृसंनिधिं नमिष्ये प्रोक्षतत्र दक्षिणयान् कुशानां स्त्रीयानि तन्मिश्रोदकं हवीं मासि च

राम.
७६

तिलघृतमत्रामादाय जलेनावाप्य अग्निदग्धा इति पितृतायेन क्षिप्त्वा येनिरग्धा कुले जाता ये प्यदग्धा
कुले ममः नमो देवेन तृप्ये तु मायां तु परं गतिमिति तस्योपरि पितृतायेन तिलां वनिषिच्य त्रिराम्य पितृ
पूर्वं विप्रैः सकृज्जलं रत्नासप्रणवांस व्याहृतिकां गायत्री मधुमतीः मध्विति च त्रिः श्रवयित्वा तृप्ताः स्ते
ति विप्रान् स्पृष्ट्वा तृप्ताः स्मरन्ति तैः कृताः श्राद्धं संपन्नमिति पृष्ट्वा सुसंपन्नमित्युक्तः श्रोत्रोप्यस्मि किं क्रियतामि
त्युक्ता विप्रैरिष्टैः सदस्युज्यतमित्युक्तो देवताम इति विजिह्वा विप्रेषणा चांते घेव पिंजयं सर्वस्मादत्रा कि
चि किंचि बुध्यत्यपिंजनिर्वपेराचांतेषु वा ॥ तद्यथा ॥ हिराचम्य वाग्यतो दक्षिणमुखः प्राचीना वीती पितृ
व्राह्मणं निकृत्त रतु पवित्रपथपदता अमुरारक्षां सिवे शेषदइति मंत्रा हत्वा सव्योत्तरपाणि द्वयं
दातेन कुशमलेन दक्षिण संस्तं पश्चिमापवर्गं लेखा इयमुत्तिरयत सत्येकमद्रिरत्तरत्तये रूपेण
तिमंत्रेण श्रौकरणं तस्य दक्षिणग्रादे रुक्मकं रेखा दक्षिणतो विधाय रेखां सकृदा छिन्नैः कुशैराच्छा
द्य वामं जानाच्य पितृपिंजयमा स्तीर्णं विहिं विविषु स्थाने धाम्ये पवर्गं पितरमुकशमन्त्रमुकगोत्रस

आ.म.
७७

पत्नीकावनेनित्वेतिमंत्रैःसतिलंजलंपितृतीर्थेननिनीयमातामहायमस्तीर्णेविहिंपितृपुस्तानेषुमातास
हमुकशर्मन्निमुगोंकंवावनेनित्वेतिमंत्रैःनिनीयगुक्कांवरमुक्तगंधाःयुक्तयजोपवातिनः॥आत्मा
नोनिमुखासीसाज्ञानमुज्ञानिरायुधावसवपितरोजेयासदास्तत्रपितामहापितुःपितामहाःप्रोक्ताआदि
त्याविहिंपितृताइतितत्रस्तानुवस्वदिदेवान्धात्वातिप्यादिसंकीर्त्तयितृप्रात्यर्थपितृदानंकरिष्यइति
संकल्पकुरुष्वेतिनैःप्रत्युक्तःपिङ्गयमिष्टतस्यान्नस्याप्रमिलकप्रमाणंमधुसर्पिलसमन्वितवर्तुलं
पिङ्गपट्टंकृत्वावत्येकमभिधायकंपिङ्गमादायेतत्तैस्मत्पितरममुकगोत्रवस्वरूपसपत्नीकविलोयेच
तानुनेत्यत्रेत्युक्ताद्यमलसेवनस्थानेपितृतीर्थेननित्वेतिप्यास्मत्पितृःमुकर्मणोःमुकगोत्रायवसुरूपा
यसपत्नीकायायंपिङ्गस्वधानमोनममयेचत्वामत्रानुतेत्यत्रगयायाश्रीरुद्रपादोदमस्त्वित्स्वरैत
एवंसर्वेस्मत्तज्जलमेवनस्थानेषुययालिगंदद्यात्॥ततःपिङ्गनैःकजीकृत्यत्रिराचम्यात्रपितरोमादध
यध्वंयथानागमावृषायधमितिजपित्वाचम्याप्रदक्षिणमुरुः॥इत्यप्राणनायमप्रसाहसामीमं

राम.
७७

देतपितरोयथानागमावृषायधमितिजपित्वापूर्वविशिष्टेषुपितरमुकशर्मन्निमुकगोत्रप्रत्यवनेनित्वेति
मंत्रैःस्तिलोदकंनिषिच्यपूर्वविदनावांविस्मयतनमोवशतिषड्मंत्रान्गहन्नइतिजपित्वासधुष्टतिलं
दकयुक्तपात्रेणपिङ्गयमिष्टतस्यान्नस्याप्रमिलकप्रमाणंमधुसर्पिलसमन्वितवर्तुलं
पिङ्गपट्टंकृत्वावत्येकमभिधायकंपिङ्गमादायेतत्तैस्मत्पितरममुकगोत्रवस्वरूपसपत्नीकविलोयेच
तानुनेत्यत्रेत्युक्ताद्यमलसेवनस्थानेपितृतीर्थेननित्वेतिप्यास्मत्पितृःमुकर्मणोःमुकगोत्रायवसुरूपा
यसपत्नीकायायंपिङ्गस्वधानमोनममयेचत्वामत्रानुतेत्यत्रगयायाश्रीरुद्रपादोदमस्त्वित्स्वरैत
एवंसर्वेस्मत्तज्जलमेवनस्थानेषुययालिगंदद्यात्॥ततःपिङ्गनैःकजीकृत्यत्रिराचम्यात्रपितरोमादध
यध्वंयथानागमावृषायधमितिजपित्वाचम्याप्रदक्षिणमुरुः॥इत्यप्राणनायमप्रसाहसामीमं

आ-स.
७६

स्वित्तेवंप्रत्येकमुक्तास्त्वक्षयमिति तैरुक्तो येषामुद्दिष्टेषामक्षयमस्त्वित्त्वं प्रवृत्तघोराः पित
रः संत्वित्त्वा संत्वघोराः पितर इत्युक्तं अमुकगोत्रो ह मन्निवादय इत्यादिवाद्यास्मज्जोत्रं वदतामिच्छ
स्वस्तिवदितं गोत्रमिति तैः इत्युक्तो रक्षिण्यमुखोदतारो नो निवर्द्धतामिति श्लोकद्वयमुक्ताविप्रे
रहितारो नो निवर्द्धतामिति एवं श्लोकद्वयमुक्ताः आयुः प्रज्ञां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥ प्रयच्छंत
तया राज्ञं पिता नृणां पितामहाः एताः सत्या आशिषः संत्विति पठित्वाः क्षतपुष्पे रत्नसम्यतिजकं कृत्वा
तदक्षतपुष्पं शिरसि निक्षिप्य कुशपवित्राणि पित्रोपरि क्षिप्वा स्वधां च चयिष्या इति दृष्ट्वा वाच्यतामि
त्यनुज्ञातोः स्मृतित्रादिसोमातामहादिभ्यश्च तत्र नामगोत्ररूपेभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधोऽन्तामित्त्वात्
सुस्वधेति तैरुक्तः स्वधासंपद्यतामित्यत्कासंपद्यतां स्वधा इत्यत्कापवित्रांतपित्रोपर्यवेनेजतोद
कशेषमर्जं वदतामिति सर्वं निनाय प्राकमुज्वाकृतमर्घ्यांत्रं पित्रं पात्रं चोत्तानं कृत्वा पित्र्यं विप्रेभ्यो ना
मगोत्ररूपोक्तिपूर्वकं श्राद्धसाजुण्यार्थं दक्षिणं संप्रददत्यत्कापितृतीर्थेन सति लो रजतदक्षिणं द

सम.
७६

त्वादक्षिणः पांत्वित्कत्कापांनुदक्षिण इति तैः प्रकृक्त्वा वंदे वस्तानोपविष्टविप्रासांदेवतीर्थेन सयवो
 दकमुवर्णविस्रधाम्नादिधन्यतमादक्षिणं शक्नुमस्मरतोदत्वाविश्वेदेवाः प्रीयंतामित्कत्कांदेवद्विज
 हस्तेयवोदकंक्षिप्वा प्रीयंतांविश्वेदेवा इत्युक्त्वा प्राचीनावीतीपितरः ॥ प्रीयंतामित्कत्कानिजोदकं पित्र
 द्विजहस्तेषुक्षिप्वा प्रीयंतां पितर इति तैरुक्तः पितृभ्यः स्वधायिभ्यः इति पित्र्यपिंजनमो व इति माता
 महपिंजन्यन्यर्चयितापितामहं श्वेवतथैव प्रपितामहः ॥ तृतिप्रयांनुपिंजेन सयादतैनभरतले
 मातामहस्तथिताचपितातस्यापितृघनु ॥ द्विजानांतर्पणं डोमासिं उदना तु मे सदेति जपित्वा ह
 मधमिति पिंजनं चालयित्वोपवीताहस्ताभ्यां पितादया व द्यायाचम्य प्राचीनावीतीपिंज ॥ यदि न ता
 वस्येक्षिप्वा स्वयं सुतः शिष्यो वा पितृपात्रं चालयित्वोपवीतांदेवपात्रं प्रक्षाल्य संचरमसुक्ष्मप्राचीना
 वीतीपित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यः स्वस्ती तथेति उक्त्वा स्वस्तीति तैरुक्त उपवीतविश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्ती
 तिनवतोब्रुवंतीति रुक्तास्वतीति ताम्मुक्तो यन्मूनयदतिरिक्तं तत्सर्वं संपूर्णमस्त्विह कत्का संपूर्णम

श्रा.म.
७२

स्वातितैरुक्तो मंत्रो न किं हानं संपद्यते हि जो त्रमा आहं संपूर्णतो यंनु प्रसा ५ रुद्र वतां सम ॥ चतुर्वि
श्रेति ॥ यस्य स्मृतेति च जपित्वा देवतां स्मृतिविः ॥ पठित्वा आमा वाजस्येति कनि पूर्वकं विप्रान् विः प्रदक्षि
ण कृतं नमस्कृत्य ॥ ततस्तान् विप्रान् सुरवासनु उपविश्य तां वृजादिकं दत्वा ॥ यमे सफलं जन्म नवत्
राज्य वंदनात् ॥ अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोनुग्रहादिवं ॥ पत्रशोकादि रानेन ज्ञेयता यूयमादृश
तत्केशमिदं संजातं विस्मृत्य संतुमर्हयेत्यादि संप्राप्य जानुस्यामवनिगतः प्रणिपत्य विसृज्य गच्छ
तां हि जानुव्रज्यते रनुजातः प्रत्यागत्य दस्तेन दापान् प्रशम्य हिराचम्य गृह्य वृत्तान् कृत्वा बंधुभिः
सहानुमोदितो मुंजातेति क ॥ ॥ इति आहु प्रयोगः ॥ ॥ अथ नर्पणं ॥ ॥ गगः ॥ पूर्वतिलोदकं कृत्वा अमा
आहुंनु कारयेत् ॥ प्रत्ययेन न वेत्सुर्वपरे हनिति लोदकं ॥ पक्ष आहुं हिरण्ये च अनुव्रज्यति लोदकं मिति
॥ कारयेदित्यत्रे तया नाद्यकामं याजयेदिति वणिज विवक्षादि रण्ये च अण्य आहुं ॥ अत्र चत्वारि वाक्या
नि ॥ प्रत्ययेन न वेत्सुर्वमित्यस्यानुवादत्वात् ॥ पूर्ववाक्येति लोदकं विक्रिष्टमस्मवास्या आहुं विधीयते

सम-
७२

न चाममावास्या आहुं नर्पणोत्तरकाले विधीयते ॥ सखेकविधा परिगृह्यतां पुरस्तादुपसदं प्रवर्ग्येण च
रंतीत्यादीनां स्वतंत्राणां दक्षिणमिमासां मिष्टा सोमै नयजेतेत्यादीनां वाहयः न चान्योत्तरकालता
कस्यचित्त्वानस्य दृष्टानत्रे तमापुनराधेयसंमितयेद्यो ह्यग्निहोत्रं जुहोता त्वज्योतिष्टोमां गृह्यतोद
वसनीयोत्तरकालताग्निहोत्रस्य दृष्टेति चेत् ॥ नतत्रावन्त्योत्तरं दृष्टोक्तो केग्निहोत्रे प्राप्ते उदवसानी
योत्तरत्वमवधिमात्रं समर्थतेन तदुत्तरकालो गं ॥ अथ पायथाशत्रुपबंधेनोदवसानीयाया सकृता
यामनुपादोपदेयकालस्यास्याज्यत्वादग्निहोत्राननुष्ठानप्रसंगात् ॥ यदि कायदृष्टमेवांगीक्रियेत त
दाहरस्त आहुंनुवादेन कालस्य विधानुमराक्ते ॥ प्रकरणं तरेण मावास्या आहुं नियोत ॥ अतो गग
स्मृतावमावास्या आहुं मत्रविधीयते ॥ तस्यां स्मृतावमावास्या आहुं विधाय वंस्याकमस्तीति चेत् ॥ ता
हवास्यानुपलंतात् ॥ सत्वे वाक्यप्रयोगविधिपरत्वात् ॥ अतः पूर्वोक्तमेव युक्तं ॥ नतः अतस्य प्रकृतित्वे
न प्रत्यये प्राप्तेति लोदके परे हनीतिकालमात्रविधीराग्निमारुताहर्धमनुयाजैस्वरंतीति वत् ॥ एवम

श्रम
६०

येषां तथा चानमगतिकलिंगं वृद्धत्वा रदीये रूपाते ॥ इति आदे सपिण्डं च वेत आदे नुमासिका संवसर
विमोके च न कुयान्निलतर्पणमिति ॥ अयं च निषेधः प्राप्ता सत्यां यदने ॥ कालार्थसंबंधि प्राप्ता वा
रमस्य चाविधेयत्वाद्वा कं यथेसात् ॥ सती मां चांगत्वा एव दृष्टा येन कर्मणे तेन तत्र न यात जुहुदित्यादि
मु ॥ एतन्निप्रायेण संग्रहकृतं युक्तं ॥ प्रत्यक्षं गंतिलंदद्यादिति ॥ तथा वृद्धत्वा रदीये एव वार्षिकं प्रक
म्य ॥ परेषु आदे कृत्वा तपो यो न तर्पयेते पिहन् ॥ तस्य ते पितरः कुडाः प्रापं दत्वा व्रजंति हीति निरादृश
ते ॥ न चे ये नित्यतर्पणं करण निरा अम्य प्रकरणे ॥ न्यस्या करण निराया अयोग्यत्वात् ॥ पक्ष आहं ग
तर्पणे विशेषो गणोक्ते ॥ कृत्वा तपः परे मासि आहं प्रतिदिनं न वेत ॥ पितृणां प्रत्यक्षं कार्यं विधिद्वारे
पितर्पणमिति ॥ प्रत्यक्षे विधि विशेषस्मृत्यंतरं ॥ नेव आहं दिने कुयान्निले स्तु पितृ तर्पणं ॥ आहं कृत्वा परे
कृत्वा तर्पणं नुति ले सदेति ॥ अत्र पूर्वार्द्धे नुत्तरार्द्धे स्थिता वकं ॥ उत्तरार्द्धे नुत्तरार्द्धे स्थिता वकं ॥ उत्तरार्द्धे नुत्तरार्द्धे स्थिता वकं ॥
वक्तव्यं ॥ तदयं निर्णयः ॥ आहं स्य दृढकालत्वे नित्यतर्पणस्य तंत्रमध्यपातित्वात् नेव प्रसंगसिद्धि

श्रम
६०

॥ सद्यः कालपक्षे प्येवं ॥ अन्तर्गते रत्यां गतां प्रसंगसिद्धेः पशुसुरो गशादा वसुपगमात् यन्नुपरात्तना
पत्या नित्यतर्पणोत्तरं आहं संकल्प्य स्मराष्टयककार्यं नित्यस्य प्रयोगं नंतः पातित्वादिति तत्र ॥ काव
त्ययेन प्रयोगवद्विर्त्तांगानुष्ठानस्यारं नणाया वृद्धस्य तिसवादा वसुपगमात् ॥ अत इदमपि प्रयोगव
द्विर्त्तमेवांगं पूर्वकार्यं ॥ अतश्च प्रसंगानुष्ठानमविरुद्धं ॥ अतो नृपयकतर्पणं दृष्टे ॥ यदानुसमस्या
हो नित्यतर्पणं तिलरहितं क्रियते सदा तंत्रप्रसंगयोरं नावारिदंतिलसहितं पृथक् कार्यं मेवेति ॥ वार्षि
कदिनं विशेषं स्मृतिरत्नावल्यां दृढमनुगहं सप्तसरग्रहणे देवता कीर्तनवत् संनिपत्योपकारकारकं
अत एव यदेव तंत्र आहं तदेव तंत्रमेव न वति ॥ वार्षिके विधिरुक्तः संग्रहे स्त्रात्वा तारं समागत्य उपविश्य कु
शसने ॥ संतर्पयेत्पितृन्सर्वान् स्त्रात्वा वस्त्रं च धारयेदिति ॥ अत्र स्त्रानोत्तरं संध्या कृत्वा तर्पणं कार्यमि
तिकेचित ॥ तच्चित्यं संध्याहो नो शुचि नित्यमनर्हः सर्वकर्मसिद्धिवाक्यात् ॥ तच्च तर्पणं पर्यंतं आहं प्रयो
गानुवृत्ते मध्ये संधानानुष्ठेयेति वाच्यं ॥ आहं दिने सायं संधानानुष्ठानप्रसक्ते ॥ ततश्च स्त्रानसंध्यादा

आ.म.
६१

नंसर्वकामर्थित्वेन प्राप्तेरुपवेशनस्यापि सामान्यतः प्राप्तेः कुत्रापि सन्तर्पणे चरं स्नानं च विधीयत इति यु-
क्तं ॥ पक्ष आदेदिरात्रे द्वास्त्रण विसर्जनोत्तरं तर्पणं कथं ॥ सहस्रमलयेषु वापि क्वत्परेद्युरेव ॥ सहस्रमल-
लयेऽप्येव स्यादष्टकास्वत एव हीति वाक्यात् ॥ अंते विसर्जनांते ॥ अष्टका विहृतित्वा तन्माध्यावर्षादिश्रादे-
त एव ॥ अष्टका आहंगसमस्या चष्टका योर्दश विहृतित्वा तत्पूर्वमेव तर्पणं ॥ तद्विहृतित्वा तन्माध्यावर्षादिश्रादे-
तर्पणमनुष्ठानमेव ॥ तीर्थे वापि दशविदेव ॥ यत्र वाकं विवाहवत चूरा सुवर्षमर्पित इति दशकां पिंजरा न-
स्नानकुर्यान्निलतर्पणमिति तन्मदालयाष्टकायतिरेकेण द्रष्टव्यं ॥ तीर्थे तिथिविशेषे च गंगायां प्रत-
लके ॥ तिथिद्वेकु यत्तिर्पणं तिलमिश्रितमिति मदनस्तोदाहृतमरीचिवचनात् ॥ तिथिविशेषोष्टका-
दिः पक्षपित्रोः क्षयादेः संप्राप्ते वः कुर्यान्नित्यतर्पणं ॥ आसुरंतर्पणं ज्ञेयं तन्नोयं रुधिरं न वेत् ॥ सर्वदा तर्प-
णं कुर्यादिसयत्तपुरस्सरं ॥ मतादेनैव कर्तव्यं कृतं चेन्निष्फलं न वेदिति पाठं तितन्निर्मलमेव ॥ समस्त-
त्वेपिसतिलतर्पणनिषेधपरं ॥ पूर्वनिखितवाक्यानुरोधात् ॥ अन्योपिशिशेषः ॥ दक्षज्येष्ठजातपितृज्ये-

राम.
६१

ष्टसप्तमीमातारस्नया ॥ एतेषां च मतादेन व्यपोदनितिलोदकं ॥ कपिलः ॥ मन्वादिषु सुगाद्यासु दशसिक्कम-
णेषु च ॥ पूर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात्पूर्वतिलोदकं ॥ अधोदिये गजछायेषु च दद्यात् ॥ नरणां च
मद्याश्रादेः पिजंते तर्पणं विदुरिति ॥ गौतमः ॥ मातापित्रोः क्षयादेः उपरेदनिति जोदकं दद्यात्कारणश्राद-
विषये सद्यो दद्यात्तिलोदकमिति ॥ एतानि च पूर्वतिलोदकं दत्त्वा हीनिसर्वाणि वाक्यानि मदाग्रयेषु द-
शनाञ्च विस्तरेण विचारविपर्यक्तानि ॥ कैश्चित्तु शिष्टैराहृतत्वा किंचिद्विचारितानीति दिक् ॥ अथ वै-
श्वदेवकालनिर्णयः ॥ तत्र नयेस्तावत्कालत्रयब्रह्माजपुराणे ॥ वैश्वदेवाकृतीरग्रात्ववश्रास्त्रण-
नोजनात् ॥ नुरुयाद्रुतयज्ञादिग्राहं कृत्वा तु तस्मत्तमित्येकः कालः ॥ अवकिं ब्राह्मणनोजनादित्येनै-
काग्रौ करणनंतरं वैश्वदेवाकृती नुरुयादित्युक्तमिति हेमाद्रिः ॥ द्वितीयो न विष्णुपुराणे विदुस्तर्पण-
विधिवद्वलिंदद्यादिधानतः ॥ वैश्वदेवंततः कुर्यात्तिस्राह्मणवाचनमिति ॥ बलिश्रादयस्तत्रैवोक्तं ॥ ये
अग्निदग्धामंत्रेण नमोयं निक्षिपेदुधं ॥ जानादितं बलिं वारं श्रादकर्मणि सर्वदेति ॥ तृतीयोपितत्रैव ॥

ग्राम.
६२

कृत्वा आहुं महाबाहो ब्राह्मणं अविस्मर्य च ॥ वैश्वदेवदिकं कर्मणि सर्वदेति ॥ ततो यो पितृवैव ॥ कृत्वा आहुं
महाबाहो ब्राह्मणं अविस्मर्य च ॥ वैश्वदेवदिकं कर्मणि सर्वदेति ॥ ततः कुयन्निगधिपेति ॥ वचाश्चि
मदं नमि महिषयं पक्षत्रयं मविशिषादिति वाच्यं ॥ वैश्वदेवमकृत्वेव आचैकुयदिभिकः ॥ लौकिकेन
कृते शेषपितृणां नोपतिरुणां नोपतिष्ठतीति वासिष्ठे विशेषानिधानात् ॥ ॥ अथ सामे वैश्वदेवका
नः ॥ ॥ तत्राह लौगाक्षिः ॥ ॥ पक्षांतं कर्मनिर्वत्य वैश्वदेवं च सामिकः ॥ पितृयज्ञततः कुयन्ति ते आह
यकं बुध इति ॥ पक्षांतं कर्मनिर्वत्य आह यदश्रादे ॥ पक्षांतपितृयज्ञयोर्मध्यविधानायकं
बुध इति ॥ पक्षांतं कर्मनिर्वत्य आह यदश्रादे ॥ पक्षांतपितृयज्ञयोर्मध्यविधानादेव वैश्व
देवस्य सामिककृत्वा वगमेवैयर्पातात् ॥ सामिकग्रहणसोपासनाग्निमतो निवृत्त्यग्नि
तिहेमाद्रिः ॥ उक्तशस्त्रे वा विशेषेण श्रोतस्मात्तन्निमतोरुनयोरवि वैश्वदेवकृत्वा वगमात्सामि
कपदस्यनुवादकत्वमेव ननु स्मात्तन्निमन्निवर्तकत्वश्रोताग्निमतएव निवर्तकत्वेन वैपरीत्यस्य

ग्राम.
६२

पिसुवचत्वादतोनुवादकत्वमेव युक्तं ॥ एतच्चैकदिनप्रसक्तानामन्वाधानादीनां कमाकांक्षायां तन्मात्र
मेव विधत्ते न कसपि पदार्थं तेन सयकालीनदर्शयामपेक्षेन्वाधानस्य कदापि च पित्र्यस्योत्तरदि
नकर्तव्यत्वेपिनकाचित्तिः ॥ क्वचित्प्राज्ञे स्यान्निकस्यापि पश्चादेव वैश्वदेवः ॥ परिशिष्टे संव्रामे पाव
णे आहुं एकोदिष्टे तथैव च ॥ अथ तो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशोदति ॥ शालं कायमः ॥ आहुत्वा गो
वकुवात वैश्वदेवं च सामिकः ॥ एकादशदिकं मुक्तातत्र सते विधीयत इति ॥ तत्रानग्रे आहुशेषेणे
व वैश्वदेवः ॥ आहुतेन नु वैश्वदेविकमनु आहुं चरेद्दामिक इति हेमाद्रिसिद्धं तात् ॥ सामिकस्य
नु पूर्वपृथक्पाकेनेवेति ॥ यदि पृथक्पाकाद्यदि वा आहुशेषाहुं वैश्वदेवः क्रियते उक्तयथापि नोजनं
आहुशेषस्यैव नुं जीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमिति पूर्वोक्तात्मात्मवाक्यात् ॥ प्रदक्षिणम
नुव्रज्य नुं जीतापितृसंवितमिति याज्ञवल्कीयाच्च ॥ नचावरागप्राप्तनोजनानुवादेन आहुशेषविधि
नोजनस्मरणतो नित्यमप्राप्तेर्नित्यवध्ववर्णयोगात् ॥ अतः प्रकरणछादंगत्वेन नोजनक्रियैव

श्राम.
८३

विधीयते॥ पयोव्रतं ब्राह्मणस्येति वत्॥ अस्मया तत्रापितत्रानुवादेन पयस एव विधिः स्यात्॥ अस्मया तत्रापि इदं च नो गने यथापि पितृसेवितमिति द्वितीयाकृतेः प्रतिपत्तिकर्मतश्च प्रतिपाद्यानां वेनुष्यते न्य
यात्॥ तथापि आहृदिन उपवासो षष्ठ्यवर्णादष्टयं पुनः यत्कापिकायमेव सिष्टकृद्याग इव शेषतः
श्राद्धेन॥ यस्य सर्वाणि देवा विनश्येयुः पुनरुपवासो यथा देवताः परिसंख्याययने तेति व
चनात्॥ अतएव देवजः॥ आहृत्वा तु यो विप्रो ननु क्लेशकदाचने॥ देवा इत्यनगरं कृतिकया निपितर
स्येति॥ वैधोपवासप्राप्तौ स्मृत्यन्तरे॥ उपवासो यदा तिस्रः आहृत्यै मित्रिकं न वेत्॥ उपवासं तदा कुर्या
दाद्याय पितृसेवितमिति नित्यं स विवक्षितमनुवाद्य विशेषणत्वात्॥ अतः कामोपवासप्राप्तावप्या
मियमेव मास्ये॥ पुनर्नैजिनमध्वानं यानमायासमैयुनं॥ आहृत्वा इनु क्वैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्स्वा
ध्यायं कलदं चैवास्वापंतयेष्टयेति हृदयतिः॥ तानि शं ब्रह्मचारी स्याद्वा इनु क्वैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्स्वा
ध्यायं पुनर्नैजिनमध्वानं यानमायासमैयुनं॥ संध्यां प्रति यदं होमं आहृत्वा इनु क्वैव सर्वमेतद्विवर्जयेदिति संध्याहो

श्राम.
८३

मयो विशेषो माधवीयेपुरा॥ दशरुत्वपिषेदयोगा यत्र आहृत्वा इनु क्वैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्स्वा
ध्यायं पुनर्नैजिनमध्वानं यानमायासमैयुनं॥ अथासमयस्य संकल्प आहृत्वा॥ तत्र स्मृत्य
न्तरे॥ अंगानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात्॥ संकल्प आहृत्वा सोऽनु कुर्यादि ध्यादि वर्जितमिति
पितृयज्ञो व्रथाहं॥ न पिंजयत्॥ अर्घ्यपिंजगदिवर्जना संगते॥ न हि पिंजयत्तो घ्योस्तिता पितृवर्जित
नमंगं॥ आहृत्वा यद्यपि तत्त्वधानं तथा र्घ्यपदं तदं युपलक्षयति॥ अतो न विरोधः॥ अतएव संव
र्तः॥ समयस्य स्मृत्तिकर्तुं नैवेदपार्वणं॥ अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते॥ पात्रो
जस्य च तस्य त्यागसंकल्प उच्यते॥ तत्र पुक्तो विधियस्तु सतेन व्यपदिश्यते॥ तावन्मात्रेण संबद्धं
सांकल्पं अहमुच्यते॥ छागलेयः॥ पिंजयत्त निवर्तेत मघादिषु कयंचनं॥ सांकल्पं तु तदा कार्यं
नियमा ब्रह्मचारिभिः॥ सांकल्पिकप्रकारमादयासः॥ संकल्पं तु यदा कुर्यात्तु यत्तावत्पूरणं॥ ता
वाहनाग्नौ करणे पिंजयत्तैव न दपयेत्॥ पात्रं प्रेरणं अर्घ्यपात्रपूरणं॥ स्मृतिसंग्रहे॥ असौ करणम

आ.म.
८४

येचविकिरवादानेस्वधा॥पिंडयुक्तेष्वकुर्वतपिंडदत्तंनविवर्जयेदिति॥पारिजातेचद्वयगतानपि
रनिर्वपिरहितंयनुआद्वंविधीयत॥स्वधावाचनलोपोत्रविकिरश्चविलुप्यते॥अक्षय्यदक्षिणाम
स्मिसौमनस्यंयथास्थितमिति॥यनुस्मृतिचंद्रिकाप्रयोगपारिजातादौ॥आवाहननिषेधेऽमंत्र
कमावादनंकार्यमित्यादेवतायांअसंनिधानप्रसंगादितितन्त्र॥आगसनरूपास्यदेवतासान्निध्य
स्यदेवताधिकरणेनिराकृतत्वात्पितृत्वमित्युपययपितृत्वित्वेनतदधिकरणेनिराकृतत्वात्तथापि
रात्रिसन्नाधिकरणमायेनविध्ययेत्तथाश्राद्धफलत्वेनांगीकार्या॥धर्माधर्मफलनोगास्ययानुप
मत्वाचउत्कृष्टेवाविग्रहोप्यंगीकार्यागानुमन्निष्पद्यमानावात॥अतएवप्रसादफलरातत्वे
अपिन॥यद्यपिवसुद्रादितिमुताःपितरःश्राद्धदेवतातेतस्मात्सर्पयंत्येनसर्वकामफलैःसमैरिति
॥आयुःप्रजोधनंविद्यास्वर्गमोक्षंसुखानिच॥प्रयच्छंतितयाराज्यंघ्नीतानृणांपितामहाइतिचफल
रातत्वेऽकृतंनयापितर्यवादनत्वात्तद्विधनयेत्तन्नांगीक्रियते॥विधानपेक्षितानांवनद

राम.
८४

समहस्त्राक्षत्वादीनामयंगीकारायते॥इष्टापत्तौवपौत्वन्नदीनामपितरापत्तिः॥अतःप्रामाणि
कौतुमिविधिः॥अथलघुहारीतः॥एकोग्रहवंगीकार्येनितुसान्निध्यप्रसादफलरातत्वानीतिरिक्
॥॥अथश्राद्धेआमदेमादिनिविधिः॥लघुहारीतः॥एकोद्विष्टुकर्त्तव्यंपाकेनैवसदास्वयंआ
नावेपाकपात्राणांतदहसमुपोषणमिति॥सुमंतु॥तीर्थेआश्राद्धप्रकुर्वतपकानेनविशेषतः॥आ
मानेनरिरापेनकंदमूलफलैरपि॥एषामनावेकुयन्निश्राद्धपापिजलेनवेति॥अमावास्यादिश्रा
द्धंनुपाकासंनवेआमेनकार्यमेवेत्यादहारीतः॥श्राद्धविघ्नेहिजातीनामश्राद्धंप्रकीर्तितं॥अ
मावास्यादिनियतंमाससवसराहृतइति॥अतएवपाकानावेविकारत्वाद्दिवाहीनानराधिय॥
अपत्नीनामहावाहोविदेऽगमनादिभिः॥सदवेवतुष्टप्राणामश्राद्धंविशुद्धाइतिसुमंतुना॥
विदेऽगमनादिभिःपाकानावेआमश्राद्धविहितंसंगच्छते॥अपत्नीनानित्यपितुगर्भविशेषणेना
पत्नीकप्रयुक्तःपाकानावएवविवक्षितः॥यज्ञोशनोवचनं॥अपत्नीकप्रवासीचनाययिस्मरजस्व

श्रा.म.
६५

जा॥ सिद्धान्तेन न कुर्वत अमंतस्य विधायन इति॥ नत्रापि उद्देशावेककृत वाक्यवेदपरिहारयापत्ताका
दिषद्देशपदं लक्षयित्वा तमिति ते आमादिविधिरिति आरयेयं॥ कात्यायनः॥ आपघनमौतायेन प्रवा
सेषु व्रजन्मनि॥ आमाद्विजः कुयद्रियरिसि संक्रमे जावालः॥ आपघनमौतायेन प्रवासेषु व्रजन्मनि
र्षयोः॥ आमाद्विजैः कायं द्रुपुं नु सदैव इति॥ तथा प्रव्याना वेद्विजाना वेप्रवासेषु व्रजन्मनि
हेमन्नाद्विजकुर्वतस्य येनायं रजस्वजेति॥ अत्र अनया वीतिनावप्रधानो निर्देशः॥ अनश्रित इत्य
र्थः॥ श्रौतस्मानां गमनावतिपावत्॥ न निदपाकाद्यर्थलौकिकामनावपरं आपत्यरे नैव सिद्धावेत
त्सर्वे व्यप्यपातात्॥ प्रव्याना वद्विजानावासांचापुपलक्ष्यते॥ अतोपरिग्रहनाशदेशेतरस्यत्वा
दिना श्रौतस्मानां वेआमेन हेमन्नावासां द्रुपुं नु॥ आपदिप्रवासपुत्रनमग्रदण्नायं रजोरोषे
षु नु साग्निकोष्मा मेनैवेतिक कस्मतिरत्नाव्यावृत्तपापिनः यथाशिष्टाचारं कार्यमिति मदनपरिज
नदिबोदासाद्याद्या अयेदं॥ तीर्थजलसमासे आमेन हेमन्नावा॥ गृहदोत्वैनेवेति युक्तं सदै

श्रा.म.
६५

वद्विजलांतेषु आमाद्विजस्यते॥ गृहद्वारागुणं पुण्येन मेनाथनिवापकरितितद्वचरणा॥ दक्षिणा
त्यासन्नयं कुर्वति॥ पक्वान्तेन विशेषत इति वाक्यात्॥ सुमंतुः॥ सदा चैव नु मृदाणां मासमाद्विदुर्बुधा॥
नपक्वं नो जयेद्विज्ञानमग्नौ पिकदचनः॥ वासः॥ अमंदत्तु कौंतेय दद्यादन्नं च नु गणिमिति॥ आमंद
द्वि कौंतेय आमंतु द्विगुणं न वेदितिव शकौ हिरण्यं त्वष्टगुणं च नु गुणं द्विगुणं वा दद्यात्॥ धान्याच्च उ
गुणं नैव हिरण्येन सुरोचिषेति मराचि वचनात्॥ आमंतद्विगुणं प्रोक्तं देमंतद्विगुणमिति धर्मव
चनाच्च॥ अशकौ समया मंदे मचा दद्यात्॥ द्वैगुणादिव पुसपाहारापेक्षया॥ उशाना सिद्धन्ते नु विधि
यस्मादमन्नादेयसौ विधिः॥ आवाहनादि सर्वस्मात्पि उदानं च नारत॥ दद्याच्च द्विजानि सः गतं वा
तृतमेव वा॥ तेनाग्नौ करणं कुयद्रियं जं स्तेनैव निर्वपेदिति॥ दसौ सौ करणं कुयद्रियं सणस्य विधान
त इति च षड्विंशन्मते॥ आमाद्विजकुयद्रियं उदानं कथं न वेत्॥ गृहपाकासमुद्भूतसक्तुनिःपाय
सेन वा॥ पिउदानमिति शेषः॥ आमाद्विजकुयद्रियं सक्तुमुपयाजानं यवला॥ यनु आमेन पिउं दद्याच्च द्विजाना

श्री.म.

८६

सक्रेननोजयेत॥पकेनकुरुतेपिंजमामावेयःप्रयच्छति॥तावुमौमनुजप्रोक्तौनरकादेनिसंशयइति॥न
रामावास्यादिपरमितिप्रद्युक्तेपितामहचरणः॥अत्रनोजनसंबंधःपराययिषासुखंनुषध्वंतस
स्येत्यादपोहारावातिवर्ततइतिपारिजातेकृष्णलेखवयातवत्॥तुक्तंतवैव॥तुमिप्रवावगाह
अनुषप्रशोययासुखं॥आमआदेनवेनैतदपोशतंवपंचपं॥अवगाहेगुष्टनिवेशनतायनिमित्त
मआदेएते॥अर्घ्यमावाहनचैवद्विजांगुष्टनिवेश॥तुमिश्रचविकिरंतायआदेविवर्जयेदिति॥अव
द्यश्वव॥पाकआदेतव्यंरियएवननवंतीतिविवेका॥हेमआदेपिंजनिवृत्तिसपोनवतीतिरिवोदास
॥स्मृत्ययसारेनुविकल्पः॥मराचिः॥आवादानेस्वधाकारैमंत्राऊहाविसर्जने॥अन्यकर्मण्यस्यस्य
रामआद्विधिस्मृतः॥पितृहविषेअत्रवेइत्यत्रस्वाकर्तवेइति॥नमोवःपितरइपेइत्यत्रअमायेति॥त
मायातेत्यत्रकप्रत्यवस्थानेत्यतेतिलोइतिनदृचरणः॥तर्पस्यतइतिवृत्तंतमुष्टमितिपारिजाते
इदमत्रमित्यादे॥इदमाममित्यादिअन्यकर्मणिविष्णोदयंरक्षस्वत्यादावृहः॥यद्यपिप्रकृतावृहो

राम.

८६

आदुक्तसंयःकुपज्जिअवस्याद्यपेक्षया॥आहंशोनाप्पवाप्नोतिमुखआदफलंनरइति॥अथआ
देऊहविचारः॥तत्रमातामहनामप्येवंतंत्रवावैश्वदेविकमितिवचनामित्यपार्वण्यतिदेशेनमाता
महपार्वणोधर्मप्रोक्तेपूर्वप्रयुक्तत्वानंत्राणस्तद्व्याप्नोति॥आतिदेशिकस्मंत्रसंस्कारान्तरसा
यथानावऊहःतत्रचपितृहविषेअत्रवेआयंतुनःपितरइत्यादिमंत्रगतपितृशब्दस्यप्रकृतिव
न्मातामहदिआदेपिसमवेतार्थत्वादयंतिरातावान्नोद॥तथाहि॥देधादिपितृशब्दप्रयुज्यते॥क
चिज्जनकत्वोपाधिनापितायसुनुवृत्तःस्यादित्यादिषु॥कचित्सपिंजकरणंतथाइजन्मपितृत्वोपा
धिनायथाप्रेतेपितृत्वमापन्नैसपिंजकरणंदनु॥ततःप्रवृत्तिवैप्रेतपितृसामासमयुतेइत्यादिषु
अएवसर्वत्रपितृशब्दप्रयुज्यते॥परमःपितृस्यस्तनुनक्ताआदमुपक्रमेत्॥पितृपात्रेषुप्रेतपात्रे
प्रसेचयेदित्यादिषु॥एवचपूर्वोक्तेमंत्रजातेपितृशब्दस्यसपिंजकरणंतथाइजन्मपितृत्वपरत्वात्
स्यचमातामहदिष्वपिसद्भावान्नोद॥तथायूपतिवाएवदचोक्षरंयदेनहृदितनस्माद्वचंतोदेदितिप्र

आ.म.
८६

निषेधादपिनोहः॥ तथाः तदुपेयपिसंवेष्टु एतद्वः पितरो वा सोमामहंत पितर इत्यादिषु पूर्वोक्त्या
नोहा प्रतिषेधस्त्वत्युद्ययमात्रमत्र तस्या साधारणा विषयस्तु वीदीणां सुमनस्यमान इत्यादिरव
गंतेव्यः॥ यत्र विष्णुवाक्यं॥ माता महातामप्येवं आहुं कुर्याद्विचक्षणः॥ संवेष्टेन यथान्यायं शोषाणां
वर्जितमिति ददपिन पूर्वोक्तेषु संवेष्टु ऊहं विधाति॥ यथान्यायमित्यनेन स्या या प्राप्ता नुवादत्वं प्रतीते
अतो यत्र सुदंतां पितरः सुदंतां पिताः॥ सुदंतां पिता महा इत्यादिषु पिता मह प्र पिता मह यो रूपानेन
पितृशब्दस्य जनकपरत्वोन्माता मह हि मातृवगादिषु सुदंतां मातादाः॥ सुदंतां मातर इत्यादिरूपेण
वामस्योहस्यानुवादः॥ तत्र प्रकृतावेकस्मिन् पितरिव वचनस्या समवेतत्वादि कृतावेकवचनांत
एव प्रयो ज्य इति वाच्यं॥ प्रकृतौ वरु वचनस्या समवेता यत्वे विष्कृता वय विष्कृतस्येव प्रयोग इति न व
सेपाशधिकरणे स्थितत्वात्॥ एवं च सुदंतां माता महा सुदंतां मातर इत्याद्येवोहं॥ येषां च पितृभ्यः
स्वधो अतां पितामहेभ्यः स्वधो अतां प्र पितामहेभ्यः स्वधो अतामिति सुदंतां संवा स्तेषामपि पूर्वोक्ते

राम.
८६

मायेन न प्राप्नोति तथापि वचनेनानेन विधीयते॥ तथा यूपतिवा एतदुच्यते यद्वदति तस्मादुच्यते नोहे
दितिसामान्यकृतिरयनया विशेषकृत्वा बाधते इत्येपि तां युक्तं तु न्यायया य प्राप्ता बाधकत्वेनोपप
न्नस्य वाक्यस्य न श्रौतनिषेधबाधकत्वमिति॥ अतोऽत्र कसंवेष्टे धोद इति॥ ॥ आ म आ दे कालमाह
तातपः॥ आ म आ हुं पु पूर्वोक्ते परा स्तेषां वणं न वेत्॥ एको हि षं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकमिति॥
अन्नासंभवनिमित्तक आ म आ दे यं कालः॥ शुभं प्रतिनित्यप्राते तु स्मृत्यंतरे॥ मध्याह्नस्य रतो यस्तु कु
तपः स उदाहृतः॥ आ म आ वेण तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयमिति हे मा प्रा व परा कंच॥ पाका प्रा वा नि मि
तकेष्टु प्राधिकारिके चाम आ दे प्रातर्मध्याह्ने त्र कालयोर्विकल्प इति केचित् बहूनां ब्राह्मणानां म
लोत्ते एकेनापि कार्यं॥ अत्रानावेद्विज्ञाता वेतो यस्त्वेमहा लये॥ एकस्मिन् दीयते चान्न मध्याह्नि पिउन्
ष्टय कष्टय गिति वचनात्॥ एकस्याप्यलाने देवत्वं॥ पात्रालाने खिलं कृत्वा पितृ यज्ञविधिनेरनिधा
यवादर्नच द्वा सनेषु समाहितः॥ प्रोषान प्रेष संयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्॥ सर्वानावेस्तिपेदशौगवे

आ.न.
८९

रघोदथापुव॥ नैव प्राप्तस्य लोपोस्ति पेटकस्य विशेषतः॥ आइं संपन्नं जु सपन्नमित्याद्याः त्रैषां जुषेप
तान् स्वयमेव देदित्यर्थः॥ आमहे सपन्नयोः कालांतरे द्वा सण्ण यदानं॥ सर्वथा आइं शक्तौ देवतः॥ पि
उमात्र प्रदातव्यमभावेऽप्यविप्रयोः॥ आइं हलितुस प्राप्तेन वे निरुक्तो विवेति॥ देवापुराणे॥ सकृन्नि
विंज हानं च संपाद्यैः पायसेन वा कर्त्तव्यमिति प्रोक्तं पि एषा केनें गुरेन वा गुडेन वेति वा पाठः॥ संया बो
गोधूमविकारः॥ पि एषा कस्तिलकल्कः॥ इगुरेताप सत सपत्नं अंगिराः॥ कपित्थविल्वमात्रा न्वा पि जल
रघा निधानतः॥ कुर्कुटां उप्रमाणान्वा केषा मलकै समान्॥ बररेण समान्वा पि रघा द्वा इत्यमनित
विंज हाने यशक्तौ तर्पणमवश्यकं कर्त्तव्यं॥ तिलैः समा हनि वा पिसमवेतं जलं जलिनं किन वा स मु
द्विषमुद्यस्माकं प्रदास्यति॥ ततः कुतश्चित्संप्राप्य गोमो वा पि गवा क्रिकमित्यविशष्ट युक्त पितृ वचना
त्॥ स्मृत्यंतरे॥ तृणनिवाग वे रघा सिं गन्वा विधि पूर्वकं॥ लिलो रकैः पितृ न्वा पितृ पयैस्त्रान पूर्वकं॥
अग्निना वा देहं कर्त्तुं आइं काले समागते॥ तस्मिन् ओपचसेद किज पे ह्य आइं संहिता मिति स्मृत्यंतरे

गम.
८९

स्यापेन न वत्येवोद॥ न न्यस्त्वेवमत्र एतद्वः पितर इत्यादि मंत्रेषु पितृ शब्दगत वक्र वचनेन पितृ शब्देन
न कपरो पि लिङ्ग समवाया मित्र पितृ समुदाये वर्त्तते॥ तादृशस्य च विष्ठतो मातामहादि आइं सम
र्थत्वात् सकृन्नि वदेव मातामहा मातामहेषु मातामहा इत्युद्देश्ये मंत्रेषु वा कान्निषेधोऽनरुम्भे मंत्रेषु क
थं न प्राप्नोतीति चेत् उच्यते॥ पितृ शब्दावत उ न यो वाचक इत्युक्तं॥ तत्र न कपरत्वो गक्रियमाणे
गोणी प्रसक्तेरितरपर एव गृह्यते॥ एवं च वक्र वचन मस्य पत्नं न वति॥ एवं च कुतौ यादृशः शब्दः
यस्माद् दृश एव विवृतानिति नोद्देश्य संगः॥ अत्र पितामह चरैः॥ पितरे तत्रैर्धर्मित्यादि पूर्य विचार
न वकाशः॥ एतस्यापि लापमात्रत्वेन मंत्रत्वान्ना वात्॥ अथ याज्ञेयानां मंत्रवर्जितमित्युक्त्या सूदा
नांतया निलापा प्रसक्तौ॥ अतो यो रूपे ये वैदिक प्रासिद्धे मंत्र शब्दे मुखो न्यत्र गौणः॥ अत एव नावा
यपादे उद्देश्य वरनाम्ना मंत्रत्वमित्याह न गवान् स्तत्रकारः॥ तेषां लोके प्रयुज्यमानत्वात् इत्याहुः॥ ए
को हि षे पि शेषं पूर्ववदाचरेदिति पाठवर्णनिदेशात् इति मंत्रः॥ लोकारित्यादि रूपा मसुद्देश्य वचना

आ.म.
६७

ह्लाधितस्तथासुधंतां पितर इत्यादिपुत्राया देववाधित उह एक वन्मंत्रान् देनै कोदिष्ट इति विमुवाको न प्र
तिप्रसूयते ॥ अस्यायः ॥ एकोदिष्टे आ देतया दारो क्रियमाणे मंत्रानेकवत् यथानवतिनया क्रुदेतेति क्रि
या विशेषणं ॥ एतद्वः पितर इत्यादिपुत्राया देववाधित उह एक वन्मंत्रान् देनै कोदिष्ट इति विमुवाको न प्र
ष्टमाधारणं ॥ प्रेतै कोदिष्टेनु आम्बलायन गृह्यपरिशिष्टे पितृपदनिवृत्तिरेवोक्तं ॥ वैष्णवेन एकवचनवि
धानं ॥ एवमेतद्वः पितर इत्यादी एतत्रै प्रेत इत्युह ॥ यत्र कैश्चिदुक्ते पुराणे कोदिष्टे पार्वणवदेव ॥ प्रेतै
कोदिष्टेनु विमुवाको न प्रेतत्रै एकवचनयोस्तु हे विधीयते ॥ तत्र यपि शंकरणाभावेन पितृत्वानुसन्ने
अतएवाम्बलायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तेति ॥ तत्र ॥ अस्यायः ॥ अस्यायः ॥ अस्यायः ॥ अस्यायः ॥ अस्यायः ॥
वात ॥ प्रेतत्रै एव प्रतीते ॥ उभयविधाने वाक्येन दातु ॥ पुराणे कोदिष्टे उह योग्य पितृपदयुक्तं मंत्रप
र्युदासाय इति ह्युपाणिः पितृव्याद्ये कोदिष्टे एवावादानादि मंत्राणां पर्युदासाय इति कथ्यतरे ॥ उभ
यमप्येतत्प्रमाणस्य नो गच्छाणां गृह्यपुत्रस्य च कोदिष्टे मंत्रपर्युदासाय मिति पितामहचरणाः ॥

राम.
६८

स्त्रीणां मंत्रकं आहंतया सुतस्य च ॥ प्राग्निजा श्वव्रता देशत्रै च क्रयुः स देवतेति मरी चिस्मरण
त ॥ स्त्रीणां सुतस्य चेतिसप्तहनेष्व्योदिजा उपननात् प्राकृते च स्त्रीसुता अमंत्रकं क्रयुरित्य
यः ॥ अत्र स्त्रीणां मिह तविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रिः ॥ अमंत्रकमिति वैदिकमंत्रनिषेधो ननु पौरा
णनमिति दिक् ॥ इत्युह विचारः ॥ अथै कोदिष्टे तत्स्वरूपमादयात् वक्ष्यः ॥ एकोदिष्टे देवहीने
मेकाद्यै कपवित्रकं ॥ आवादानां शौकरणरहितं सप्तम्यवत् ॥ उपतिष्ठतामित्युक्त्ये स्त्राने विप्र
विसर्जने ॥ अनिरम्यतामिति वदेद्वयुः ॥ सेनिरताः स्महेति कात्यायनः ॥ स्वदितमिति त्रिप्रश्नः सुखदि
तिमित्यनुजेति ॥ आम्बलायनस्तत्रानुसारिणां नु एकोदिष्टे प्यशौकरणादयो धर्मपार्वणवदेव न वं
ति ॥ तस्त्रै अथातः पार्वणेशादे काम्य आसुदधिकं एकोदिष्टे चेति चत्वारि श्राद्धनिप्रक्रम्याशौकरणा
दिधर्माणि समानविधानतयोक्तत्वात् ॥ अतएव गृह्यकारिकायां ॥ अन्वकं च पूर्वेद्युमासिमास्यपपा
र्वण ॥ काम्यमसुदयेष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमं ॥ चतुर्थ्येषु सायानां वक्रौ होमो विधीयते ॥ प्रित्रा

अ-म-
२०
एकहस्तस्याङ्गुतरेषु चतुर्थयाति एकोद्दिष्टे पाणि होम उक्तः ॥ सगच्छते ॥ सपिञ्जीकरणं न गति एकोद्दिष्टे
पाणि होमो सन्न होम एव न न वतीति केचित् ॥ तन्निविधं ॥ नवं न वमिश्रं पुराणे चेति ॥ तत्र न वमाहं गिरा
॥ प्रथमे क्रिद्धितीये क्रिपंचमे सप्तमे तथा ॥ न वमेकादशे वैवत न व आङ्गमुच्यत इति ॥ वसिष्ठः ॥ सप्तमे
क्रिद्धितीये क्रिप्रथमे न वमे तथा ॥ एकादशे पंचमे स्युन विश्राद्धा विषट्सदेति ॥ षण्णं न व आङ्गनाम नंतरं
कर्त्तव्यं मासिकेन वमिश्रं तरुह्य जायनः ॥ न वमिश्रं षड्भिरिति ॥ प्रत्याष्टिकादिपुराणः ॥ चांद्रायणं न
व आङ्गनाम पत्यं तु मासिके ॥ एकहस्तपुराणे पुत्रायश्चित्रं विधीयत इति हारीतेन मासिका त्रैमास्य
द्विकोदेः पुराणपदेन व्यवहृतत्वात् एवं पार्वणमेकोद्दिष्टं बोक्तं ॥ संप्रत्यनयरूपसपिञ्जनमुच्यते ॥ लौगा
क्षि ॥ आङ्गनिषोडशापाद्यविदधा तमपिञ्जनमिति ॥ षोडशाङ्गमाह जातकल्पः ॥ द्वादश प्रतिमा स्यान्ति
आद्यषाण्मासिके तथा त्रैपक्षिकाष्टिके चेति आहाम्येतानि षोडशेति ॥ आद्यऊनमासिकं ॥ एवं षाण्मा
सिकाष्टिकं षड्मासिकं पञ्चमासिकं त्रैमासिकं द्विमासिकं ॥ द्वादशमासिकानां निवृत्ततयोक्तत्वात् ॥ तेषां उक्तानां

रामः
२०

दयात्तवत्क्यः॥ मतेह निनुकर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं॥ प्रति संवत्सरं चैव मासमेकादशं दत्तमिति॥ पंचमसि
 मासिकानि स्वकाले तु दिवसे दत्तं शेषेति॥ अद्य मासिकं मरणदिने प्राप्तमेकादशं शुक्लपक्षे॥ एवं
 सावत्सरिकमपि मासपक्षतिथिस्पष्टे यो यस्मिन् नियते हनि॥ प्रत्यक्षं तु तथा नृत्तं क्षयादंतस्य तं विद्म
 रिति स्मृत्या मरणतिथौ प्राप्तमेकादशं कुरुष्यते अतएव गोत्रितं ब्राह्मणं भोजयेत्तस्य होतव्यमनले
 यवा॥ पुनस्तु भोजयेद्दिगृहं निर्वैदिति इदं चाद्यमासिकाद्यसिध्यर्थमिति पितामहचरणः॥ संप्रति
 केषांचित् द्वितीये वषट्तिथौ क्रियमाणे प्रथमाष्टिकव्यवहारस्तन्वमात्॥ न चाष्टमे नवमाष्टिकमि
 तियुत्पात्ता व्यवहारे पपत्तिः॥ मासपक्षतिथिस्पष्टं प्रतिवाक्यस्य प्रथमवर्षयि मृततथौ प्रवृत्तौ वा
 कानावात्॥ मासिकेषु मासि दौ नवं मासिकमित्याद्यद्वितीया मासिकव्यवहारस्य सर्वे विप्रतिपत्तौ
 गकारान्नयत्तु लौगाक्षिवचनां मासादौ मासिकं कार्यमाष्टिकं वत्सरे गते॥ आद्यमेकादशं कार्यम
 धिके त्वधिकं न वेत्तदप्यगत इति व्याख्येयां केचित्तु॥ मासिकस्योत्कर्षो वार्षिकस्य पक्षपं नितवन

श्राम-
२२

चनेन विधीयत इति ॥ एतेन यन्माधवारि निश्चितीयाद्वाद्यदिनक्रियमाणस्याद्याधिकत्वप्रमाणमलमासमा-
से प्रथमाधिकं कार्यमिति वाक्यानुसारेण मलमासे कर्तव्यत्वमुक्तं तदप्यपास्तं ॥ यन्नु प्रत्यहं ॥ आदि-
कं प्रथमं यस्यान्न कुर्वीत मलिनमुच्यते ॥ त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराधिकमिति मलमासे प्रथमादिकं
विधायकयमवाको संप्राप्ते कुर्वीत पुनराधिकमिति मलमासे प्रथमादिकं विधायकयमवाको संप्रा-
प्ता इति पदं स्वारस्वात् ॥ अथ यत् संप्राप्तपदस्यानन्तरत्वं व्याख्यानं केशवस्यात् ॥ पुनरादिकं हि ता-
याद्यादिकं त्रयोदशे संप्राप्ते कार्यमित्येतदपि मासपक्षवाक्यप्राप्तमेव न दृश्यत इति ॥ यन्नु प्रत्यहं
द्वादशे मासिकार्यासिं क्रियासुतेः ॥ कचिन्नयोदशेपि स्याद्वाद्यं मुक्ता तु वत्सरमिति वचः ॥ द्वादशे मा-
सतीते प्रत्यहं पिं ड क्रिया आद्यं कार्यं कचिन्मलमासवति वर्षे वेतु आद्यं वत्सरमाद्यादिकमुक्ता योद-
शे मास्यतीते कार्यं ॥ आद्यादिकं तु त्रयोदशमासमध्य एव कार्यमिति ॥ यावदिति व्याख्यानं ॥ मु-
क्तं ॥ तदपि न ॥ एतद्वचने हि मलमासवति वर्षे सति त्रयोदशे तीते आदिकं कार्यमित्येव विधीयते ॥

राम-
२२

नात्यकिंचित् ॥ अथ यन्नु मासपक्षवाको संप्राप्तं ॥ मलमासमृतस्याद्यादिके तु सत्यपि मलमासे प्रथमदि-
न एव कार्यं ॥ द्वादशे पिं ड नान्त कृत्यस्य मलमासे प्रतिप्रसृतत्वात् ॥ यन्नु मिताक्षरायामाद्यमकार-
शब्दतीत्यत्रापदे नैकोदिष्टं तदप्रकृतिरुत्तमे कोदिष्टं मुच्यत इति ॥ तत्र प्रमाणं चित्यं ॥ अत आद्या-
दिकमाद्यमासिकं चैकादशे प्रादौ कोदिष्टेन सह ते त्रेण कार्यं ॥ द्वितीयाद्यदिनकार्यं तया विहितं च शु-
द्धमास एवेति हि ॥ एकादशे कर्तव्ये कोदिष्टे प्रक्रमे कौर्मे ॥ एकादशे क्रिऊवत प्रेतमुद्दिश्य मावत-
द्वादशे वायकर्तव्यमनिद्येप्ययवादि ॥ तत्प्रक्रम एव बोधायनः ॥ एकोदिष्टं तु एव स्याद्द्वादशे दनिवा-
पुनः ॥ अथ बोध्यं मयुग्मेषु कुर्वीता हसुशक्तिः ॥ अर्धमासे यवमासे कृतौ संवसरेपि वेति ॥ ऊन-
मासिकालमाह लोकगौतमः ॥ एकद्वित्रिदिने स्तुने त्रिमासे नोन एव च ॥ आद्यासूनादिकारि निऊया-
दिमाह गौतम इति ॥ एकद्वित्रिदिने स्त्रिमासे नवाद्ये षष्टे द्वादशे च मासूतं इत्यर्थः ॥ केचित्तु एकदिनता-
पक्षमाश्रित्य षष्ट्यादौ मृतस्य पंचम्यादाह न मासिकां घातयन्ति ॥ तद्भूमस्तलकं ॥ पद्यां मृतस्य पंच-

आ.म.
१७२

म्यांमासवर्षयोःसमातिरेवनवतिनत्वेकदिनमूनतास्तितेनषष्टाहोमतस्यचतुष्पदोवेवकार्येनउ
पेचम्यादवितिअतएकाहेनउषमासादसुरपिवाविनिःमूनःसंवसरश्वेवस्यातांपोमासिकेत
देतिजातृकर्णेनएकादमूनताउक्तासंगच्छते॥यत्रुषामासिकाधिकेआदेस्यातांपूर्वेद्युरेवतेमासि
कानिस्वकीयेउदिवसेद्वाद्दोपिवेतिपेविनसिवचनंतदपिमाससमाप्तेःपूर्वेयुरित्येवव्याख्येयंतम
तादासूवेद्युरितिएकाहेनत्वित्वादिविरोधात्॥यत्रुकैश्चिदहःपदेतिचिपरंआरम्भातंतदपिप्रमाणज्ञावा
उपेक्ष्य॥वूनमासिकेकालंतरमाहगालवः॥मारणाद्वादशाहेस्यामास्युनेवोनमासिकमितिऊनेषुकं
चित्कालंनिषेधतिगायः॥नंदयांनार्गविदिनेचतुर्दशोत्रिपुकरे॥ऊनआइंनकुवशतपुत्रघनस्तयादिति
॥पुराणेसपिंडीकरणदवकुयष्टिद्वानिषोडशएकोद्विष्टविधानेनकुयस्तिवर्णितानित्विति॥षोडश
आदेष्टादितामेर्विशेषमाहजातृकर्णः॥उर्ध्वत्रिपक्षाद्यतशाइंमताहमेचतप्रवेत्॥अधस्तुकारयेद्वा
दादितामेद्विजन्मनइति॥एतानिचषोडशानिइयेयदासपिंडनार्थततःआग्रधर्मसत्तरवेकदिनेप

रम.
१७२

कृष्यंते॥मासिकंचोदकुंनंचयद्यदंतरितंनवेत्॥तत्रउत्तरसातंआरनुधेयंत्रचक्षते॥इतिवाक्यासू
र्वपूर्वमुत्तरेणसहेत्कृष्यतेवातदादशिकारिपितृमातामहादिपार्वणादितत्सर्वेषामाराधुपकारका
णांसंनवेतांयाकारिसंनिपातिनांचतंत्रंनिर्विवाद॥देशकालकर्त्रेक्यात्॥हंदुपदंतोनुमात्राप्यप्राज
पत्येधिवसंप्रतिपन्नदेवताकलास्यधानरूपविप्रजोजनपिंडदानांनामपितंत्रेतेत्युक्तं॥आतचरण
स्त॥श्रान्त्यान्यशयंतरादिनासप्तदशप्राजापत्यानित्यादिद्रव्यासमानाधिकरणसंख्यावावगतने
दानांकर्मणादेशकालाद्येकोपितंत्रतास्तितथापिकर्मसमाधिकरणसंख्यावगतनेदानांनत्या॥श्र
त्येकापितथानंगाकारादित्याहुः॥अयंचतदाशयः॥अथैवत्रिकर्मसमानाधिकरणसंख्याकृतौ
एयत्कनिवेशसंख्याकर्मनेदस्यादितिस्त्वानुसारतएयकगुणविशिष्टासंक्षिप्तपृथक्कानिसं
ख्यामात्रविशिष्टमेववाकर्मणिविहितानितंत्रतायांचतद्व्याख्यात्॥अस्यासादिनिस्तुवैजात्यमा
त्रावगतेस्तंत्रत्वेनकस्यचिद्व्याख्या॥सप्तदशप्राजापत्यान्यशूनित्यादिद्रव्यसमानाधिकरणसंख्यावग

श्री.म.
१७३

ननेदेष्टुकर्ममुद्यत्तस्य संख्याया अकृतत्वात्तद्वधः। मुतापवादिस्य गता समदशादि संख्यायां
तंत्रत्वेपि नैव बाध्यते ॥ इति रिक् ॥ ॥ अथ वृषोत्सर्गः ॥ ॥ तत्कालः पञ्च निशान्मते ॥ एकादेशाद्देवतस्य य
स्य नोत्सर्गते वृषः ॥ पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः क्रद्वशतैरपि ॥ कालोत्तरं न विष्णोत्तरे कार्त्तिकामयवा
माष्यामयेन वा युधिष्ठिरः ॥ वैशाखापितृतीयायां वैशाखाद्वा दशे क्रिवा ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि अश्वयुक्
एतत्कपलस्यापंचदश्यां न राधिपा ॥ कार्त्तिकेप्यथवा मासि वृषोत्सर्गं तु कारयेत् ॥ कारयेदिति निज
विवक्षा ॥ मृदुणे देमहासुरे तया चैवायनत्रये ॥ विषुवदितये चैव मृतादे बांधवस्य च ॥ उत्सर्जनी
नकं वं वै कौमुद्यासमुपागमे ॥ नीलकंठो नीलवृषस्तद्वत्तणं वक्ष्यते ॥ कौमुदी आश्विन कार्त्तिकयो
पूणिमा ॥ अकरणेति दामस्य पुराणे ॥ न करोति वृषोत्सर्गं तार्ये वापि न जालि ॥ न ददाति सुतोयसु
पितुरुच्चारणवसः ॥ पुरुषोत्सर्गित्या इत्यर्थः ॥ तद्देशकालिकापुराणे ॥ अरण्ये च त्वरे वापि गोष्टे वा मोच
ये हृषं ॥ न गृहमेव च ये द्विद्वान् कामयसु फलं फलं ॥ ब्राह्मेण ॥ प्रागुदकप्रवणे देशे मनो जे निजने वने ॥

राम.
१७३

कार्य इति शेषः ॥ वृषलक्षणं ब्राह्मे ॥ वृषनः कृष्णसारस्कप्रत्यक्षस्तु त्रिदशयणः मनो जे दशनि यस्य सर्वत
क्षणसंयुतः ॥ विलुरप्याहतत्रादावेव वृषने परीक्षेत जीववत्सायाः पुत्रसर्वलक्षणोपेतं नीललोहितं
वापुष्कपादे पुमर्धं पुष्कप्यस्याच्छादवृषकं ॥ नीललक्षणं रेवाखंडे ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ लोहितो यस्य वणे
न मुखे पुच्छे तु पांडुरः ॥ श्वेतखुरविषाणां स नीलो वृष उच्यते ॥ चरणांश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोप
ते ॥ लाक्षारससवणे चितं नीलमिति निर्दिशते ॥ वृषः स एतसोक्तयो न सधायेति हेमवेत् ॥ एष आबद्ध
पुत्रापद्ये कोपि गयां व्रजेत् ॥ यजेत वाष्पमेधेन नीलं वा वृषमुज्जयेत् ॥ इदं त्वर्थं वादमात्रं ॥ अथ विधि
र्षी विष्णोत्तरे ॥ सांज्ञं नीलं शंखपादे स पौंड्रं श्वेतपुच्छकं ॥ गोतिश्चतुर्निर्दिष्टं मुत्सर्जयेत् विधिं शृणु ॥ मातर
स्यापपित्वा च पूजयेत् कुसुमाक्षतैः ॥ मातृश्राद्धं तत्तु कुर्यात्सिद्धा सुदकारकं ॥ अकालमूलशमस्य त्व
लशो निते ॥ तत्र रुद्रान्जपित्वा तु स्यापयेद्ब्रह्मदेवतं ॥ रुद्रान् रुद्राध्याये जपित्वा रुद्रदेवतं कलशो स्यापये
दित्यर्थः ॥ सुसमिद्धे ततः कृत्वा वक्रिमंत्रसुरः स्मरं ॥ आज्येन जुहुयात्पद्भिः पृथगाहुति संस्तुते ॥ पौलसं चै

आ.म.
१७४

स्तनः पश्चादुत्तावक्रियया विधिः॥ एकवर्णं द्विवर्णं वा जोहितं येन मेव वा॥ चतस्रो वत्सतयश्च तानि साधंमि
लंकृतानि तासां कर्णे जपे द्विप्रपतिवो वलिनं रुतं॥ दशमितेन सहिताः कीर्तयन्तु हृष्टमानसाः॥ ततो वासे वि
मृलं च दक्षिणे शंखमालिखेत्॥ अंकितं शंखचक्राभ्यां च चितं कुसुमादिना॥ पुष्पमालावृतं श्रीवंशमेतव
र्णैश्च छदितं॥ विसृजेद्दक्षिणां त्रिशतसु निर्वलिनं वृषं॥ देवालये गोकुले वा नदीनां संगमे तथा इत्युक्तं
रसुतिना विधानं वृषमोक्षण इति॥ जपे विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे॥ रुद्रजपमुक्ता तथैव पौरुषं स्तुतुं कृपां
जनितं चैव च॥ पौरुषं स हस्त्रशोभेति योऽश्नुते॥ यदेवा दवेऽनमिति कृत्वा॥ आदित्यपुराणे॥ सा वि
त्रोच जपे तत्र तथा चैव धर्मपणमिति॥ पारस्करे पिविशेषमाह॥ तया लंकृत्य तान् सवस्ति प्राध्यायं समा
दित॥ श्रावयेत्पौरुषं स्तुतं तथा प्रचारयानि चेति॥ अत्रतिरयान्मातुः शिशुन इति द्वादश रुचः विष्णु ध
र्मोत्तरे॥ मंत्रपितावता इति जपेन दपस्ये वृषनस्य कर्णे॥ अपस्ये दक्षिणे॥ पितावसेति मंत्रो यववैरे
वयनरा संख्याया विशेष आदित्यपुराणे॥ अष्टौ वा यचतस्रो वा यथा लानमथापि वेति॥ यथा लाने हे

राम.
१७४

एकवेति॥ तथा च देवापुराणे चतस्रो वसिकान् देवदेवा संतावतो पिवा॥ वसः सवंगि संपूर्णकिया का वसि
रानवेत्॥ एकैत्यर्थः॥ विवाहस्वेकवत्सयानी लेन नवते सदेति॥ एकवत्सरी एकवपति या तत्रैव॥ त्रि
हापणनिधन्यानि मुरूपानि श्रुतिमिति॥ एवं यदेका वत्सरी तदा एकवपति॥ यदा द्वे वत्सवा तदा
त्रिहापण्य इति विवेकः॥ तथा गुर्विण्यः विसर्ज्य पुरगुर्विण्यो देया गावो न पस्य वेति सौरपुराणे क्तं॥ दोमे
विशेषं विष्णुगद॥ गवो मध्ये सुसमिद्धमिपरिस्त्राय पौलचरं अपयित्वा पूषाण् अन्ते नुनः॥ इति वृ
त्तावृषमानी यो पस्कारमावाहयेति अपस्कारो दंकारः दोमानंतरुक्तं सौरपुराणे॥ ततो वृषं समानी
य अग्रे रुत्तरतः स्थितं सयं स्फुजिलिखेच्चक्रं रुलेवा होत दक्षिणे॥ कुंकुमेनां कपित्वा दौ ब्राह्मणः सुस
मादितः स्फुजिबामकरिनागे तमेन धातुना पश्चादयस्कारो कयेदृषां॥ कुंकुमेनां ककरणं ब्राह्मणस्य
तमलोदेनायस्कारस्येति मेदः॥ तदुत्तरुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे॥ अंकितं स्यापयेत्पश्चात्त्रानेतस्य तथा
पठेत्तद्विरणवर्णं त्रिचवश्च तस्मै मनुजेश्वर॥ आपो हि ऐतिति स्वश्च नो देवीति चाप्ययेति॥ द्वादश

क्र.स.
१५

वर्णितचतस्ररुचोयर्वदेवसिद्धः एतेचकरणे मंत्राः ॥ हिरण्यवर्ण इति चतस्रिः ॥ शत्रो देव इति चतस्रः
पये इति विष्टुक्तेः ॥ स्वाने जलमादयारस्करः ॥ अकालमलान् कलाशनौ स्रग्दामवेष्टिताना सरला
सवस्त्रांश्च तपस्त्रवशेनितान् ॥ स्यापयित्वा चतुर्निस्तु संस्त्राप्यो वपनस्ततः ॥ चतुर्निवत्तिकास्या
प्यास्ततः सर्वा निरूपयेत् ॥ रुचसमुद्रजेष्टाद्याः कीर्त्येव निषेचने इति ॥ अनंतरं कृत्यं विष्णुधर्मोत्तरे
पि ॥ अलंकृत्य ततः पश्चात्तं धमाल्यैः श्रुतः ॥ किंकिणित्ति श्रम्यानिः स्तथा चीनां शुक्लैः सुनेः ॥ आदि
मपुराणे पि ॥ घंटां लोहकृतं दद्याच्छेगे च पटलं शुभं ॥ पटलं सुवर्णं दिनिर्मितकोशः ॥ शिवधर्मो धर्मो
त्रैरंशुते श्रुतं सुमेकुं कुमाद्यैः श्रवणं केः ॥ यथाशोभां समालम्ब्य विनयेः पूजयेत् ॥ अष्टांगुलेः प्र
विस्ताणं हेमपटु विनिर्मितं ॥ राजतं चर्मणं वापि माता सुरनिवित्तमेत ॥ तद्विधांष्टमालां च पुष्पांति
कुमुदं चिता ॥ घंटां कांस्यमयीं शुक्लां गले बध्नात् सुस्वनां सुरैः सौवर्णं रौप्यं शक्यं पूरां गदत्तं चितं ॥ पट
वस्त्रैर्विविधैश्च यथाशोभनं वलंकृतं ॥ उत्सजेदित्यर्थः ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ ततोतिके जपे मंत्रमि मंत्रयत

राम.
१५

मानसः ॥ हृषोदिनगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ॥ हृणोमितमहं नक्तासमारक्षतु सर्वतः ॥ इति प्रायश्चित्त
षेष्टं तं गृहीतकुसुमांजलिः ॥ त्रिः प्रदक्षिणमावृत्तं नमस्कृत्य यथाविधिः ॥ प्रत्यक्षुखीनां तु गवामेतावा
निधिरिष्यते ॥ अथेशान्यानि मुखतः कुर्याद्वा बोधपंतया ॥ गावो वृषस्यो नयतो वृषमध्ये निवेश्य च ॥ स
र्वेषां कंठं वस्त्राणि शेषयेत्तु परस्परं ॥ अथेदिबो मया दत्तं सवसिो पतिरुत्तमः ॥ तुभ्यं च तामया दत्ताः
पत्न्यः सवमिनोरमाः ॥ संयोज्येति हृषंगे निः पितृमस्तंति वेदयेत् ॥ सव्येन पाणीनां पुच्छं समालम्ब्य ह
वस्य तु दक्षिणेनाप आदाय सकुशः सलिलास्ततः ॥ ततो गोत्रमुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥ हृष
एष मया दत्तस्तं तारयतु सर्वदा ॥ सहेमसलिलं रुमा वित्युच्चार्य विनिक्षिपेत् ॥ अन्नादिवा मया दत्तं इति
मंत्रो वक्रुगे पक्षे समवेतः सन् एकद्विपक्षे कुदनाय इति केचित् ॥ अन्ते तु वक्रुगे युक्ता प्रयोगस्यैकद्विगे
युक्तप्रयोगस्य च प्रकृतिविहृतिना वा तद्वादाणं नेदइत्यस्येव यं वप्रयोगे संवस्य लोपमाहुः ॥ युक्तैचेत
त् ॥ अमुकस्मा इत्यत्रैकोद्देशो वक्रियमाणे एकस्मिन्नामशेषे वक्रुपिबुद्देशेन वक्रियमाणे वक्रुनां नामेति

आ.म.
१५६

अनंतर कृत्यमाह विष्णुः ॥ वृषं वसतरी युक्तमेशान्या कालयेद्विशालिकालयेत्प्रणोदयेत् ॥ तत्र मंत्रमाह स
एव ॥ एतं युवानं पतिवोदहामि तेन क्रीडंतीं स्वयं प्रियेण माहं स्मदीत्यादि ॥ कात्यायनस्तु मदीत्या
दि ॥ स्थाने माताः सामजनुषासु नगरा यस्योषेण समिपामरे मेति पपाठः ॥ ब्राह्मे अथ वृते वृषोऽग्रे दि
नाः वक्रोक्तिभिः परैः ॥ ब्राह्मणना दया किंचिद्येनोत्सृष्टं निर्जने ॥ तत्कश्चिदस्योननयेद्विना ज्यं वयपात्र
ममिति ॥ निर्जने केन विद्य किंचिदुत्सृष्टं तदस्येननेयं न च विना ज्यमिति ब्राह्मणमिति दाना वदेत्यर्थः ॥ पा
रस्कर ॥ वक्रतो यत्तणे रम्येक्षेयण यः स गोपतिः ॥ वसत रयश्च ताः सवस्तेनेव सदकालयेत् ॥ अथ वा गो
कुलेक्षेया वक्रगोधन संकुले ॥ शिवधर्मोत्तरे ॥ निर्गतं गोपतौ तत्र ब्राह्मणं न स्वस्तिवाचयेत् ॥ दद्याच्च द
क्षिणां तेषां ब्राह्मणान्नो जयेन्नतः ॥ सहिरण्यं सद्रुक्नंतया स्नानघटानपि ॥ दोत्रैव दद्यात्तत्सर्वं धेतुं चे
व वयसिनो ॥ मुक्तवृषस्य धारिण्यतिनिषेधति पारस्कर ॥ विधारयेन्नतं कश्चिन्न च कश्चन वा दयेत् ॥ न
हो ये दत्तं ताधेनु न च कश्चन बंधयेदिति ॥ ब्रह्मे ॥ नासौ वासो न तत्क्षारं पातयं के निचित्कचित् ॥ वृषो

राम.
२६

सर्गफलमुक्तं देवीपुराणे ॥ एवं कृत्वा सवात्रोति फलं वाजिमखोदितं ॥ यमुदेरपस्तजेव संसलने ताविच
रणादिति ॥ एवं वृषोऽग्रे विधिं नरो यः करोति न त्रानिज पूर्वजानां ॥ उद्यत्या तान् दुर्गतिपंक्तमत्रान्
यं सलोकं समुपैति शंभो ॥ इति वृषोऽग्रे विधिः ॥ अथ मृतशय्यादानविधिः ॥ स च जीव कृत्वा
हनेति कर्त्तव्यतातिदेशापरिपूर्णय इति पूर्वक उच्यते ॥ हे माद्रो न विष्ये ॥ तस्मात्तस्यां समासाद्य सा
रदारुमयो दहं ॥ दंतपत्रचितारम्यां हे मपट्टै रलंकृतं ॥ दंसं लूलाप्रतिष्ठन्तं ॥ पुनर्मंजो पधानिकां ॥
प्रकादनपरीगंधांधूपदीपाधिवासितां ॥ तस्यां संस्थापयेद्देम हरिलक्ष्म्या समन्वितं ॥ अत्र हरिस्था
ने प्रेते च ऋषकेयतनं तं कलशं परिकल्पयेत् ॥ तां बूलकुंकुमक्षोदकपूर्णां रुचंदनं ॥ दीपाकोपान
दृष्ट्वा वामरासननाजनं ॥ पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या समं धान्यानि चैव हि ॥ शयनस्यास्य न वतियदस्य उ
पकारकं न गारकरकाद्यं च वणं वितानकां मंत्रसु ॥ यथानुष्ठानं शयनं स्यात्तथा ॥ शय्या
ममाप्यशुन्यास्तु तया जन्मनि जन्मनि ॥ यस्मादशुन्यं शयनं कैशवस्यं शिवस्य च ॥ शय्याममाप्यशुन्या

श्री. म.
१५९

स्तुतया जन्मनि जन्मनि ॥ दत्तैवं तस्य सफलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ एकादशदेवितया विधिरेषः प्रकी-
र्तितः ॥ विकीर्तितः ॥ विशेषचान्नराजैश्च कथ्यमानं निगमयाते नोपयुक्तं यत्किंचिदस्य वादननाजनं य-
द्यदाष्टं च तस्याहोततत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥ तमेवं पुरुषं देहेतस्यां संस्थापयेत् सदा ॥ पूजयित्वा प्रदात-
व्या मृतशय्याय योरिता ॥ प्रायमास्ये ॥ मृतकांते द्वितीये क्रियायां दद्यात्सुलक्षणं ॥ कांचनं पुरुषं तद्वत्
नवस्त्रसमन्वितं ॥ संपूज्य द्विजदं पत्यं नाना नरणक्षितं ॥ उपवेश्य तुरशय्यायामधुपकृतो वदेत् ॥ वृ-
षोऽग्रे च कुबेरतरे याचकपि जायतेति ॥ शय्यादानफलं न विष्ये ॥ स्वर्गपुरं दक्षपुरं स्वर्गपुरं बालयेत् ॥
या ॥ मुखं च सत्यसौ संतु शय्यादानप्रभावतः ॥ ताः येति न तं यस्याः पुरुषानाषणानना ॥ न धर्मेण न-
शतेन बाधते स नरः क्वचित् ॥ अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं सागच्छति ॥ विमानवरमारुहः सैव मानो-
यस्य रोगणैः ॥ आनृतं संस्रवं यावन्निष्ठत्वात्कवर्जित इति ॥ ॥ अथोदकुं न ग्राह्य ॥ ॥ हेमाद्रौ स्य तिसमुच्च-
ये ॥ एकादशदशस्वरुति यदस्तीयान्न सप्रतः ॥ दिनेरिने प्रदातव्यो यावत्सर्वं सुतेः ॥ स पित्रा करण-

राम
१६०

नंतरमपि वस्त्रपर्यंतं देय इत्याह ॥ यावत्तव ज्ञः ॥ यस्य संवत्सरं वस्त्रपिञ्जकरणं न वेत् ॥ तस्याप्यत्रं से-
रकुं नरं द्यात्सं वस्त्ररुजिज्ञ इति ॥ अत्र विशेषमाह मदनरत्ने गौतमः ॥ अरेवं पार्वणं ग्राह्यं सोऽकुं न स-
मर्कं ॥ कुयस्त्रित्यादिकं ग्राह्यं संकल्पविधिनान्दं ॥ पित्रदानं च त्रैकल्पिकं ॥ तथा च पारस्कराः ॥ अह-
रदरन्मसं सैव त्रयणयोऽकुं न च दद्यात् ॥ पित्रमिष्यं के निष्ठं ताति ॥ अथ स पिञ्जकरणं ॥ ॥ तत्काजद-
त्रं मिहानारते माधवीये ॥ न विष्ये च ॥ स पिञ्जकरणं कुयद्यजमानस्त्वनमिमान् ॥ अनाहिताग्नेष्टे तस्य
पूण्ये नरतर्षति ॥ दृष्टं दनिषष्टे च त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ॥ एकदशे वा त्रिमासि मंगले स्यादुपस्थितमि-
ति ॥ एते च सप्तकाला उन्नयोरनग्नितेऽश्रुयाविकल्पं ते ॥ षष्ट्यत्रयं हि तमपि मासीत्यनुपज्यते सा-
न्नितपक्षपदानुषंगमासीत्यनुषंगे मासीत्यनेन पौनरुक्त्या पातात् ॥ त्रिपक्षे त्रिमासीत्याहो पूरणप्रत्य-
यार्थविवक्षया तृतीये मासे पूर्ण इत्यर्थः ॥ हेमाद्रौ तु त्रिमासं विहाय षष्ठे वा नाहिताग्नेः कालास्तत्रापि अ-
ष्टं ते सुदयागमेवेति द्वौ मुख्यावत्येन कल्पाऽस्तुक्तं ॥ वैधायनोऽथ संवत्सरे पूर्णं स पिञ्जकरणं त्रिप-

त्रा-म-
१७६

स्तेवात्तनीयेवामासिषष्टेवैकादशेवाद्वादशेवैकादशेदेवेतिपैवानसि॥संवत्सरोतेविसर्जनंनवममा
स्यामित्येकइतिविष्णुःमासिकार्यवद्वादशादश्याइंकृत्वात्रयोदशेक्रियाइंकुयन्मित्रवर्जंशुक्राणंद्वाद
शेक्रिसंवत्सरान्तरेयद्यधिमामोनवेत्तरामासिकार्यदिनमेकंवर्धयेदिति॥अयमर्थः॥आश्वीनोचैत्र
रंद्वादशस्वदस्सुद्वादशमासिकानितेधेवाद्यद्वितीयषष्ठद्वादशदिनेषूनमासिकेवैपक्षिकोनुषाणमा
सिकोनाष्टिकानिहृत्वात्रयोदशेक्रिसपिंजीकरणंकुयति॥तथाचमरणदिनाश्रयोविंशतिमेचनुविं
शतिमेवादिवसेविष्वसपिंजीकरणं॥यद्यप्येतोमिमात्कृत्तनतरालयुद्दारीतः॥अनमिस्तुयदावी
रनवेत्कुपतिरागदोषेतश्चेदमिमांस्तुस्यान्निपक्षेवैसपिंजनमिति॥तादृशलिपक्षएवकुपतिनाम्यत्रे
तिनियमः॥अत्रहेमाद्रिणपूणैसंवत्सरेषण्मासेविपक्षेवेतिगोत्रिलवाकेषूपिरेषण्मासादिष्यन्ते
तासुकेतरनुषंगेषमाणानावापुषेत्सम॥पूणैस्यत्रवृत्तरेक्षिततःसपिंजीकरणंवत्सराहर्ध्वतःस्थित
मितिनागरखंजेकेः॥पितुःसपिंजीकरणंवार्षिकेमतवासरइत्युक्तानःस्मृतेः॥अत्रषष्टदिमासाश्चा

राम-
१७६

द्वादशमासा॥आष्टिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यतइतिगर्भकैः॥तेचत्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्स्वरूपाएव॥ननु
दिदशतिपितृकार्येचचांद्रोमासस्यतेपरिमाणंतेसकजाहृदिहानिता॥मासएतेस्मृतामासास्त्रिंशत्त्रिंश
समन्विताइतिसिद्धांतंशिशोमणिवचनात्॥तेनषष्ठमासादिषुचिकीर्षितेसपिंजीकरणंयदिमध्येमल
मासोगतस्याज्ञातमादायैवषण्मासादिगणनाकर्त्तव्यननुषष्टदिनात्माएकोमासः॥यत्रुषष्ट्याउदि
वसेमासःकथितोवाद्वादशयणैःपूर्वमर्धपरिमज्जकर्त्तव्यचोत्तरक्रियेतितद्वावणेवर्जयेच्छाकमितिसा
दिचानुर्मास्यादिब्रतविषयं॥यदपिचांद्रशुक्लादिदशतिइतिब्रह्मसिद्धंतवचनंतदपिमासविशेषपुर
स्कृतमघादिआहविषयं॥अन्यथाहृष्माष्टमादौमृतस्यमासिकोनमासिकद्वितीयमासिकवैपक्षि
कतृतीयमासिकचतुर्थमासिकेत्यादिहेमाद्रुदात्ततस्त्रेमासिकाद्यनंतरंविहितस्योनमासिकस्यदश
सुर्वत्रयोदशपदावनुषानुमापद्येत॥इतिचांद्रमासस्यसमाप्तत्वात्॥एवमनषाण्मासिकोनाष्टिकंषा
ण्मासिकद्वादशमासिकोत्तरंचपेदशपादावापाद्येयातां॥नचेतदिष्टंहृत्सचतुर्दशामृतस्यहृत्सत्रयोद

श्री.म.
७७

रुपाद्वनपाण्मासिकोनादिकापत्याउदाहृतसुविरोधः॥स्यादितिसव्यसाग्निकोविराग्निकोविराग्निक
स्यासपिंडनद्वादशाहेकुपति॥तथाचतुर्विधेयजमानोन्निमान्नराजस्येतन्निमान्नवेत्॥द्वाद
शाहेनराकार्यसपिंडीकरणंमुनेः॥कात्यायनः॥एकादशाहंनिर्वृत्यपूर्वदशधियाविधिः॥प्रकुर्वता
न्निमान्नविप्रोमातापित्रोसपिंडतां॥दशतः॥यातुपूर्वममावास्यामृताह्वादशमीनवेत्॥सपिंडीकरणं
तस्यांकुयदिवसुतोन्निमानिति॥दशमीरात्रिस्ततःपरायामावास्यातस्यामित्यर्थः॥अतःसाग्निकर्तुं
सपिंडीकरणेद्वादशहोदशाहत्परतोयत्किंचिदिनंदशाहत्परतोमावास्याचेतित्रयःकालाःइतिहेमाद्रौ॥
कालादशमाधयोक्तमृताहद्वेदिनमारभ्यवशमितिब्रह्मनाहोकादशाहमावास्येति॥हावेवका
लाविति॥उभयोसाग्नित्वेद्वादशाहएव॥साग्निकास्तयदाकर्त्तव्येतन्निमान्नवेत्॥द्वादशोदित
राकार्यसपिंडीकरणंपितुरिति विज्ञानेस्वरमाधवाभ्यांस्मरणदित्करात्तात्पर्यं॥हेमाद्रिणातिर्वा
नेति॥अत्रचसाग्ननग्निपदानादितामनादिताग्निपराणिप्रेतश्वेदादिताग्निःस्यात्कतानग्नीयद

श्री.म.
७८

नवेत्॥इति सौमंतवाक्यात्॥इति सौमंतवाक्यात्॥एवंचोपासनाग्निसंतोन्नियमेनद्वादशाहेकिंनुय
स्मिन्कस्मिन्कालेइति॥तरापिंडपितृयज्ञोयज्ञोलुप्यतेदशाहमध्यवर्तिवत्॥तथापितृयति
रिक्तस्यसाग्निसपिंडीकरणेसाग्नैःकर्तुंनद्वादशाहनियमःवाकोपितृयहणत्॥एवमुपवादिता
ग्रेयदिपत्नीकर्त्तृतरापिनायंनियमः॥एवमाधानेसाहधिकृतायाःपत्न्याःपतिःकरोतितरापिन
नियमःसर्वेषुवाकोषुकचिसुत्रैःकचित्पित्रोरितिस्मरणत्॥अतो नतत्रनियमः॥आनेमात्कुल
धर्मिणंमुंसाचैवायुषःक्षयात्॥अस्त्वितेश्वरशरीरस्यद्वादशाहप्रशस्यतेइति॥कुलधर्मिणंसपि
ंडीकरणंविनानुष्ठानमशक्यानांप्रथमतोयवर्षाद्यनुष्ठेयचूडाकरणादीनामत्येकांवाचारः
प्राप्तानांरुद्धिग्राह्यानांशकानामपिग्रहणंश्रिष्टाचारत्॥इदंचवेचनकर्त्तव्येतयोस्तयोरेतन्नित्वे
साग्नित्वेकर्त्तव्यमात्रस्यवासाग्नित्वेद्वादशाहस्यपूर्वोक्तवचनैःप्राप्तत्वात्॥प्राशस्येवोधयति॥प्रेत
मात्रस्यसाग्नित्वेसाग्नित्वेकर्त्तव्यमात्रस्यवासाग्नित्वेद्वादशाहस्यपूर्वोक्तवचनैःप्राप्तत्वात्॥प्राशस्ये

आ.स.

...

बोधयति॥ प्रेतमात्रस्य साधितेनुविपक्षे एव नियतः पूर्वोक्तवचनात् प्राप्तो न तत्र द्वादशाष्टाशस्य
एते च कालास्त्रैर्वर्णिकान् प्रति॥ मृदुस्पर्शं हाशौ च पक्षे तु द्वादशाष्टा एव॥ तथा च सपिंडं न मधिष्ट
स विष्णुः॥ मंत्रवर्जं तु मृदुशणं द्वादशोदनिकीर्तितमिति॥ अष्टातात्पूर्वमेव सपिंडं मेनेक्रियमाणे
मोक्षश्चाद्यस्य पक्षे व्याति॥ तथा च द्वादशवसिष्ठः॥ आह्वानिषोऽस्मिन् ह्यननुकुर्यात्सपिंडं नमिति॥
सपिंडं करणं त्वरं वस्वकालेतात्मावर्तनीयानि यस्य संवत्सरादवन्निहिता तु सपिंडता॥ विधि
वज्ञानिकुर्वीत पुनः आह्वानिषोऽस्मिन्॥ एकोदिष्टविधानेन कुर्वात्सर्वणिता नितु॥ सपिंडं करणं हर्षय
दा कुर्वन्निदा पुनः॥ प्रत्यष्टं यो यथा कुर्वन्निदा कुर्वन्निदा तस्य पीतिपैतीतसिस्मते॥ सपिंडं करणं प्रा
ग्राविनां तु नावृत्तिः॥ अवगिष्टं यत्र सपिंडं करणं कृतं॥ तद्वर्धमासिकानि सूर्यपाकालमनु
ष्ठितिरिति कास्त्रिजिनिस्मतेः॥ सपिंडं करणं त्वरं कर्तव्या न्येमेव चानुमासिकसंज्ञानितान्यपि वृ
द्धिप्राप्तावपक्षे व्याति॥ तथा च माघवीये शाटयनिः॥ सपिंडं करणं रवन्निपक्षे कृता न्यपि पु

रामः

200

नरप्यपहृष्यते वृक्षुत्तरनिषेधनादिति निषेधस्तु निवृत्त्यवृद्धिते त्रनुमासिकानि न तत्र येदिति ॥ आ
पातपापं मरणं न न वेत्तु नरस्य तु ॥ श्राद्धाद्यनि ॥ श्वेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा ॥ अप
हृष्यापितृवत्तकर्तृतां दीमुखं ततः ॥ वृद्धिभक्तिरेकेण पकर्षे प्रत्यवायमाहो ज्ञाना ॥ वृद्धिश्चावि
हीनस्तु श्वेतश्राद्धानियञ्चरेत् ॥ सश्राद्धी नरके घोरे पितृभ्यस्तु दमकृतीति ॥ यत्तु मिताक्षरायां ॥ अ
ष्टौतः सपिंडनेषोऽश्राद्धानि सपिंडनोत्तरं कायणिति मुखापक्षः प्रमितितु गौण इत्युक्तं तत्र ॥
पूर्वोक्तवृद्धवसिष्टश्राद्धायाश्चमादिवचो विरोधात् ॥ वषेत्तिरदिनेष्वहृते सपिंडने गौणकालात्ताद
कालादशेषेष्वहं ॥ सपिंडीकरणश्राद्धमुक्तकालेन चैतत्तं रौद्रहस्ते च रौद्रिणां मैत्रनेवासमा
चरेदिति ॥ रौद्रमाद्रमैत्रमनुगधा ॥ सपिंडीकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ॥ गंधोदकतिलैर्युक्तं कुं
यात्र चतुष्टयं ॥ अथ विपितृपात्रेषु श्वेतपात्रेषु च येन ॥ ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेदि
ति ॥ श्वेतपात्रोदकं सावशेषं विधविपितृपात्रेषां सिञ्चते नार्घ्यपात्रोदकावसिष्टेन श्वेतस्थानविप्रद

धोदियइतिपितामहारणाः॥कात्यायनोपि॥ततःसंवसरेपूर्णेचत्वारिपात्राणिसतिलगंधोरकैः॥पूर
यित्वात्राणिपितृणामेकंप्रेतस्यप्रेतपात्रंपितृपात्रेयासिंचितियेसमानाइतिह्यस्यांएतेनपिंडायाख्या
तइति॥चतुर्विंशतिमतेन॥चत्वारिहार्घपात्राणिअर्चयेत्पूर्ववक्षुचिः॥प्रेतपात्रंपितृणानुपात्रेषुनिव
येदुधः॥मध्वावाताशचंजस्वांसंगच्छधमितिब्रुवन्॥येसमानाइतिह्यस्यांकेचिदिच्छंतिसूरयः॥एवं
पिंडेषुकर्तव्यंचरमंनुविसर्जयेदिति॥अनुक्रममृतस्यगोब्राह्मणदिहंतस्यचमपिंडंननास्तिमुक्रमावप्र
मातानांनैवकार्यासपिंडने॥तिमिताक्षरोदाहृतस्मृत्युक्रममृतपुत्रेणदत्ताहोपितामहादानामेवपा
र्वणंकार्यं॥ब्राह्मणदिहतेतातेपतितेसंगवर्जिते॥अनुक्रममृतदेयंयेमएवददात्तसावातिकात्याय
नोक्तेः॥यत्रुमनुः॥पितायस्यनुवृत्तस्याज्जीवेच्चापिपितामहः॥पितुसनामसकार्त्तयेस्वपितामहमिति
॥तत्रापितृपितामहद्वयपितामहेदेयकपार्वणविध्यर्थंकिंतुपितुःपितामहप्रपितामहेऽस्मिन्नप्रयो
गनियमार्थं॥पितुनमिगृहीत्वातत्संबन्धित्वेनसप्रपितामहाद्याउद्देशादस्यर्थः॥एतादृशपार्वणेन

चमदपितुरेकोदिष्टमपिकार्यं॥यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रंपिंडनिधायपितामहासरास्यांदद्यादिति वि
मुक्तेः॥एतस्यायमर्थः॥पितामहेधियमाणेप्रेतेचपितरिपितुरेकंपिंडमेकोदिष्टविधानेनविधाया
पितुयःपितामहस्तत्परास्यांद्वास्यांदद्यात्पितामहस्वात्मनःप्रपितामहःसंप्रदानंनक्तःस्थितएवेति
प्रपितामहायततःपरास्यांद्वास्यांचदद्यादितिमिताक्षरायां॥एतास्यांमेवमनुविष्णुवचोऽस्यांअनुक्रम
तादीनामपिसपिंडंनवतीतिस्मृतिचंद्रिकादिषु॥पितुनमिसकार्त्तयितरंदेवतात्वेनोद्दिश्यप्रपिता
महंतदादिकोऽस्मानुद्देशेदितितन्मतेमानवस्यार्थः॥पित्रेपिंडनिधायपितामहासरास्यामितिरती
यस्याप्युपलक्षणमिति वैष्णवस्यार्थः॥स्मृत्यर्थसारेनुएतत्तद्वयमप्युक्तं॥विमर्कैरयेतन्नष्टयकार्यं
किंतुयेष्टेनैवानवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धस्यपिचषोडश॥एकेनैवतुकार्याणिसविनक्तधनेषपाति
स्मृतिः॥अष्टेष्टवसतिनुतप्रिन्नेनयेनकेनापिदशाहंतंअवश्यंकार्यंकिंनष्टपुत्रपौत्रप्रपौत्रहोदित्रा
दिभिस्त्वेकाशादिकमपिकार्यं॥यत्तत्तेष्टिपद्वतौकनोयसाहृतंकर्मसपिंडकरणेषुनः॥तज्जायसा

ग्रा.स.
१०२

पिकर्त्तव्यं प्रेतशब्दे विहाय तद्विहितं तस्मै ते पितृत्वमापत्ते सपिंडाकरणं दनुः॥ अदितामेः सिनीवाल्यां वि
त्यतः प्रवर्त्तते इति मनुवचसा सात्त्विककनीयां संप्रतिपिंडपितृपत्तानुरोधेन सपिंडनायक कर्षविधा
नात्तं प्रतिबोध्यं॥ इदं दिवचः पितृयज्ञस्य प्रमाणं तस्मात् सपिंडं न प्रयोजकत्वबोधनेनैवायवत्॥ न प्र
कारांतरं॥ अन्यस्यैतद्वाक्योपात्तस्यार्थस्य प्रमांतरैः प्राप्तत्वादितिकेचित्॥ तन्न॥ सत्यमेव मर्थवदे
तद्वाक्यं परं तु क्त्वाधिकारस्येष्टं प्रत्येव चरितार्थनात्कसंकनीयसोधिकारमुपिकल्पयति गौरवान्॥
अतो ज्ञातावान्नातपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव च॥ सदपिंडक्रियां कृत्वा कुयदि मुदपंतुत इति पूर्वलिखि
तवाक्येन ज्ञातृत्वात् पुत्रादिपदैरर्धमेतवेदिमिनोतीत्यादिवत्तत्तण्यो मुदधिककर्त्तव्यस्य सपि
इनाधिकारबोधेन कनीयसोपि प्राप्ते स्तद्विषयं कनीयमेति वाक्यैः रुदिकामस्य कनीयसोपि सत्यस्य
सारेष्टयगधिकारबोधनात्तद्विषयं वा॥ परंतु कनीयस्यैसादिवाक्ये मूलमप्यं॥ न गिरागिरेति वृथादे
रं कृतोपायमिति वद्यतीनामेकोदिष्टस्थाने पावणमाहोशना एकोदिष्टं न कुर्वीत यतीनांचैव सर्वदा॥

ग्रा.स.
१०२

अदत्ते कारोप्राप्ते पावणं तु विधीयते॥ इति ब्रह्मदेवार्षिप्राज्ञापमान्यतमविवाहोपायास्तु सपिंडं न तच्छ
यादिभिः सद॥ आसुरगंधर्वराक्षसपैशाचान्यतमोपायास्तु मातामहादिभिः सहेति मितान्तरादिषु स
ष्टं॥ सदगमने तु विवाहनेरमतं ब्रह्मत्यनतसिद्धकार्यं॥ न त्रिचैकेन कर्त्तव्यं सपिंडाकरणं पुनः॥ सान्
तापिहितेनैकंगतामंत्रातिव्रतेरिति स्मृते॥ तत्र सदगमनमिन्न प्रकारेण मरणेषु सपदेव संयोज
नादि॥ सदगमने तु विश्वदेवस्थाने एकविधं द्वौवोपवेशमनुष्ठान एकं तस्याश्वस्थाने परपितामहादीनां
चत्रानेकं वोपवेशपदयोः प्रेतयोर्द्वयं पितामहादीनां च त्रयमिति पंचार्थपात्राणां साद्यजलेनापूर्यप
त्नीपात्रोदकं सरोषं नर्त्तय असिच्य नर्त्तय पात्रोदकं च सरोषं पितामहादिपात्रेष्वसिच्य नर्त्तय पात्रशेषेण प
त्यै पितामहादिपात्रोदकैश्च पितामहादिस्योर्ध्वं दद्यात्॥ एवं त्रैते तस्यै पितामहादिस्येति पंचपिंडा
नरत्वापत्तीपिंडं संपूर्णमिर्त्तयिरेन संपूर्णेन संयोज्य संयोजितं च संपूर्णं चित्रे धाविन्यत्राकलत्रयं पि
तामहादिपिंडेषु योजयेत्॥ न वपितृत्वावापत्तेनैव सपिंडं न प्रेतेनेति नियमः॥ मातामावात् इति संज्ञे

म.म.
१०३

पः॥ यदि मृतस्य जन्ममात्रका अनेकेषु वासुस्तदा सर्वज्येष्ठ एव पितुरौर्ध्वदेहिकं कुर्वति॥ अन्तःकृत्यास्तु
कनीयानपि साक्षात्पुत्र एव सर्वदृष्टकुर्वति॥ न स पत्नीपुत्रौ ज्येष्ठ एव तस्मिन् निरूपितपुत्रत्वाभावात्॥ स
हस्ते कस्यामेव वितौ सपिंजनं तु ज्येष्ठेन पितुरवकेवलं पितामह इति॥ कनिष्ठेन तु मानुः॥ पितृसपिंजन ए
दिनांतरं वा कार्यं॥ अथ एकदिनसपिंजनपक्षे दिनांतरपक्षे वा पितृसपिंजनोत्तरमेव॥ संतवति पितृना
वापत्नेन स योजयेत्तसंयोजनायोगादितिकेचित्॥ तत्रापि मानुःपितुश्चैत्येको हि हृदयमेव॥ मानुरे
को हि हृदं पित्रादीनां पार्वणमिति तु सांप्रदायिकाः॥ अप्यसर्वे पितृसपिंजनविधिरसंनवकः॥ मृदाणां सपिंज
नमिति॥॥ इति सपिंजनं॥॥ अथासुरदिकथा॥॥ मांकेरे यपुराणे॥॥ तैमिन्निकमथो वक्ष्ये आहमस्य
रयात्मकं॥ पुत्रजन्मनितकार्यजातकर्मसंनरेः॥ तैमिन्निकजातकर्मपरात्पुत्रजन्मनिमित्तकमेव
आहं ननु जानुमंगिमिति उच्यते॥ अतएव कर्मप्रत्ययेन॥ नाष्टका मुनवे आहं न आहं मिष्यते॥ न
सोष्यति जानु कर्मप्रोषितागतकर्मसु॥ सुखं प्रसवायं सोष्यं ती कर्म॥ प्रोषितागते च पुत्रे पितुः कर्म

राम.
१०३

रोगस्त्रे प्रसिद्धं॥ यत्र देमादौ॥ वृद्धि आहं तु कर्तव्यं जातकमदिकेषु वै॥ इति॥ तत्राप्यतदुक्तं संविज्ञानो
बहुव्रीहिः॥ अतः पुत्रजनने केवलं नैमिन्निकमेव आहं न जानु कर्ममंगि॥ अन्तेषु तु कर्मसंगं॥ तथा च देमा
दौ जावलिः॥ यतो ह्यदप्रतिष्ठा सुमेरुलाबं धमोक्षयोः॥ पुत्रजन्मदपोऽग्रे वृद्धि आहं समाचरेदिति वि
लपुराणे॥ कस्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेन ववेशमनः॥ नामकर्मणि बालानां चूरा कर्मादिकेतया॥ सीमं तो
त्रयने चैव पुत्रादिमुखमंरने॥ मांदासुरपितृगणमर्चयेत्प्रयतो गृहीति॥ तत्रैव कालादरे लोकाणि॥
नामान्न चो जगो रानसी सोपनयसु सवे॥ स्नानाधानविवाहेषु नां दी आहं विधीयते॥ वृद्धगर्भः॥ अ
थाधानादिषेकादिविष्टो पूर्णैः स्त्रियाः अतो॥ वृद्धि आहं प्रकुर्वीत आश्रमग्रदणे तथा॥ जातस्य जातकमा
दिक्रियाकां रमरोपतः॥ पुत्रस्य कुर्वीत पिता आहं चासुरयात्मकं॥ जातकमदिक्रियाकां रमपस्य सं
स्कारः॥ पुत्रस्येति पुंसमविवक्षितं॥ अनुवाद्यगतत्वात्॥ अतः कस्या अपि नवतितन्नसंनवकमेव
संनवबाधे मानाभावात्॥ यत्र जातकमदिसंस्कारानुक्रिया जवत्का॥ वृद्धी मेताः क्रियाः स्त्रीणां मितित

श्राम-

२०४

स्वधनांगमंत्रवाधार्थीयदिहिअस्ववन्त्येनचरंतीतिवृत्तायांतेनसांगतावनामुक्तातस्यांरुसीत्वंवि
धीयेतततःस्वाहंगमंत्रवाधः॥इदुयत्तार्थंवेकाम्याइष्टयस्तुपांमुकत्रिवाइत्यत्रेष्टीनामिवक्रिया
णं॥प्रथमांतपदोपात्रत्वात्प्रधानएवहस्तीत्वविधिनांगेपितेनकस्याजातेकमर्होदृष्टिआइंसमंत्र
कमेवजवतीतिरिक्तः॥यत्तुश्रुतातपः॥नानिह्वातुपितृन्त्रादेकमर्वदिकमारनेदिनि॥तद्यत्रप्रति
स्विकवाकोनंदिआइमुक्तंतत्रेवोपसंक्रियते॥अथवावाकांतरप्राप्तमंगित्वेएतत्पूर्वकालतामात्र
मेवबोधयतिनकमंगितामपि॥अतोऽनसंवर्तनादावतिप्रसंगमत्तद्वेपिनाष्टकासुनवेष्टाइमित्या
दिपूर्वेक्तिकर्मप्रदीपवचोनित्यानुवादकमेवाननिषेधकं॥प्राप्त्यत्तावात्॥प्रधानाहस्याप्राप्त्यापानां
हीआइहत्तेःपवादकर्मप्रदीपे॥असह्यनिकर्मणिक्रियेरन्कर्मकारिणप्रतिप्रयोगेनेतास्यामा
तरःअइमेवच॥आधानहोमयोश्चैवैवरेवेतथैवच॥बलिकर्मणिदंश्चिपौर्णमासेतथैवच॥नवपत्ते
चयत्तत्तावंदयेवंमनीषिणः॥एकमेवआइमेतेपुनएयकएयगिति॥असह्यमुनःपुनरित्यर्थप्रति

श्राम-

२०४

दिनंप्रतिमासंप्रत्यष्टंवेतिधावत॥नवयत्तआगत्यणेष्टिः॥आधानइत्यादिश्लोकद्वयंपूर्वेक्तिकर्मणामेव
विवरणार्थं॥नएयत्ताकां॥अतोऽतोतिष्टोमादिषुप्रतियोगेनवेमेवदृष्टिआइंसोमादिनवयत्तपर्यंते
पुनएयकआइंकिंत्वाधानाहोक्तमेवआइमुपकरोतीतिनारायणः॥यदानुनामकमन्त्रिप्राप्त
चौलोपनयनयनकर्मणिकर्मशिशोरेककालेक्रियतेतदादृष्टिआइंतत्रेणैवकायातिपाचतत्रे
व॥गणत्रा॥क्रियमाणेषुमातृम्यःपूजनंसकृत॥सहदेवनवेष्टाइमाहोनएयगादिषु॥यत्रयत्र
नवेष्टाइंतत्रतत्रचमातरः॥पूजाइतिशेषः॥अनेकेषांपुरुषाणांस्त्रीरूपाणांवापत्यानांसंजाती
यविजातीयानेकोपनयनोद्वाहादिसंस्कारदेशकालकतैकादृष्टिआइंतत्रेणैतिकश्चित्तनुष्ठंत
यायोगसिकरणेसर्वफलार्थतथाबुधस्यापिज्योतिष्टोमादेरेकःस्यात्प्रयोगादेकमेवफलंनानेका
नि॥एकयासामस्याएकमेवकार्यंजन्मतइतिनियमादित्युक्तं॥तथेहाप्युपनयनविवाहादिजन्मपरमा
पूर्वणिमनेकतत्रसंस्कार्यनिष्टत्वैवदंगमुधिकआइजन्मानासंगपूर्वणिमपितन्निष्टतापत्तेन

आ.म.
२०५

चतसंभवति॥ पूर्वोक्तनियमविरोधात्॥ अतः पृथगेव वृद्धिश्चादमिति रिक॥ तत्रैव कर्मदिषु च सर्वेषु
मातरः सगणधियाः॥ पूजनीया प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्तिता॥ ताश्च विशिष्य स्मृत्यन्तरे उक्ताः॥ गौरी
पद्माश्च मेधासावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः॥ धृतिः पुष्टिः सया
ष्टिः कुलदेवतया सह॥ विनायकेन सहिताः पूजनीयाः प्रवृत्तः॥ इति॥ अत्र विशेषकर्मप्रदीपे॥ प्रतिमा
सुचमुक्ता सुलिखित्वा वा पटादिषु॥ अपि चाक्षतपुंजेषु ते वेद्यश्च पृथग्विधैः॥ कुयलना वसो हारा स
मवारं घृतेन तु॥ कारयेत्संचरात्मानां तिलं बान्धो कृतां॥ आयुष्मणि च शंस्य जस्वात वसमाहितः॥
पद्मः पितृमस्तदनु आइरानमुपक्रमेत्॥ वसो हारा सुचब्राह्म्या सा हे स्वरी कौमारी वैष्णवी वाराहोद्गा
ण्ण चामुखा देवताः पूजयन्ति शिष्टाः॥ पद्माः इति गौत्रिया त्रितितस्त्रे पार्वण्ड्या स्नानादिति नारा
यणवृत्ति कृता॥ कातीयानामप्येवमिति केचित्॥ मत्स्यपुराणे॥ उक्त्वा नंदसेतानेयज्ञोद्गाहादिमंग
ले॥ मातरः प्रथमे पूज्या पितरस्तदनंतरं॥ ततो मातामहः पूज्य विश्वे देवास्तथैव च॥ चतुर्विंशतिमते॥

राम.
२०५

मातामही स्मृतः केचिद्युमानो ज्यादिजातय इति॥ ततो मातामह पार्वणांतरं॥ अत्र बहुवचनांतेः श्रद्धे
तदाद्यास्त्ययुच्यन्ते॥ मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देशाः॥ उर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र तेनां दीमुख
संज्ञिता इति॥ नां दीमुखादिव्यपित इति स्वनेरविवक्षयो देवस्वरूपे तज्जिनाया॥ कर्मणि स्मृदधिकेप्ये
ते एव देवताः॥ निषेककाले सोमे च सोमं तोन्नयने तपा॥ जेयं पुंसवने आहं कर्मणि वृद्धिवत्कृतमिति
वचनेन गन्धानाद्यं गन्तुं पारिजातिककर्मणि आहं वृद्धिश्चाह देवताद्यतिरेकात्॥ पौष्टपरपौष्ट
मासानां दी आहं नुविशेष उक्तो ब्रह्मपुराणे॥ पिता पितामहश्चैतथैव प्रपितामह त्रयोसु मुखो ह्येते
पितरः संप्रकीर्तिताः॥ तेभ्यः पूर्वोक्तयोपेतु ते तु नां दीमुखाः स्मृता इति॥ अन्यकर्तृकैर्तुकासायनः॥ स्वपि
तृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु पिंजनोद्गाहनात्तेषां तस्याभावे तु तक्रमात्॥ अत्र पितामहादिक
स्याप्रदः स्वपितृभ्य एव दद्यात्॥ तस्याभावे तु तक्रमादित्यत्र स्वपितृभ्यः इत्यस्यानुषंगेनात् इति हेमाद्रिः॥
तपितरनयः संस्कारे पितृणां क्रमस्तेन क्रमेण दद्यान्ननुस्वकीयेभ्यः पितृभ्य इति वाचस्पतिमि

आ.म.
२०६

आद्याः॥ ये पुनराहस्यवचनेनानुक्ताधिकारास्तेतदीपेनएवपित्तस्योरयुः॥ कालारोहिणीतः॥ अतस्मि
कोपिकुर्वीतजन्माहौवृद्धिकर्मणि॥ येनएवपितादद्यात्तानेहोदिष्यपावर्णं॥ अतश्चसाग्निकश्चैवज
वसितकारबोधकेवाकोसाग्निकग्रहणमुपलक्षणं॥ वसिष्ठः॥ पूर्वद्युमतिकआहंकमहिपेतकंत
या॥ उत्तरेद्युःप्रकुर्वीतमातामदगणस्पनु॥ वृद्धात्तातपः॥ एयकरिनेश्वराक्तश्चैरेकस्मिन्पूर्ववास
रे॥ आहवयंप्रकुर्वीतवैश्वदेवंतान्विकं॥ वृद्धमनुः॥ अजानेनिन्नकालानांनदीआहवयंबुधः॥ पू
र्वेद्युर्वैप्रकुर्वीतपूर्वक्षेपितपूर्वकं॥ छागलेपः॥ एकैकस्पनुर्वगस्पहोहोविप्रौसमर्चयेत्॥ विश्वेदे
वेनयाहोचनप्रसज्येतविस्तरं॥ नविष्ये॥ पूर्वक्षेपोजयेदिप्रानअष्टौसर्वप्रदक्षिणं॥ तथाचनवमं
विप्रचतुरस्रेखगेश्वर॥ चतुस्त्रयाद्यार्थमंजले॥ तदुपलक्षितपाद्यंतस्मिन्क्रियमाणेयोतिषिरागच्छे
त्तनवमंनोजयेदित्यर्थः॥ तत्रैवपक्षांतरंनदीमुखानसमुद्रिपित्तनपंचद्विजोत्रमात्त॥ नोजयेदि
धिवत्प्रातरेद्विआहंप्रदक्षिणं॥ वृद्धवसिष्ठः॥ मातृआदेतुविप्राणामलानेपूजयेदपि॥ पतिपुत्रा

राम.
२०६

नितोन्नवायोषितोष्टौमुरान्विताः॥ कात्यायनः॥ सद्यपरिचरेद्रक्षापित्तनयत्रदेववत्॥ निपातो न हि
सव्यस्यजानुनोविद्यतेकचित्॥ मधुमध्वितियस्तत्रविजकोष्ठनुमिष्ठतां॥ गायत्रानंतरस्तोत्रमधु
मंत्रविवर्जितं॥ अंत्यएवजपःकार्यःसोमादिकत्युनः॥ सत्रयविकरोन्नस्पतिलवायववांस्तथा॥ उ
च्छिष्टसंनिधौसोत्रतसेषुविपरितकः॥ देवपात्रांतिकेतिलवान्पितृपात्रांतिकेयववान्इत्यर्थः॥ प
श्चपुराणेति लार्थस्तुयवैःकार्यःसव्येनैवानुपूर्वकः॥ ब्रह्मारे॥ स्वाहाशंखंयुजीतस्वधास्थानेवृद्धि
मान्॥ वृद्धिआदेसदासव्ययत्तस्त्रंचकारयेत्तुक्रास्थानेचहविसुमंगलस्यानिवृद्धये॥ प्राप्सुरोदे
वतायेनवृद्धौपरिचरेत्सिद्धन्॥ सव्येनैवोपवीतेनक्षिप्रदेशविमार्जनं॥ पार्वणवदसायनप्रतीक्ष्य
च्छिष्टदेशमार्जनमित्यर्थः॥ कात्यायनः॥ प्रातरामंत्रिताविप्रानयुग्मानुनयतस्तथा॥ उपविशप्रकुश
नृदद्यादनुनैवदिपातितान्॥ उनयतःप्राप्सुखानुदमुखान्शतपाचनविष्यपुराणे॥ प्राप्सुखान्शत
रश्चैवचतुरश्रउदमुखान्॥ छांदोग्येचत्वार्यवार्धपात्राणामुदधिकेइति॥ ब्राह्मपुराणे॥ नादीमुखा

नृपिन्ननन्नासां जलित्वसमाकृयेत् ॥ पतेत्यवित्रं तु विवेदे वा स आगतः कासाय नः ॥ पात्राणां पूरणं द
निदेवेनेदुकारयेत् ॥ ज्येष्ठोत्तरकराभ्यामाकराग्रपवित्रकान् ॥ युग्ममध्ये ज्येष्ठस्याकरो द्वितीय
विप्रकरस्योत्तरोयेषु ते तथा ॥ कराग्रैः पवित्रस्य ये ॥ अश्वजायनगृहपरिशिष्टे सोपयामाविचत्वा
रिपात्राणि ॥ शान्तो देवो रित्यनुसंविता सुपचाना वं पतियवो सिसोमरेव तोगोसवो देवनिर्मितिः ॥ प्रत्नव
द्भिः प्रत्नः शुष्मानां दीनलोकान् प्राण्य यादिन स्वाहा विवेदे वा इदं वोर्ध्वनां दीमुखाः पितर इति यथा लिग
मर्धदानं पितरः प्रायंतामिति अथां प्रतिग्रहं चैव मुत्तरपि पितामहपरिति ॥ स्तोपयासानिसरायन्
तपात्रोत्तरसहितानां तस्य ॥ सर्वं द्विद्विरिति गवादि कमेकैकवद्विद्विदेवं नित्यं वाग्यो करणं स्वाहा कारे
ण होमश्च ॥ अग्नौ करणमित्यस्यामे पात्रोत्तरं ॥ पात्रो होमो अग्नौ कव्यावाहनाय स्वाहा सोमाय पितृम
ते स्वाहेति ॥ तथा एषादग्निमित्र उद नो हविः सर्वं तस्यार्द्धं देहं आहुता जुहुयादिति सर्वत्र ॥ अन्नकार्ये ह
विमित्रमाज्यं एषदाज्यं ॥ न विष्यत्पुराणे ॥ एषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः पायसं च तथा नयं सो

रकादिरसोत्तरं ॥ मधुरं नोजनं दद्यान् चान्नं परिवेषयेत् ॥ चंद्रिकायां प्रचेताः ॥ न जपेत्पुनरुक्तं जप्यं न मांसं
न वरापयेत् ॥ प्रासुरो देवतीर्थे न क्षिप्रं देवानि मार्जनामिति ॥ आश्वजायनगृहपरिशिष्टे अतो देवा अ
वतुन इत्यं गृह्यदणमिति ॥ पावनानीः शं वती रेंद्रां चाप्रतिरथं च आ वयेदिति च दृढवसिष्ठः ॥ नृमिषः
येत संपन्नं देवै रें च त इत्यपि ॥ संपन्नं पित्रे इति शेषः ॥ अधिकं कंधुसहिताः पित्रा काययिषा क्रममिति ॥ वृ
द्धा तातपः ॥ यदद्यात्प्रासुरः पित्रा नृहो नाम्ना स कायतः सः आदकत्वा वायतः नोजनशालाया व
दिः ननु छिष्टसमाये ॥ दृढवसिष्ठः ॥ प्रासुरो देवतीर्थे न प्राकृतेषु कुशेषु च ॥ दत्ता पित्रा नुक्नुवत पित्र
यात्र मधोमुखं ॥ न विष्योत्तरे पित्र निर्वपणं कुर्यान्निवाकुर्यान्निवाधिप ॥ हवि आदेम हाराज कुलधर्म
मये हवै ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ योगो नु विद्यामाने पिहृहो पित्रा न्निर्वपेत् ॥ पतंति पितरस्तस्य नरकं सनुपच
ते ॥ चतुर्विंशतिमने ॥ होहो चात्पुदये पित्रा वैकैकस्मै व निर्वपेत् ॥ एवं नाम्ना परं नृहो दद्यात्पित्रा नृय
कटयक ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ प्रासुरां स्वयदंस्तदद्यात्तत्प्रा वने जनं ॥ मार्कंडेयः ॥ नां दीमुखा नां कुर्वे

आ.म.
१०६

निजातः पिजेदकक्रियां॥ प्राजापत्येन तार्थेन यच्च किंचित्प्रजापते॥ पिजेत धिह सोक्तं ब्राह्मपुराणे॥ अर्घं
सुष्मे च धूपं च प्रशस्तमनुलेपनं॥ वासः साध्वरं तं पुद्गं देयं च सदृशं संमं॥ ब्राह्ममलकमलानि पद्यांश्च
यनिवेशयेत्॥ तान्मेव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विषेषु सर्वदा॥ अथाक्षयोदकस्थाने दत्त्वा क्षीरयकारिकां न
दीमुखेऽप्यक्षयमिदमस्त्विति संजयेत्॥ कात्यायनः॥ अक्षयोदकस्थाने च अर्घ्यदानवदिव्यते॥ षष्ठे
वनित्यंतकुयन्निचतुष्पकिराचनाप्रपितामहसंज्ञाश्च नंदीमुखश्च मातरः॥ मातामहपितामह
पितामह एव च॥ मातामहेऽप्यतथा नंदीवक्त्रेऽप्येव च॥ प्रमातामहसंज्ञेऽप्येव च॥ अक्षयोदकस्थाने बुद्धिमान्॥ इति ते तद्विरिक्त
विषयं॥ शाततपः॥ नंदीमुखस्तु पितरस्तप्येतामिति वाचयेत्॥ ब्राह्मपुराणे॥ विश्वे देवाश्च प्रायंतां
मिति एता ब्रवीदिमान्॥ प्राजापत्यं तं तं च वरं तु मकराक्षरं॥ नंदीमुखस्तु पितरः प्रायंतामिति वाच
येत्॥ चतुर्विंशतिमते॥ प्रायंतामिति ब्रूयात्पिंजनं वाहेति चक्षिपेत्॥ ब्राह्मपुराणे त्र्यम्बकवाजिनमि

राम.
१०६

निपठं स्तांश्च विसर्जयेत्॥ दत्तार इति प्रार्थनातः पूर्वप्रयोज्यं श्लोकं तस्मिन्नेतद्विष्णुपुराणे॥ मातापिताम
ही चैव नयैव न प्रपितामहा एतानं वं तु मे प्राजापत्यं चतुर्विंशतिमते॥ शेषमवमनुज्ञा
प्यवैश्वदेवक्रियांततः॥ आहुतौ षेण वैश्वदेवं समाचरेत्॥ पद्मपुराणे॥ एवं मूढोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चादं तु
सर्वदा॥ नमस्कारेण संवेण कुर्याद्विवादि वैबुधः॥ इत्यामुदयिक आहं॥ अथ नित्य आहं॥ मनुः
पयो मूलफलैर्विपितस्तपिमाहरन्॥ कुर्याद्विहरदश्चाहं मन्नाद्येनोदकेन वा॥ पितृनुद्विषविप्रोस्तु
नोजयेद्विप्रमेव वा॥ एतच्च पंचमहायज्ञांतर्गतं॥ एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिदं॥ इति कात्या
यनोक्तेः॥ एकस्यापि विप्रस्य नोजनं पयसि स्थान्नात्पला ने कात्यायनः॥ अर्घ्ये देवनास्ति चेदन्नं नोक्ता नोऽप्यम
यापि वा॥ अमुधत्स यथाशक्ति यथाविधि पितृयज्ञमिदं कृत्वा स्वधाकारमुदाहरेत्॥ एतच्च ब्राह्मणपदे
यं॥ उधत्स वा यथाशक्ति किंचिदन्नं समाहितः विदत्वा तस्य विदुषे ब्राह्मणोऽपपादयेदिति कूर्मपुराण
इदं च षष्ठैव तं॥ एकमप्याशयेद्विप्रं पणम्य यत्र हं गृहीति वा सोक्ते पार्वण आहुतौ देवतः॥ अनेन

आ.म.
२०५

विधिनाश्रादंकुयसिं वसरं पयक॥ द्विअनु वयिपाश्रादं मासे मासे दिने दिने॥ दारीतः॥ नित्यश्रादं मंदं वं
सादयपिं गदिवर्जितं॥ प्रवेताः॥ नामं वणं न दोमं चना कानं न विसर्जनं॥ न पिं रदानं न सुरा न्निये कुय
द्विजो न मा न विष्णो न रे॥ आवाहन स्वधाकार पिं ग नौ करणादिकं॥ ब्रह्मचर्यादि नियमो विस्वे देवास्तपे
वच॥ नित्यश्रादेत्यजे देतान्नो जमन्तं प्रकल्पयेत्॥ नो जमन्तं स्वस्येति शेषः॥ मध्याह्ने वेद विदुषे दक्षि
णा पिं डवर्जितं॥ नित्यश्रादेततो दद्यात्कुं के यस्त्वयमेव हीति ब्रह्मांड पुराणात्॥ अनेन ते जायन्ता पि
कृतानवति॥ देवलः॥ अधत्ते नो जयन्ति स्वर्ग दे सति सर्पिषि॥ परत्र निरयं घोरं गृहस्य प्रतिपद्यते मि
ष्टमन्तं नु यो नु क्लोषश्चातु दशनं लघु॥ ब्राह्मणं नो जयन्ति प्रो निरपे चिरमावसेत्॥ स एव॥ उपवेश्य सनं
रत्नासं पूज्य कुसुमादिभिः॥ निर्दिष्ट नो जयित्वा नु किंचिदत्वा विसर्जयेत्॥ न विष्णो न रे॥ प्रदद्यादक्षिणां श
त्मानमस्कारो विसर्जयेत्॥ दक्षिणा पिं डवर्जितमिति ब्रह्मांड पुराणाद्विहितं प्रतिषिद्धत्वा दक्षिणा विकल्प
ः॥॥ इति नित्यश्रादं॥॥ अथ सन्यासंगश्रादं॥॥ बौधायनाये॥ संन्यासं संकल्प्य पूर्वमष्टम्या आरभ्य

राम.
२०६

इष्टकंकुयति॥ पूर्णमास्यं तं अमावास्यां तं वा॥ शौनकः॥ पूर्वेषु तां दामुखश्रादंकुयति॥ देवश्रादे वस
विष्णुमदे सुराः॥ ऋषिश्रादे देवर्षि ब्राह्मणैस्त्रिष्यपयः॥ शौनकेन तु देवर्षि द्वात्रिंशन्नुष्यपय इत्युक्तं॥
द्विअश्रादे वसुरुद्रादित्याः॥ मनुष्यश्रादे सनक सनंद नं सनातनाः॥ ऋतश्रादे पृथिव्या दीनि रतानि॥
चतुर्गदानि करणानि॥ चतुर्विधो ऋतग्रामः॥ पित्रादि त्रयं पितृश्रादे मात्रादि त्रयं सातश्रादे॥ आत्मश्रा
दे आत्मपितृ पितामहा इत्यष्टौ श्रादानि॥ अथ संन्यासि पद्धतौ विशेषः॥ सर्वेषु श्रादेषु पुण्यं विप्रनो जनं
देवश्रादेन वश्रांस्तणः क्रियतामित्यादि प्रयोगः॥ निजार्थे यकाः॥ सर्वसंन्यासेन प्रादक्षिण्येन कार्यं॥ ततो
ब्रह्मार्पणं तं कृत्वा यस्पृष्टते निजपित्वा अमृतमस्त्वित्युक्ता नो जन समाप्ति पयं तं विष्णुं स्मन् पुरुष
स्तक्ता दीनि जपेत्॥ विप्रांस्तु मान्जात्वा प्राप्नुयुः स्वप्रागं ता उरग पवग निवरे खाति खित्वा ता सुप्रग ग्रान्
वमनि स्त्री यदेवतादि पंचस्थानेषु तृष्णी मुदकं पितृ मात्मा मातामहानां स्थानेषु मार्जयेतां मम पित
तर इत्कदकं निषिं चेत्॥ देवादि पंचस्थानेषु तत्र नामा तु चार्थ प्राग पवगन् पिं ग न्द्रद्यात् पित्रादिषु

विप्रतिष्ठानं सगृह्योक्तविधिना पिंजान् दद्यात् ॥ वितरिमातामदेवाजीविते तत्सर्वणलोपः ॥ सर्वत्र पूर्व
 वरक्ष्यो रकं दद्यात् ॥ ततो यस्य स्मृत्येककावा सृणान्विसर्जयेदिति ॥ ॥ अथ जीवकादं ॥ ॥ आदित्य
 पुराणे ॥ देशकालधनश्रद्धावसायसमुद्रयेजीविते वायजीवाय दद्याद्वा इत्थं यन्तरः ॥ कर्त्तव्यं नानावेस
 यमेव स्वस्म्य आदं कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिः ॥ बौधायनीयेषु ॥ अथाप्युदाहरंति जीवने वात्मनः ॥ आदं कुर्या
 दम्येषु सत्त्वपि ॥ यथाविधि प्रवृत्त्यापुसपिंजकरणरत इति ॥ कृतोपवासः सुस्नानस्य योदश्या समादि
 तः ॥ यद्यपि ॥ त्रयोदशी सामान्यमुक्तं तथाप्यपरपक्षे त्रयोदशी मुपेत्येति बौधायनीकैः ॥ कुरुपक्षस्तार
 यास्त्या ॥ कर्त्तरि मय नोक्तारं विष्णु सर्वेश्वरं यजेत् ॥ जले स्थले च रमन्तौ कलशेषु फरे रवौ ॥ रविप्रतिमा
 यां ॥ चंद्रार्कगुरुगोविप्रमाता पितृपुसर्वगं ॥ सदक्षिणस्तु सजलास्ति स्वस्तु जलधेनवा ॥ निवेदयेपि
 तस्य श्रतदग्रे तु समाहितः ॥ एवं संपूज्य पितुरुद्देशेन स्तिस्त्रोजलधेनू दद्यात् ॥ तत्र मंत्रानाह ॥ सोमाय न
 पितृमते स्वधानम इति ब्रुवन् ॥ अथ ये सव्यवा दनाय स्वाधानम इति स्मरन् ॥ दक्षिणेन निदध्या च तृती

यां दक्षिणयुतां ॥ यमायां गिरसे वायस्वधानम इति स्मरन् ॥ जलधेनुविधिरानमपूखे द्रष्टव्यः ॥ तयोर्मध्ये
 तु निक्षिप्य विप्रान् पंचोपवेशयेत् ॥ प्रथमा मुत्तरता द्वितीयां दक्षिणः ॥ तृतीयां मध्ये निक्षिप्य इत्यर्थः ॥ आ
 वादनादिना पूर्वविश्वेदेवान् प्रपूज्य च ॥ वसुमस्तामहं विप्ररुद्रेभ्यः स्वा महेततः ॥ सूर्येभ्यस्वामहेततः
 सूर्येभ्यस्वामहे विप्रनोजयानीति तान् वदेत् ॥ आवादनादिकं सर्वकुर्याच्च पितृकर्मवत् ॥ वसुमस्ताम
 हं विप्रनोजयामि ॥ एकं रुद्रेभ्यः सूर्येभ्य इत्युक्त्वा वादनादिश्राद्धविना नोजयित्वा वस्वादित्यस्त्रान् पिंज
 न् दद्यादित्यर्थः ॥ सोम्याधेनुस्ततो रेया वासवाय द्विजाय तु ॥ वासवाय वसुश्रेष्ठे नोपवेशिताय ॥ आग्ने
 यो वायरो प्रायया स्यात्सूर्यद्विजाय तु ॥ विश्वेभ्यश्चाग्नेदेवेभ्यस्तिलपात्रं निवेदयेत् ॥ तिलपात्रं कां स्पृशे
 तिकेचित् ॥ स्वस्फुटकमथाक्षयं जलं दत्वा यतान् द्विजान् विसर्जयेत् स्मरन् विसुंदेवमष्टाक्षरं विसुं ॥
 उं नमो नारायणायैत्यष्टाक्षरं ॥ ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ॥ कामकुलेशानविशेषण
 कं नारायणमित्यर्थः ॥ चतुर्दशीं ततो रूक्षेद्यथा प्रासांसरिद्वरां ॥ पूर्वेण विप्रसौम्येन राजा वैश्वोपरेण

च॥ दक्षिणेन तथा श्रोमार्गेण विकिरन्वान्॥ गच्छेदिति शेषः॥ सौम्यमुत्तरं॥ वस्त्राणि लोहखंडानि जिते
न इति संस्मरन्॥ जिते ते सुंदरी काक्ष जिते ते विश्वनावन॥ नमस्ते स्वरुपा केश महापुरुष पूर्वज इति॥ त
तो नदीतीरे दक्षिणमुखः स्नातृं लौकिकं वाग्निसंयं प्रजापत्यं चित्यर्थं गच्छेत्तत्र न नमस्मि प्रार्थनादि प्रत्यक्षम
रणवत्सर्वं कुर्यात्॥ जीवत्वाद्देसर्वत्र प्रेतशयेन प्रयोज्यः॥ ततः प्रत्यक्षं वा वरादे कर्त्तव्यं स्वशरीरं
पूर्णं कृत्यं तं होमं कृत्वा प्रधान होमस्थाने निरग्निर्ह्ययमायुः प्रायश्चित्तं देति संस्तुता ज्येनाहुनित्रयं
कृत्वा पंचाशत्कुशैरात्मप्रतिहृतिमन्येन क्रव्यादमसिमित्यादिना स्वस्वमंत्रेण दाहयेत्॥ ततो वातास्त
स्यादिश्वरादवत॥ ततो मुहूर्तिग्रंथं तुल्यचरुद्वयमन्यस्मिन्नौ सपवित्रकं श्रपयेत्॥ तदग्निसमीपे
कूर्चं त्रयं कृत्वा प्रत्येकमध्वर्युते रक्षेत्॥ पूरयेत्॥ तयांते मुहूर्तपूरितानि त्राणि शरावाणि॥ उँ ह्यि
धेनमस्तु स्रं उँ यमाय नमस्तु स्रं उँ रुद्राय नमस्तु स्रं उँ शिवाय नमस्तु स्रं उँ इति प्रत्येकं निवेदयेत्॥ ततो दीपं
प्रतिहृतिदाहार्थं मग्निं उँ कृत्वा रवकृततायै नमस्ते नम इति परन्तु क्षाराक्तजलकुं नेजलेन वनिर्वापये

त॥ ततः स्नात्वा निनामात्रे जले स्त्रित्वा यमादिभ्यः समतिलं जली नरदात्॥ तत्रायंक्रमः॥ उँ यमाय स्व
धानम॥ एवमस्यैवं तकाय वैवस्वताय धर्मराजाय कात्याय सर्वपाणि दरायेति॥ ततः उँ नमो रुद्र
यश्मशानपतये नम इति मंत्रेण लाजोदकपूर्णकुं नंतु विविकिरेत्॥ ततो दक्षिणप्रेषु दक्षिणस्वधा
मुकागोत्रा मुकैतन्निलोदकं नुत्तमस्त्विति तिलादकं दद्यात्॥ दक्षे स्वधा स्थानेनमः॥ ततः पूर्वकृतचरु
मां पंचपंचपिंडान् प्रत्येक इत्येवं दशपिंडान् स्वोद्देशेन पिंडं दानविधिवादत्वाद्यगंधपुष्पधूपदीप
वली नरदात्वा प्रत्येकं सर्वेषामक्षय्यमस्त्विति ब्रूयात्॥ ततो विष्णुं सौम्यमुखं स्मरेत्॥ पिंडान्नाम्नानि
निहत्तौ एकैकं पिंडं तिलपूर्णकुं ने निधाय नांमिमात्रे जले प्रविश्यैकैकं सकुं नं जलमध्ये क्षिपेत्॥ त
त एकैकै च तिलजलांजलिमित्येवं पंचाशत्कुना जलांजलयश्च दद्यात्॥ ततः स्नात्वा गृहे आगत्य गृह
हारोपांते पात्रद्वये क्षारं जलं वक्षिपन् जीवात्र स्नात्वा हीति जलनिवद्य रं गंधं विवेति गंधं निवेदये
त्॥ तस्मिन्दिने आशौचं॥ ततो रात्रौ दक्षिणमुखः प्रेषु उदमुखः स्वपेत्॥ प्रातरमाता स्या यां स्नात्वा

श्री-स.
११३

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्री-स.
११३

इति श्री-
विष्णु-
संहिता

श्री-स.
११३